Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap. Deel 73

bron
Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap. Deel 73. J.B. Wolters, Groningen 1959

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bij005195801_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap

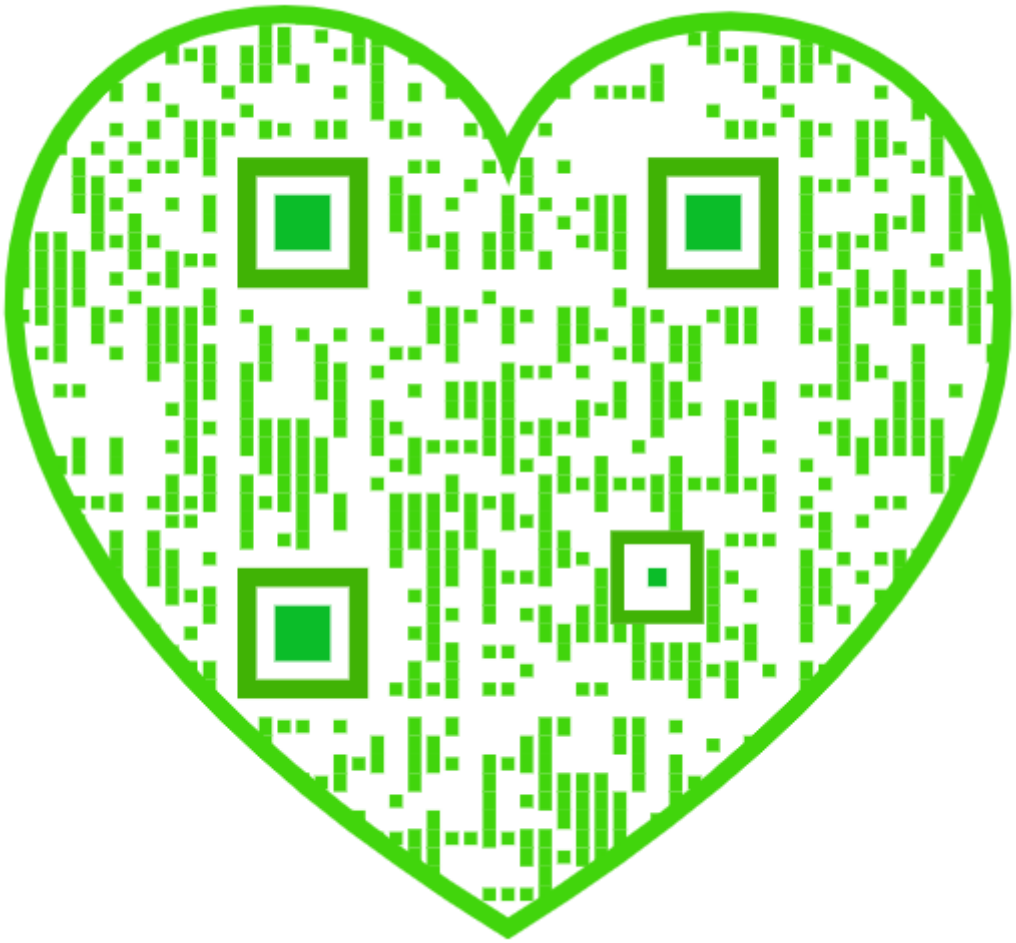

[Verslag]

Verslag van de Algemene Vergadering van de Leden van het Historisch Genootschap gehouden op vrijdag 31 october 1958 in Esplanade te Utrecht

Volgens de presentielijst zijn aanwezig de leden:

A.J.M. Alkemade
E. van Beusekom
K.W.L. Bezemer
M. de Block
M.J. Boerendonk
J.C. Boogman
J.A. Bornewasser
C.D.J. Brandt
J. Brandt-van der Veen
E.A.B.J. ten Brink
I.J. Brugmans
J.J. Buurman
M. van der Bijl
H.P.H. Camps
J.A. ten Cate
A.E. Cohen
W.Ph. Coolhaas
W.A.H. Crol
A.Th. van Deursen
F.H.J. Dieperink
J.G. van Dillen
B. Dorsman
F.J. Duparc
E.J. Dijksterhuis
H.A. Enno van Gelder
R. Feenstra
C.N. Fehrmann
W.J. Formsma
F. Gosses
H.J. de Graaf
D. Grosheide
C.F. Gülcher
C. van de Haar
E. van Hall-Nijhoff
S. Hart
J.F. Heijbroek
W.J. van Hoboken
B. van 't Hoff
J. Holleman

P. Hollenberg
D. de Hoop Scheffer
F.W.N. Hugenholtz
C.A. Huygen
P.J. Idenburg
H.P.H. Jansen
J.R. Jansma
T.S. Jansma
M.J. Jochems
Fr. de Jong Ed.z.
L. de Jong
J.W. de Jong Schouwenburg
M.W. Jurriaanse
Fr. van Kalken
J.H. Kernkamp
F. Ketner
W.P. Keijzer
A.J. Klaassen-Meijer
M.E. Kluit
E.H. Korvezee
R.J. Kolman
H.A.H. Kranenburg
H. Kroeskamp
J.R. van der Leeuw
F.H.J. Lemmink

R. van Luttervelt
C. Mallinckrodt
A.F. Manning
W.C. Mees
P. van der Meulen
J.F.A. Modderman
A.W.J. Mulder
H.J. Mijjer
H. Mijnssen
J.K. Oudendijk
P. van Overzee
H.F.D. Oxenaar
E. Pelinck
G.A.W. ter Pelkwijk
L. Pirenne
A. van der Poest Clement
R. Post
N.W. Posthumus
J.W. Postma
E.C.M. Prins
E. van Raalte
R. Reinsma
M. Roest
C. de Ru
W.H. Schukking
K.H. Siccama
J.Th. de Smidt
C. Smit
F.C. Spits
J. van Staveren
J.G. Stork-Penning
J.E. Struick
J.L. Struyk
J.J. van Stuyvesant Meyen
B.A. Sijes
M.J.L. Taets van Amerongen
F.B.M. Tangelder
A. Telders
J. den Tex
M.Th. Uit den Boogaard
W.S. Unger
A.J. Veenendaal
A.J. van de Ven
C. Verlinden
E.E.G. Vermeulen
J.H. de Vey Mestdagh
A.J. Vis

J. Voerman
C.W. van Voorst van Beest
P.A.C. Wieringa
A.W. Willemsen
J.M. van Winter
C. Wiskerke
J.W. Wijn
C.A. Zaalberg
S.B.J. Zilverberg
S.H.A.M. Zoetmulder
A. Zijp

Vier handtekeningen waren onleesbaar.

De Voorzitter, Prof. Dr. C.D.J. Brandt, opent te kwart voor elf de vergadering met de volgende rede:

Dames en Heren,

Het spreekt van zelf, dat ik begin met U een hartelijk welkom op onze Algemene Vergadering toe te roepen. Dit welkom geldt als steeds in de eerste plaats de twee sprekers van vandaag, ons erelid, Prof. Dr. E. Coornaert en Dr. L. de Jong.

Cher collègue Coornaert, je vous souhaite la bienvenue et aussi à madame Coornaert. Nous nous y réjouissons tous, que vous avez bien voulu être disposé à aussitôt accepter l'invitation de notre secrétaire-general de faire une conférence à cette réunion annuaire de notre Société. Le sujet, que vous avez choisi, j'en suis convaincu, nous intéresse tous. J'espère que votre première entrée en connaissance avec les membres de l'Historisch Genootschap et celle de ceux-ci avec un des membres honoraires distingués de leur Société sera une des plus agréables et satisfaisantes. Hooggeachte heer De Jong, ook U heet ik, evenals Uw vrouw, hartelijk welkom in ons midden. Toen U aanbood voor ons een spreekbeurt te willen vervullen over dit onderwerp van Uw keuze, heeft ons bestuur dit onmiddellijk en met graagte aanvaard, omdat het weet, dat U bij uitstek de man zijt om dit voor ieder, die historisch geïnteresseerd is, wat zeg ik, eigenlijk voor iedere Nederlander belangwekkend thema te behandelen. Wij zien Uw voordracht van hedenmiddag vol verwachting tegemoet.

De gewoonte getrouw begin ik dit verslag met enkele woorden te wijden aan de samenstelling van het bestuur. Op de laatst gehouden vergadering van het Utrechtse bestuur heeft Prof. Dr. P. Geyl ons een mededeling gedaan, die ons, zoal niet volkomen verraste dan toch overviel, toen hij te kennen gaf, dat hij zich uit het bestuur wilde terugtrekken, o.a. omdat hij de tijd gekomen achtte, dat een jongere kracht zijn plaats zou innemen. Deze mededeling bracht ons in zekere zin in een dwangpositie. Aan de ene kant konden wij niet anders doen dan ons bij het besluit van ons medelid neerleggen, omdat wij zijn motieven konden billijken, maar aan de andere kant konden wij moeilijk aanvaarden, dat iedere band tussen Prof. Geyl en het Historisch Genootschap zou worden verbroken. Uit dit dilemma hebben wij een uitweg gevonden, die, naar wij vertrouwen, ook de algemene instemming van onze leden zal hebben; in de Algemene bestuursvergadering, die vanmorgen aan onze bijeenkomst is voorafgegaan, is besloten om Prof. Geyl tot erelid van ons bestuur te maken. Deze benoeming, waarin de

dank en de waardering voor wat Prof. Geyl in de loop der jaren voor het Historisch Genootschap als geheel en voor het bestuur in het byzonder heeft gedaan en betekend tot uitdrukking wordt gebracht, geeft aan Prof. Geyl de mogelijkheid om zo vaak als hij hieraan om wat voor reden behoefte gevoelt onze bestuursvergaderingen bij te wonen en aan ons bestuur de vrijheid om in voorkomende gevallen een beroep te doen op zijn kennis, ervaring en adviezen.

Het Algemene bestuur bleef ook dit jaar onveranderd. Aan de lijst van ereleden werd bij besluit van de Algemene bestuursvergadering van 2 november 1957 een naam toegevoegd, nl. die van Miss Dr. Violet Barbour, zoals U in het laatst verschenen nummer van de B. en M. en het Verslag wellicht reeds zult hebben opgemerkt.

Hierdoor is het aantal ereleden 11 (10) geworden. Het aantal leden in Nederland bedroeg dit jaar 672 (674), terwijl het aantal buitenlandse leden 82 (76) bedroeg.

Wanneer ik thans overga tot de werkzaamheden van het bestuur, die hoofdzakelijk bestaan hebben in de verzorging van de publicaties en de zorg over de hiervoor benodigde financiën, dan wil ik eerst in Uw herinnering roepen, dat sinds onze vorige Algemene vergadering twee nieuwe delen van onze uitgavenreeks het licht hebben gezien en aan U zijn toegezonden. In de Derde serie van onze Werken verscheen als no. 82 *Het Frensweger Handschrift*, uitgegeven door Dr. W. Jappe Alberts en A.L. Hulshoff. Een woord van gelukwens aan beide bewerkers, meer in het byzonder aan ons medebestuurslid Dr. Jappe Alberts, is hier ongetwijfeld op zijn plaats. Niet lang geleden is ook een nieuw deel van de B. en M. (het 72ste) van de pers gekomen; zoals de laatste jaren regelmatig het geval is geweest, is ook het Verslag van de Algemene vergadering hierin opgenomen. Dit laatste geeft mij aanleiding tot één opmerking. Onder de lijst van hen, die de vorige keer onze vergadering bezochten, heeft onze secretaris dit zinnetje laten drukken: zeven handtekeningen waren onleesbaar. Voor zover ik uit mijn herinnering van een zo langzamerhand 30-jarig lidmaatschap van het bestuur kan nagaan betekent dit getal van 7 onleesbare handtekeningen een record. Van tweeën één: of wel de paleografische kennis van de bestuursleden is achteruitgegaan - maar dat geloof ik, oprecht gezegd, niet -, of wel het aantal leden, dat zijn identiteit in een krabbel wenst te verbergen, is toegenomen. Hoe dit zij, mag ik U vriendelijk

aansporen om toch vooral te voldoen aan ons verzoek om aan Uw handtekening op de presentielijst in de kolom ernaast uitleg te geven. U bespaart hiermee aan onze secretaris, die toch al zoveel werk heeft met het voor de druk gereed maken van het Verslag, heel wat onnodige uitzoekerij. En laat U alstublieft Uw goede voornemens ditmaal reeds ingaan en niet pas het volgend jaar.

Op onze vorige Algemene vergadering heb ik U een program van uitgaven voor de eerstvolgende jaren voorgelegd. Voor het jaar 1948 stonden hierop behalve *B. en M.* en *Het Frensweger Handschrift* de *Correspondentie van Minister van den Bosch met de landvoogd De Eerens*, ons aangeboden door Prof. Dr. F.C. Gerretson en deel I van *het Dagboek van broeder Wouter Jacobsz 1572-'79* bewerkt door Mej. Dr. I.H. van Eeghen. Over deze beide uitgaven moet ik dus allereerst het een en ander zeggen. Met de *Correspondentie van den Bosch* zijn dit jaar goede vorderingen gemaakt, zij het dan ook, dat het tempo door allerlei oorzaken niet zo hoog is geweest als ons oorspronkelijk in het vooruitzicht was gesteld. Maar aan de verwachting, die de bewerker en wij hadden, dat deze uitgave dit jaar zou kunnen verschijnen is, helaas, door de zeer ernstige ziekte en het overlijden van Prof. Gerretson de bodem ingeslagen. Het is hier niet de plaats om deze zeer aparte figuur in het wereldje van de Nederlandse historici te herdenken. Wij betreuren het zeer, dat Prof. Gerretson het gereed komen van deze uitgave, die de laatste maanden van zijn leven zozeer zijn volle belangstelling had, niet meer heeft mogen beleven. Enige weken geleden, toen de toestand van Prof. Gerretson zich al zeer ernstig liet aanzien, heeft Prof. Coolhaas, die belast is met het toezicht op deze publicatie, overleg met ons gepleegd over de vraag, wat te doen met deze uitgave, wanneer het Prof. Gerretson niet gegeven zou zijn haar tot een einde te brengen. Hij bood aan, in de wetenschap, dat dit Prof. Gerretson op zijn ziekbed rust zou geven, om de uitgave te voltooien. Het spreekt vanzelf, dat ons bestuur met grote erkentelijkheid hierop is ingegaan; niemand zou deze taak beter en meer in de geest van Prof. Gerretson kunnen verrichten. Wij hopen en vertrouwen, dat dit deel van onze Werken het volgend jaar aan de leden zal kunnen worden toegezonden.

Wat de tweede op het program van 1958 prijkende uitgave, de Amsterdamse Kroniek betreft, ook hier is enige vertraging opgetreden. In mijn vorige verslag heb ik herinnerd aan de

voorwaarde, indertijd door ons bestuur gesteld, dat voor deze publikatie op zeer ruime schaal subsidie zou worden gevonden. In de decembervergadering van het Utrechtse bestuur moest onze secretaris constateren, dat nog slechts een klein gedeelte van de voor deze uitgave in twee delen geraamde kosten ad *f* 30.000 door subsidie gedekt was, zodat nog geen begin met de druk kon worden gemaakt. In onze volgende vergadering, die op 1 maart plaats vond, was de situatie gelukkig radikaal gewijzigd. Dank zij de onvolprezen aktiviteit van de bewerkster, die aan ons bestuur steeds weer nieuwe suggesties voor het aanvragen van subsidies deed, was er toen een bedrag van *f* 10.000 toegezegd voor het eerste deel. Ons bestuur kon dus zonder enig bezwaar besluiten om met de druk ervan te beginnen. Dit bedrag is sindsdien nog toegenomen. Het is mij een oprechte behoefte om te dezer plaatse de namen te vermelden van degenen, die door milde belangstelling voor deze uitgave de verschijning van deze interessante kroniek hebben mogelijk gemaakt. Dit zijn de Stichting Het Amsterdamsche Fonds, het Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, het Nationaal Fonds tot Bevordering van de Kennis der Nederlandse Beschaving, de Stichting Benevolentia, 'De Voorzienigheid', de Fa. H. Hollenkamp, Mr. Chr. P. van Eeghen, Dr. A.J. Henneman en Prof. Dr. W. Nolet. Aan allen zij de dank van het Historisch Genootschap gebracht.

Toen met het ter perse leggen van het manuscript eenmaal een begin gemaakt was, waren echter nog niet alle moeilijkheden overwonnen. In de zomermaanden bleek de drukkerij van de firma Wolters zodanig belast te zijn, dat het onmogelijk was om zo snel op te schieten als voor een nog verschijnen van dit eerste deel in 1958 noodzakelijk was. Ons bestuur en de bewerkster konden niet anders doen dan zich hierbij neerleggen, temeer omdat de firma Wolters beloofde, dat met de druk, zodra dit enigszins mogelijk was, full-speed zou worden voortgegaan. Deze belofte is de firma nagekomen, zodat het eerste deel van de *Amsterdamse Kroniek* inderdaad nog vóór het einde van dit jaar van de pers zal zijn gekomen. In verband met de financiële toestand van het Genootschap en de hieruit voortvloeiende verdeling van zijn publikaties over de verschillende jaren zal dit deel in de eerste weken van 1959 aan de leden worden toegezonden.

In aansluiting aan dit laatste wil ik nog met een enkel woord ingaan op die financiële toestand. Voor het nu bijna afgelopen

jaar moeten wij rekenen op een nadelig saldo van *f* 8.000, wat o.a. een gevolg is van de omstandigheid, dat de kosten van de uitgave van het *Frensweger Handschrift* veel hoger zijn geworden dan was geraamd. Dit nadelig saldo hebben wij kunnen dekken door verkoop van effekten. Door het ineens inhalen van deze achterstand zijn wij tegelijk in staat geweest om voor 1959 een sluitende begroting op te stellen, die wat nog meer zegt, een redelijke kans biedt sluitend te blijven. Ook voor de volgende jaren zien wij de mogelijkheid van een behoorlijk afwerken van ons program van uitgaven, mits de drukprijzen niet opnieuw sterk gaan stijgen en in het algemeen volstaan wordt met het brengen van niet meer dan één deel van onze Werken en een deel van de B. en M. per jaar. Dat wij voor 1959 van dit laatste dadelijk afwijken - het is immers onze bedoeling, zoals gezegd, om aan de leden dan twee delen van de Werken toe te zenden - vindt zijn reden in de omstandigheid, dat de kosten van de uitgave-Gerretson en die van Mej. van Eeghen, voor zover deze op ons budget drukken, voor een groot gedeelte ten laste van de rekening van dit jaar zijn gekomen.

Wat nu het program van uitgaven betreft, dat wij vorig jaar voor U hebben uitgestippeld, daarvan zouden wij om te beginnen willen opmerken, dat de daar genoemde uitgaven in ieder geval een jaar zullen moeten worden opgeschoven, dus: het tweede deel van de Amsterdamse Kroniek naar 1960, *Thorbecke-archief* II naar 1961, het vierde deel van de *Gouverneursrapporten* naar 1962. Als wij dit zeggen, dan betekent dit intussen niet meer dan dat ons bestuur geen mogelijkheid ziet om de uitgaven in kwestie *eerder* dan in de genoemde jaren te doen verschijnen. Het is echter zeer wel denkbaar, dat er verdere verschuivingen moeten plaats hebben, niet zozeer omdat de bewerkers niet gereed zijn - wat ook altijd mogelijk is - als wel doordat blijkt, dat aan een andere dan de hier genoemde publikaties voorrang in ons program moet worden gegeven. Wij denken hierbij b.v. aan het eerste deel van het *Archief van der Meulen*.

Zoals U voldoende bekend is, hebben wij al geruime tijd gezocht naar een opvolger voor wijlen Mej. Dr. M. Simon Thomas. Tot betrekkelijk kort geleden had dit zoeken geen succes, maar de laatste weken is er tot grote vreugde van ons bestuur licht in deze duisternis gekomen. De heer A. van der Poest Clement, als archivaris werkzaam op het Alg. Rijksarchief,

heeft zich na overleg met zijn promotor Prof. Dr. J.H. Kernkamp en met de Algemene Rijksarchivaris, Mr. H. Hardenberg, bereid verklaard om na het gereedkomen van zijn proefschrift de voortzetting van deze uitgave op zich te nemen. Het Algemeen bestuur van zijn kant heeft in zijn vergadering van hedenmorgen dit aanbod in beginsel gaarne geaccepteerd; het meent in de heer van der Poest Clement iemand gevonden te hebben aan wie deze omvangrijke en zware taak met vertrouwen kan worden opgedragen. Toevallig werden wij kort nadat de bereidverklaring van de heer van der Poest Clement bij ons was binnengekomen van Belgische zijde attent gemaakt op Dr. W. Brulez, die te Gent gepromoveerd is op een dissertatie, getiteld: *La firme commerciale della Faille au 16ième siècle*. Ook deze jonge Belgische geleerde zou, gezien zijn kennis van het tijdvak en van het betreffende archief zeer zeker als bewerker in aanmerking kunnen komen. Bij ons bestuur is daarom de gedachte opgekomen om eventueel de uitgave aan de heren van der Poest Clement en Brulez gezamenlijk toe te vertrouwen. Dit zou inderdaad alle mogelijke voordelen hebben. Waar wij echter nog geen rechtstreeks contact met Dr. Brulez gehad hebben en dus ook niet weten, of hij bereid is om hetzij als enige bewerker van, hetzij als coadjutor bij deze uitgave op te treden, heeft alles wat wij over hem gezegd hebben nog slechts een zeer voorlopig karakter. Maar het feit alleen al, dat er schot begint te komen in de mogelijkheid, dat deze in zijn ogen zo bijzonder belangrijke uitgave zal worden voortgezet, stemt ons bestuur tot grote vreugde; het heeft U in deze vreugde willen laten delen.

Al jaren lang, ik meen wel te mogen zeggen gedurende al de tijd, dat ik lid van het bestuur ben geweest, heeft ons bestuur de mogelijkheid onder de ogen gezien om te komen tot een nieuwe uitgave van de *Kroniek van Melis Stoke*. Wij hebben ook wel eens gemeend, dat wij hiervoor een geschikte bewerker (geschikte bewerkers) hadden gevonden, maar het eind van het lied is geweest, dat er geen werk voor deze heruitgave is verricht en dat wij er ons bij hadden neergelegd, dat er van dit langjarige voornemen wel niets meer terecht zou komen. Ook hierin is echter in het jaar, dat achter ons ligt, vrij onverwacht een keer ten goede gekomen. Dr. F.W.N. Hugenholtz heeft zich nl. op ons verzoek bereid verklaard om dit werk op zich te nemen. Hij hoopt in afzienbare tijd hiermee gereed te kunnen zijn; als streefdatum is voorlopig gekozen het jaar 1962.

Ziethier, dames en heren, wat ik U over de stand van zaken in ons Genootschap meende te moeten mededelen. U hebt, hoop ik, opgemerkt, dat het bestuur ook dit jaar weer niet heeft stilgezeten, al is het over het geheel genomen een betrekkelijk rustig jaar geweest, zij het dan ook dat de zorgen, vooral die over de financiën, ons niet hebben verlaten. Ik ga nu eindigen, want ik heb al genoeg van Uw aandacht gevraagd, maar ik doe dit toch niet zonder het uitspreken van de wens, dat ook deze samenkomst van bestuur en leden een geslaagde moge zijn. En hiermede verklaar ik de Algemene Vergadering van het Historisch Genootschap voor geopend.

Na de rede van de Voorzitter wordt de vergadering voor enkele ogenblikken geschorst.

Na de heropening richt de Voorzitter een woord van welkom tot de aanwezige Belgische leden: Prof. van Kalken, die vergezeld is van zijn echtgenote, en Prof. Verlinden. Hij geeft daarna het woord aan Prof. Dr. E. Coornaert uit Parijs voor het houden van zijn voordracht over: La correspondance commerciale au XVIe siècle.

La correspondance commerciale au XVIe siecle

Monsieur le Président,
Mesdames, Messieurs et chers Confrères,

Vous ne serez pas surpris que je considère comme un honneur de faire la conférence annuelle d'ouverture de vos travaux. Je vous remercie de m'y avoir invité. J'aurais mauvaise grâce à m'appesantir sur votre crédit, sur votre audience dans notre monde des historiens, où vous représentez avec autorité la sérieuse et distinguée école hollandaise.

Indépendamment de cet honneur, je ressens un plaisir sincère à retrouver bon nombre de collègues avec qui les occasions de rencontre sont trop rares, malgré le réseau de vives sympathies qui nous relie.

Dois-je ou puis-je, comme tous les conférenciers, comme le colporteur qui ouvre sa hotte, comme le messager du XVIe siècle qui ouvrait la 'bottelette' suspendue à sa ceinture, vanter le sujet que je dois traiter devant vous? Il est minime en apparence: le courrier des marchands, - des feuilles volantes d'autrefois. Comme d'aujourd'hui. Mais ne s'agit-il pas de l'un des moteurs essentiels de l'activité économique? Au XVIe siècle comme de nos jours. Songez aux effets d'une grève des postes: le commerce et bientôt toute la production industrielle tombent en léthargie....

Pour nous, historiens, un point particulier s'offre à nos curiosités. Comment le courrier se transmettait-il au XVIe siècle? Quelles étaient son intensité et sa régularité? Comment soutenait-il, stimulait-il le labeur commercial? Dans quelle mesure commandait-il le rythme des affaires, son propre mouvement commandait-il le leur? Un important historien économiste américain, le Professeur Gras, a déclaré: 'le marchand sédentaire écrivait beaucoup de lettres': ce n'est pas douteux. Un de mes amis, largement connu pour sa spécialité, déclarait naguère: 'le marchand restait dans son comptoir et, de même qu'il envoyait ses marchandises par les rouliers ou les capitaines de navires, il donnait ses ordres au loin par lettres': ceci est une simplification optimiste.

Elle se comprend, en grande partie à cause de l'abondance même de la littérature sur le sujet, qui remplirait des pages entières. Sur le seul domaine dont je m'occuperai plus spéci-

alement, les échanges aux Pays-Bas mêmes et entre eux et la France, un peu aussi l'Italie, je veux simplement citer des publications de correspondances particulières par M. Grünzweig, Mme Edler-de Roover, M. Verlinden et, assez à part, M. Battistini. Un travail de M.J. Devos a traité de la poste diplomatique entre les Pays-Bas et l'Espagne; un ouvrage général, remarquablement documenté, de M. Eug. Vaillé, est pour la France un livre fondamental, destiné à durer longtemps. Dans ces deux derniers travaux, les auteurs ont été entraînés par les résultats très intéressants de leurs recherches: par de brèves échappées, pour eux accessoires, sur les facilités offertes aux marchands par les postes publiques, ils ont justifié parfois les idées favorables au développement de la correspondance commerciale qui sont généralement admises.

Je laisse de côté ici la composition, la forme habituelle des lettres, les modes matériels des envois et la durée précise des transmissions[1].

Les transports du courrier pouvaient se faire par des messagers privés, le plus souvent individuels, et par des services collectifs, inégaux et de destinées différentes. Ces méthodes très variées aboutissaient à des résultats efficaces, dans une intense confusion, dont l'ensemble fut pourtant marqué par un progrès certain.

I

Les transports privés du courrier étaient le fait ou des marchands eux-mêmes ou des messagers de profession.

Il est bien connu que les grands marchands, les maisons de commerce à filiales avaient depuis des siècles leurs propres messagers. Les Italiens furent sur ce point, comme pour tant d'autres techniques commerciales, des initiateurs dès le coeur du Moyen Age. Les Medici, Francesco di Marco Datini, de Prato, entretenaient une correspondance abondante avec leurs facteurs et associés: les archives du second contiennent au moins 140.000 lettres. Celui qui, à la fin du XVe et au début du XVIe siècle, porta ce genre d'organisation à son plus haut degré

1 Je donnerai des vues sommaires sur le sujet dans un ouvrage qui paraîtra au début de 1960 sur *Les Français et le commerce international à Anvers de la fin du XVe à la fin du XVIe siècle*.

fut Jakob Fugger, l'homme le plus riche de son temps: son réseau de renseignements était mieux agencé que celui de Maximilien lui-même, au service de qui il le mit fréquemment. Les Affaitadi, d'Anvers, disposaient vers 1540 d'une organisation dont nous ne connaissons pas le détail, mais qui pouvait dépasser leurs intérêts propres. Des marchands moins en vue, mais encore importants, étendirent peu à peu ce système au cours du XVIe siècle. Pendant sa première moitié, les Van der Molen, d'Anvers, étaient en contact plus ou moins régulier avec leurs associés italiens, - comme, d'ailleurs, avec leurs correspondants flamands. De grands marchands lillois, unis à Anvers de 1560 à 1566 dans un même effort d'accaparement des grains, étaient renseignés chaque jour à certains moments par des courriers rapides entre Amsterdam et le port de l'Escaut. A la fin du XVIe siècle, les facteurs de Van Adrichem, de Delft, lui écrivaient de la Baltique, en particulier de Dantzig, aussi souvent qu'ils le pouvaient.

Habituellement les marchands confiaient des lettres soit aux charretiers - ainsi des lettres de Lyon pour l'Angleterre en 1549, de préférence aux ‘conducteurs’ de grandes firmes internationales, par exemple, en 1542, du même Lyon pour Anvers -, soit à des capitaines de navires, - de Bordeaux, de La Rochelle vers Anvers et inversement.

Des groupements semi-publics de marchands pouvaient aussi disposer librement d'un service de messagerie. A l'exemple de *l'Arte di Calimala* florentine dans le passé, à Anvers, ‘la nation des Italiens’ - dont l'unité contraste avec les ‘nations’ traditionnelles - disposait, au moins à partir de 1538, certainement de 1561 à 1577, d'un même messager attitré.

Naturellement, en cas de nécessité, tous les marchands envoyaient ou faisaient envoyer des messagers exprès: en 1568, le facteur à Anvers d'une branche des Welser envoyait en France un ‘messager à cheval’, ancien serviteur de grands marchands; en 1575, à la suite d'un incident de navigation, un marchand faisait porter de Roscoff à Rouen un message qui était transmis ensuite à Anvers par les messagers ordinaires.

A côté de ces envois directs, un usage tout à fait courant jette un jour intéressant sur les moeurs commerciales du temps:[1]

1 A la même époque, vers ou de Gênes les Van der Molen confiaient aux Affaitadi leur courrier (qui comprenait aussi des lettres échangées: avec Messine et Palerme).

les marchands se confiaient mutuellement leurs lettres. Tantôt ils profitaient du départ d'un messager de grande maison: en 1538, des lettres des Van der Molen étaient envoyées les unes à Lyon, les autres à Rome ‘per posta sotto gli Affaitadi’, ou ... ‘sotto Formento’, un correspondant romain qui distribuait les lettres destinées à ses confrères. Tantôt ils remettaient tout simplement une ou des missives à un marchand en partance. La plus puissante des sociétés commerciales de la fin du XVe et du début du XVIe siècle, la *Grosse Ravensburger Gesellschaft*, employait couramment l'un et l'autre procédé. Les correspondants de Van Adrichem y recouraient encore.

Les marchands étaient aussi, sans aucun doute, les principaux clients des messagers de profession. Le métier de ceux-ci était exercé depuis le Moyen Age dans les centres les plus divers. Au XVIe comme aux siècles antérieurs, ils se partageaient encore en ‘messagers à cheval’ et ‘messagers de pié’. C'était à eux que l'on appliquait habituellement le nom de ‘messagers des marchands’. A l'occasion, ils sollicitaient euxmêmes leurs clients, rassemblaient lettres et paquets: ordinairement bijoux et objets précieux, monnaie - d'or surtout -; en 1580, d'Anvers à Paris, l'un d'eux emportait un orgue. Artisans mobiles, bon nombre d'entre eux travaillaient à leur gré. Leur métier était toujours pratiqué à la fin du XVIe siècle: en 1585-86, un messager portait du courrier entre Anvers et Rouen; en 1595, un autre, Ligueur venu avec des réfugiés, habitué d'abord à faire la navette entre Rouen et Calais, faisait depuis trois ans le service entre Rouen et Anvers et déclarait vouloir continuer, ‘s'il plaisait à Sa Majesté’.

II

Le transport du courrier des marchands pouvait être assuré, à côté de ces moyens de caractère privé, par des services collectifs, les uns semi-publics, les autres dépendant directement des autorités publiques.

Les plus anciens étaient les messageries des Universités. La plupart de ces dernières avaient organisé la transmission des lettres et envois de leurs étudiants. *L'Alma Mater* parisienne disposa de l'administration la plus développée. C'était la Faculté des Arts qui la gérait. Les charges de messagers jouis-

saient de nombreuses et profitables immunités et exemptions, qui leur attirèrent au cours du XVIe siècle des contestations et procès à peu près incessants, mais qui assuraient leur persistance. Elles constituaient de petites entreprises qui se transmettaient comme des offices et qui pouvaient être aux mains de gens de métiers divers, de marchands: un drapier parisien, messager sur Anvers, appartenait à une catégorie diverse et fort large. En 1558, un décret de l'Université obligea les messagers à résider à Paris; mais, en 1573, l'un d'eux qui desservait Anvers était signalé comme 'woonende tot Brugge'. Ils travaillaient dans les mêmes conditions que les autres messagers et avaient droit au transport des voyageurs: ou ils leur fournissaient des cheveux ou ils les emmenaient en voiture. Les messagers de l'Université de Paris venaient encore couramment aux Pays-Bas au XVIe siècle: au hasard d'une documentation très dispersée, certains apparaissent à Anvers en 1490, en 1567, en 1571, deux en 1573. Encore au milieu du XVIIe siècle, leur activité persistait au service des marchands.

Les messageries urbaines ouvrent pour nous la catégorie des postes officielles.

Les villes avaient employé de tout temps des messagers, soit professionnels, soit d'occasion. Même les plus évoluées envoyaient encore certains de ces derniers au loin à une époque tardive: en 1531, le magistrat de Toulouse, chez qui un service municipal pourrait avoir été mis en train avant la fin du XIVe siècle, chargeait un peintre de porter à Anvers 'unum paccetum litterarum' (il devait faire le voyage d'aller en quinze jours et rapporter les réponses le plus tôt possible).

Depuis le Moyen Age, l'économie s'organisait partout d'une façon plus ou moins systématique dans les cadres urbains. Les messageries s'y engagèrent aussi progressivement: les autorités municipales les prirent partout en main. Beaucoup de villes les avaient inaugurées, parfois bien constituées au XVe siècle: d'autres ne les avaient pas encore mises en forme au XVIe siècle.

En France, un progrès caractéristique fut marqué à Toulouse en 1549. Accordant à la ville la faveur d'une juridiction consulaire, Henri II, suivant une méthode familière à la royauté, lui imposa une charge de caractère national: Toulouse devait chaque semaine assurer le départ d'un courrier vers Paris, vers Bordeaux et vers Lyon. Le service allait être amélioré en 1573.

Aux Pays-Bas, toutes les villes envoyaient et recevaient des

messagers. Anvers disposait d'un corps d'agents, qui réclamaient en 1562 une augmentation de leur salaire. En 1580, un messager ‘ordinaire’ allait à Nuremberg (d'où il en était déjà venu un au moins dès 1512); en 1581, ils étaient six qui assuraient la liaison avec Dantzig, avec un départ toutes les trois semaines. Il en venait de tous les horizons: de nombreuses villes allemandes tout au long du XVIe siècle, d'Angleterre en 1567; de Paris, il en est signalé six de 1567 à 1578, mais nous ignorons s'il s'agissait de travailleurs indépendants ou d'agents du magistrat.

Partout, les messageries urbaines devaient continuer à se développer au cours du XVIIe siècle, malgré les attributions de monopoles par les gouvernements aux postes d'Etat.

C'est à celles-ci qu'appartenait l'avenir.

Elles commencèrent de s'organiser dans la plupart des pays de l'Ouest européen au cours du XVe siècle. Les ducs de Bourgogne les avaient ébauchées dans la première moitié de cette époque; Charles le Téméraire les améliora dans le même temps où Louis XI créait en France des services cohérents. Dès 1451, les Habsbourgs avaient établi une liaison entre le Tyrol et la Styrie et en avaient confié l'entreprise aux Turn und Taxis. En 1501, l'un de ceux-ci était nommé ‘capitaine et maître des postes’ aux Pays-Bas. Les progrès de l'organisation furent marqués par les dates de 1505 (attribution aux Turn und Taxis, spécialement au départ de Bruxelles, de la poste vers l'Allemagne, la France et l'Espagne), 1516 (précision de l'administration), 1547 et 1551 (précisions nouvelles des services et liaison plus étroite avec les organes du gouvernement). En 1586-87, Farnèse voulait leur donner la forme d'une administration moderne.

Destinées d'abord au service de l'Etat, elles lui furent réservées assez longtemps. Mais dès la première moitié du XVIe siècle, les particuliers avaient commencé d'en user. Quand, en 1528, le magistrat d'Anvers parlait des ‘posten, boden ofte coureurs’ qui emportaient les lettres des marchands, il ne fait aucun doute qu'il comprenait dans leur ensemble les agents des Turn et Taxis. A partir de la décennie suivante, leur poste est mentionnée à diverses reprises dans les textes qui concernent les marchands. Vers 1560, Plantin avait l'habitude d'envoyer des paquets par leur intermédiaire et Léonard de Taxis était un de ses fidèles clients. En 1556, le gouvernement de Bruxelles leur accordait le monopole - théorique - du

transport des lettres et interdisait à tous autres d'emporter lettres ou paquets à l'étranger sans autorisation. La poste mettait aussi des véhicules à la disposition des particuliers: à plusieurs reprises, des marchands d'Anvers en usèrent vers la France ou pour en revenir; l'un d'eux, en 1569, allait ‘en hâte’ au Portugal ‘à la poste’.

En France comme partout, la poste du prince fut d'abord chargée spécialement du courrier officiel. Louis XI avait institué un organisme ambulant: il créa des ‘routes’ de chevaucheurs sur divers parcours, limités en nombre, variables, et il installa des postes de chevaux de place en place. Des actes nombreux de François Ier instituèrent peu à peu des services plus précis.

La poste royale se mit insensiblement au service du public, les courriers se procurant plus ou moins ouvertement des ressources complémentaires de leurs gages. Dès 1507, les marchands avaient pu louer des chevaux aux maîtres des postes. En 1550, le lieutenant-général du roi en Languedoc déplorait ‘les abus qui se commettent journellement sur le port des paquets et lettres des particuliers qu'aucuns des chevaucheurs et ceux qui tiennent poste audit gouvernement reçoivent et font courre en grand nombre pour leur plaisir et pour se gratifier’. Dans la deuxième moitié du siècle, la poste française, à l'occasion, assurait la liaison avec des messagers aux Pays-Bas. En 1576, les messagers royaux, nouvellement institués par le roi, se virent attribuer le monopole du transport des lettres.

III

Le tableau qui précède répartit dans une relative clarté les modes divers des ‘transmissions’ au XVIe siècle. Il expliquerait assez bien l'idée favorable que nous nous faisons sommairement de leur fonctionnement. A vrai dire, tel quel, il simplifie des réalités fort complexes qui ne s'inscrivaient pas toujours docilement dans ce schéma et dont les incertitudes se sont trahies çà et là dans notre exposé même.

Entre les messagers indépendants et leurs confrères engagés au service des villes, même messagers ‘ordinaires’ ou ‘jurés’, la distinction est souvent, pour nous, difficilement perceptible. D'autre part, beaucoup de messagers urbains faisaient des affaires pour leur compte. Quelle était la situation économique

de ces hommes? - L'évolution des postes urbaines au XVIe siècle pose encore bien des petits problèmes.

La distribution de leurs services était aussi floue que la condition de leur personnel. Après l'institution des courriers hebdomadaires à Toulouse en 1549, les messagers nommés par le magistrat opéraient chacun pour son compte dans le rayon qui lui était attribué. En 1568, un ‘messager ordinaire’ d'Anvers sur Rouen se trouvait à Saumur, où il proposait à un marchand rouennais de lui confier des lettres pour la capitale de la Normandie; en 1569, un ‘messager ordinaire’ d'Anvers vers Lille était ‘aulcune fois extraordinairement messaigier [d'Anvers] vers France’ et devait aller ‘plusieurs fois... en France pour les affaires des marchandises des marchans’. De même des messagers forains pouvaient desservir une autre ville que la leur: en 1572, un messager de Bruges était à l'hôtel à Anvers, se préparant à partir vers Paris.

Les services d'appartenance juridique ou administrative différente travaillèrent parallèlement et parfois collaborèrent. En 1571, un ‘serviteur du maître des postes’ de France remettait à un messager de Cambrai un pli destiné à un marchand d'Anvers. Aussi bien aux Pays-Bas qu'en France, les monopoles de transport des correspondances particulières, accordés aux postes d'Etat, respectivement en 1556 et en 1576, n'empêchèrent la continuation ni des messageries privées, ni de celles des Universités et des villes.

La coexistence et le développement certain des unes et des autres ne laisse aucun doute sur le progrès des échanges de courrier. Ainsi d'Anvers vers l'Italie, ces deux pôles de la vie commerciale: en 1538, il partait un courrier environ toutes les trois semaines: 12 en 8 mois; en mars 1539, il fut décidé entre les marchands - sans aucun doute les Italiens (‘novo ordine fato fra merchanti non si scrivera per Italia che una volta per mese, ogni 4 settemane una volta’) de ne plus en envoyer un que toutes les quatre semaines. Et c'était là une ligne particulièrement favorisée. Ce service semble bien avoir été maintenu avec régularité de 1542 à 1544, alors que la guerre fermait les routes de France. Les archives particulières et publiques révèlent un nombre de plus en plus grand des copies de lettres, des liasses de missives commerciales. Ce n'est ni par hasard, ni parce que l'époque tardive nous a laissé déjà beaucoup de documents. C'est bien davantage le signe d'une large extension et l'expression d'une intensité croissante du mouvement économique.

Ce mouvement a été favorisé par une distribution partout plus active de la correspondance. Nulle part, aucune indication ne signale ni un arrêt, ni un ralentissement marqué de l' activité commerciale par la carence des transmissions d'ordres ou de règlements.

Ce serait pourtant une illusion de croire que les messageries ont fonctionné généralement avec une sûreté et une régularité que nous sommes portés à transposer de notre époque à ce siècle déjà lointain. La relative cohésion des réseaux d'informateurs commandés par de grands marchands, les débuts d'administrations d'Etat dissimulent les tâtonnements de leurs services. Bien des aléas pouvaient retarder les lettres; bien des imprévus - mais n'étaient-ils pas plus ou moins escomptés en ce temps? - retardaient les messagers.

Il faut retenir aussi les risques inhérents à l'acheminement des lettres par des confrères-concurrents. Même si l'on se défend de se poser en ‘laudator temporis acti’, on peut et on doit retenir les nombreux témoignages qui prouvent l'existence d'un climat général de bonne foi entre marchands; mais retenir également, avec les ordonnances et édits répétés contre les banqueroutiers, ce conseil impératif donné à l'un de ses facteurs par le chef d'une maison à filiales: si, en même temps que des lettres de son maître, il en recevait d'autres destinées à des marchands, il devait d'abord exécuter les ordres qu'il recevait et distribuer leur courrier à ses collègues ensuite, de peur qu'ils n'eussent reçu les mêmes instructions que lui. La confiance des Van der Molen dans les serviteurs des Affaitadi leur apporta aussi quelques déboires en 1539.

Les abus des courriers signalés à Toulouse en 1549 furent sans doute des exceptions. La concurrence entre eux ne permettait guère leur extension.

Mais l'inégalité des messagers, la variété de leurs modes de travail, longtemps aussi leur dispersion devaient fatalement agir sur la distribution de la correspondance. La diversité même de leur condition contredisait à une hâte générale. Un messager ordinaire d'Anvers, qui passait sept jours en Lorraine ‘dans les forêts’ en 1553 pour acheter de la verrerie, un messager de Paris, qui était à Anvers depuis ‘huit jours passez’ en 1578, le messager des Italiens qui, en 1577, accompagnait en Piémont un jeune garçon de bonne famille, un Grimaldi, ne travaillaient pas comme les cavaliers qui portaient des nouvelles urgentes.

Leur irrégularité devait être générale, s'intégrer dans les habitudes du temps. Quand on regarde, pour le XVe siècle, la correspondance de la filiale des Medici à Bruges, les écarts des dates entre les lettres sont frappants. Partout, les informateurs restaient juges de la cadence de leurs envois et ils ne disposaient qu'en peu d'endroits de services réguliers. Au XVIe, la situation changeait sans doute, mais non d'une façon radicale[1]. En 1535, entre les deux capitales du commerce dans l'Europe de l'Ouest, le départ des lettres d'Anvers dépendait de l'incertaine 'opportunité des courriers et postes prêts pour partir vers Lyon'. A la fin du XVIe siècle, le courrier envoyé de Dantzig aux Van Adrichem était loin de former une suite régulière. C'est là un des aspects sous lesquels devraient être examinés les ensembles de correspondance dont nous pouvons disposer.

Un autre caractère important des services de messageries consiste dans les lacunes qui pouvaient exister entre eux, même dans des régions particulièrement actives et pour des centres importants. En 1538, Middelbourg se voyait disputer par Bergen-op-Zoom l'étape du commerce de la Rochelle. Il est inutile d'insister sur l'importance, à l'époque, du port de la Zélande et de celui de l'Aunis. Deux députés du premier arrivèrent à la Rochelle le 1er septembre. Il n'y avait pas dans la ville assez d'échevins pour constituer un collège, - contretemps caractéristique des moeurs, même commerciales, de ce temps, mais qui n'importe pas à notre propos. Les députés écrivirent leur première lettre le 11. Dans un post-scriptum, ils déclarent qu'ils n'ont pas pu l'envoyer 'by faulte van een bode'. Ils devaient, enfin, être reçus en audience par le sousmaire le 22. Or, sans attendre l'issue de ce premier contact, ils envoyèrent leur lettre la veille, le 21, sans doute pour profiter d'une occasion de courrier ou de porteur. Ces faits parlent d'eux-mêmes. (Manifestement, les deux députés étaient surpris du manque de tout messager à la Rochelle: dans les Pays-Bas du Nord, pays d'économie relativement jeune, et surtout dans le complexe des embouchures des trois fleuves, il est probable que déjà les transmissions de correspondance étaient mieux organisées). - En 1551, le magistrat d'Armentières avait

1 Même le correspondant à Bruxelles et Anvers du grand-duc de Toscane, G.B. Guicciardini, autour de 1560, restait parfois deux mois et davantage sans écrire.

besoin de connaître les ordonnances urbaines sur le marché des laines à Rouen. La ville flamande, qui fabriquait encore quelques années auparavant environ 25.000 draps par an, était un centre industriel, sinon commercial, d'une importance économique très appréciable et ses habitants témoignaient d'une certaine initiative. Rouen n'était pas tellement loin de la Flandre et était constamment en contact, même par des courriers, et avec Lille, et avec Anvers: or, le magistrat d'Armentières trouva expédient d'écrire plusieurs fois à Calais et de payer, par moitié avec celui d'Ypres, intéressé par la même question, un marchand calaisien qui alla chercher à Rouen les documents désirés. En 1560, le courrier de Lyon à Anvers paraît avoir encore été exposé à bien des incertitudes, à en juger par le début de la lettre qui suit, écrite par un marchand à un confrère: 'Sire Jehan, très cher amy, Sachez que votre frère Me Franchois m'a icy depuis peu de temps envoyé ses siennes lettres pour les vous fere tenir en poste, mais la commodité ne s'est pas offerte plus tôt. Ung peu après, j'en ay receu une aultre de Me Charles, laquelle je vous envoye aussy...' - Même entre les deux centres essentiels d'Anvers et Amsterdam, si les routes étaient parfois parcourues par des courriers rapides pour le service des plus grands marchands, il est pour le moins curieux de voir comment les magistrats se renseignaient. En septembre 1565, l'insuffisance désastreuse de la récolte rendait fatale la disette, endémique depuis bientôt dix ans. Rentré depuis la veille d'une exploration décourageante dans les marchés de l'Artois, fournisseurs habituels d'Anvers, l'amman écrivait qu'il faudrait envoyer quelqu'un en secret à Amsterdam pour savoir comment greniers et épiers étaient pourvus et quels prix étaient pratiqués dans le port hollandais et en Oostland: 'dat men yemandt zoude moegen schicken onbekendt zynde tot Amstelredamme oft voirdere om aldaer in 't secreet te vernemen hoe de solders ende spyckers gefurneert zyn, ende wat het coren aldaer gelt ende ogen wat in Oostlant gelt, ende oft men noch eenige mercwerdige quantiteyt van coren vuyt Oostlande is verwachtende'. D'Anvers à Amsterdam, la magistrat envoyer quelqu'un en secret, - même pour s'informer sur des prix et des approvisionnements existants! D'autres exemples donnent une semblable impression d'à peu près. Même dans les services officiels. En novembre 1582, des courriers allaient couramment des Pays-Bas à Lyon; d'autres de Lyon en Espagne: mais leurs services n'étaient pas

coordonnés. Le vide qui les séparait était une survivance: il s'effaçait, mais lentement.

Au total, il ne fait aucun doute que les messageries laissées à leur liberté traditionnelle, les institutions postales encore en plein devenir n'ont cessé de faire régner au XVIe dans la transmission des courriers commerciaux des aléas qui exigeaient un déploiement constant de l'initiative individuelle. Il n'est pas moins douteux que cette initiative a suppléé à l'imperfection de leurs moyens et de leurs méthodes. En 1568, un facteur de Simon Ruiz envoyait de Rouen à Medina del Campo trois textes d'une même lettre, par Nantes, par Paris et par mer.

Le nombre des services s'est certainement accru, leur activité s'est intensifiée. S'il fallait indiquer un moment où ce mouvement s'est développé, où, en particulier le recours aux postes urbaines, puis nationales est devenu plus habituel, plus normal, on pourrait le placer, sans plus de précision, vers le milieu du siècle, sans doute même un peu auparavant.

Les retards, l'irrégularité des courriers correspondaient à un rythme encore lent de toute l'activité commerciale et contribuaient à le maintenir. Ce rythme s'accordait au mouvement de toute la vie collective. L'accélération des ordres et règlements commerciaux devait transformer peu à peu, de façon radicale, les conditions des échanges de tous ordres.

Dans l'évolution des messageries s'inscrit le mouvement et des choses et de l'esprit. Les sociologues pouvent distinguer, du Moyen Age à la fin des Temps Modernes, la succession du travail libre, de la profession plus ou moins nettement organisée, du métier pris en main par les pouvoirs publics, - de la ville d'abord, de l'Etat ensuite. Les historiens des idées percevraient le passage progressif des esprits et des consiences d'un individualisme inspiré par des obligations et des disciplines essentiellement morales à l'encadrement dans des institutions plus formelles, plus contraignantes du dehors. De ce point de vue, un petit évenement de 1528 est éminemment caractéristique. L'empereur s'était élevé à plusieurs reprises contre l'espionnage au cours de ses guerres contre François Ier (qui en faisait autant de son côté) et il avait plusieurs fois mis en cause les marchands. Le 6 juin de cette année, les bourgmestres, échevins et conseil de la ville d'Anvers, assemblés dans la salle de leur conseil, prirent la délibération suivante: désormais, aucun marchand ou facteur d'aucun pays ou nation n'enverrait

vers la France vers Venise, vers l'Italie (en Lombardie) aucune lettre ou missive par quelques ‘postes, messagers ou coureurs’ avant d'être venu à l'hôtel-de-ville et y avoir juré que ces lettres ou missives ne contiendraient aucun renseignement concernant en quelque manière la guerre ou les affaires du pays de notre très gracieux seigneur l'Empereur’ (egheene saken gescreven staen nopende oft angaende in eenige manieren der oorloghen oft secreten van den landen onsen aldergenadichsten heeren den Keysers). Les hommes qui gouvernaient le grand port n'étaient pas des moralistes, ils traitaient chaque jour des réalités de leur temps. Leur délibération et des ordonnances du prince qui l'avaient provoquée attestaient que les pouvoirs publics, en même temps qu'ils commençaient à régler les transmissions, en assumaient le contrôle. Mais l'usage du serment dans cette organisation et cette police s'apparentait à une atmosphère qui se transformait.

Dans une évolution qui mena, en fait, du XIVe siècle à la fin de l'ancien régime, les services de messageries du labeur artisanal aux administrations impersonnelles, pourvues d'un monopole, le XVIe siècle avait marqué un tournant sans rupture.

Van de na de rede van Prof. Coornaert geboden gelegenheid tot discussie wordt het eerst gebruik gemaakt door Prof. Jansma, die informeert naar de rol in het briefverkeer gespeeld door de waarden, waarbij hij met name wijst op ‘les aubergistes de Dordrecht’. Prof. Coornaert antwoordt, dat ook elders, m.n. te Antwerpen, de waarden bij het briefverkeer betrokken zijn. Zij spelen er echter slechts een bescheiden rol in.

Prof. Posthumus zou onderscheid willen maken tussen koopmansboden van land- en van zeesteden. Vanuit Amsterdam zullen op grote schaal brieven over de zeeweg vervoerd zijn. Prof. Coornaert acht Amsterdam een bijzonder geval. Antwerpen, de economische hoofdstad van de Nederlanden, heeft vooral landverkeer gekend. De ‘économie morcelée’ bracht het bestaan van verschillende systemen naast elkaar met zich mee.

Dr. ten Brink zou een minder groot onderscheid tussen ‘officiële’ en ‘particuliere’ boden gemaakt wensen te zien. De concurrentiefactor moet men z.i. niet overdrijven. De zeeweg acht hij belangrijk, terwijl hij voorts nog de aandacht vestigt op het briefvervoer als ‘koopmanszaak’: er werd aan

verdiend! In zijn antwoord wijst Prof. Coornaert op de bode van Antwerpen op Parijs, die koopman was te 's-Hertogenbosch.

Op een vraag van Dr. Boerendonk over het onderscheid in rhythme tussen de verschillende handelswegen, verklaart Prof. Coornaert, dat de rivier een meer zekere verbinding vormde.

Prof. Verlinden stelt, dat terwille van de snelheid de verschillende wegen tegelijk gebruikt zijn, hetgeen Prof. Coornaert bevestigt, er nog op wijzend, dat over het geheel het rhythme niet hoog is geweest.

De Voorzitter dankt na afloop der discussie de spreker hartelijk voor zijn voordracht en schorst daarop de vergadering.

Te kwart over twee wordt de vergadering heropend en ontvangt Dr. L. de Jong gelegenheid tot het houden van zijn voordracht over: De verslagen van de parlementaire enquêtecommissie ‘Regeringsbeleid 1940-1945’ en hun waarde als historische bron.

De verslagen van de parlementaire enquête-commissie ‘regeringsbeleid 1940-1945’ en hun waarde als historische bron

Uit 1929 stamt Huizinga's bekende verzuchting: ‘Men geeft bronnen uit die geen bronnen zijn maar poelen’[1]. Het is verleidelijk, na te gaan welk verschijnsel op het gebied der hydrografie het meest passend in verband kan worden gebracht met de negentien forse delen die de Enquêtecommissie ‘Regeringsbeleid 1940-1945’ in de jaren na de oorlog gepubliceerd heeft. De poel lijkt mij daartoe te beperkt. Zij doet ook teveel denken aan stilstaand water dat geen ruimte biedt voor de deining die de verslagen van de Enquêtecommissie hebben doen ontstaan. Wanneer wij bepeinzen dat die verslagen, op normaal formaat omgerekend, ongeveer dertigduizend pagina's beslaan, dan zwerven onze gedachten toch eerder uit, ik wil niet zeggen naar Noordzee of IJselmeer, maar toch wel naar een plas van middelbare grootte waar het niettemin geducht kan spoken. Misschien is het verstandig, de landsgrenzen te overschrijden en bij de met tussenpozen gepubliceerde verslagen te denken aan een IJslandse geyser die, telkens weer onverwacht, tot acht keer toe gespoten heeft, heet en koud tegelijk, merkwaardig genoeg. En dan lopen er nog wel rond die menen door de modder bevlekt te zijn die mee de hoogte inging. Hier en daar zijn zelfs op het veld van het publieke leven nog slachtoffers te ontwaren die bij de periodieke uitbarstingen door zware keien werden getroffen. Het grote publiek is op veilige afstand blijven staan maar heeft, mag men wel zeggen, bewonderend toegekeken.

Terecht bewonderend. Dat wil ik vooropstellen. Want wanneer ik hier vanmiddag wil spreken over de waarde van de Enquête-verslagen als historische bron, wanneer ik een antwoord wil trachten te geven op de vraag: wat hebben wij er aan voor de geschiedvorsing en geschiedschrijving? - dan spreekt het vanzelf dat dit wordt een afwegen van voor en tegen, een mengsel van waardering en kritiek. En waardering hult zich vaak in vriendelijke algemeenheid, terwijl de kritiek meest spitser is en konkreter en zich met haar weerhaken vaster in

1) Cultuurhistorische Verkenningen (Haarlem, 1929), p. 13.

het geheugen hecht. Ook was het onvermijdelijk dat ik, hier en daar op zoek naar voorbeelden ter verduidelijking van kritische overwegingen, de meest markante trachtte te vinden. Hoe licht zou dat leiden tot grove onbillijkheid. Ik heb mij in de verslagen van de Enquêtecommissie pogen te verdiepen. Het was een studie die, naast ander werk, bijna twee jaar in beslag genomen heeft. Ik heb mij geen ogenblik verveeld maar mij integendeel geboeid overgegeven aan een lectuur die mij, of ik het er mee eens kon zijn of niet, steeds trof als interessant en belangrijk. Het zijn weinig bronnen waarvan men dit zeggen kan.

Interessant en belangrijk in de eerste plaats al op grond van de veelheid en op grond van het niveau van de onderwerpen die object werden van deze parlementaire enquête. Het is billijk, ons daar allereerst nog eens rekenschap van te geven, en verleidelijk, te pogen, alleen al in de hoofdstuktitels enige volgorde aan te brengen, die op zichzelf in de verslagen der commissie, als men ze tezamen neemt, ontbreekt. Welnu - in 1937 stelt een Nederlands kabinet ‘Aanwijzingen’ op voor de ambtenaren in geval van bezetting. In augustus 1939 wordt een nieuw kabinet gevormd, het kabinet-de Geer. Tijdens een vacantie van de minister-president besluit het tot mobilisatie. Generaal Reynders wordt opperbevelhebber van land- en zeemacht. Hij ontvangt in september opdracht voor het te voeren krijgsbeleid. Medio november doet zich het Venlo-incident voor. Conflicten beïnvloeden de verhouding tussen regering en opperbevelhebber. Generaal Reynders krijgt ontslag nadat eerst nog nieuwe spanning gewekt is door de landing van een Duits vliegtuig in België. Generaal Winkelman wordt opperbevelhebber. De neutraliteitspolitiek blijft gehandhaafd, het voorgenomen krijgsbeleid wordt gewijzigd, met name ook ten aanzien van de Peel-Raam-stelling. April '40 brengt ons de staat van beleg, de internering van 21 personen en andere voorbereidingen met het oog op een eventuele inval. Dan, als deze inval zich voordoet, trekken de houding van het algemene hoofdkwartier en de krijgsverrichtingen de aandacht. 10 mei komt de Tweede Kamer bijeen, de regering is afwezig. De ministers van Kleffens en Welter vliegen naar Engeland. In Den Haag worden de zg. Sponeck-documenten gevonden. De Koningin richt op 11 mei een telegram aan de Koning van Italië. Het Prinselijk gezin vertrekt op 12 mei, dan op de 13e de vorstin, tenslotte het kabinet, na overdracht van het regeringsgezag aan generaal Winkelman.

De marine vaart over. De capitulatie komt en de generaal oefent tijdelijk het regeringsgezag uit. Nadien is hij nog gemoeid in het vraagstuk van het door de Duitsers geëiste erewoord der beroepsofficieren.

Nu in Engeland. De marine en delen van de landmacht zijn uitgeweken. De koopvaardijvloot wordt ingeschakeld door oprichting van de Nederlandse Scheepvaart- en Handelscommissie. Er wordt gerecruteerd in het buitenland. Aanvankelijk zijn er evenwel binnen het kabinet verschillende opvattingen ten aanzien van de voortzetting van de oorlog, zelfs plannen tot verplaatsing van de zetel van de regering naar Nederlandsch-Indië. In augustus '40 krijgt De Geer ontslag. Gerbrandy treedt als minister-president op. Begin 1941 keert De Geer terug naar bezet gebied.

Dan volgen de thema's die tezamen een beeld geven van hetgeen de regering op vreemde bodem verricht. Hoe zij zich de financiële middelen verschaft en hoe zij haar uitgaven regelt. Rijksspaardienst, economisch beleid, financieel beleid, organisatie en verrichtingen van land-, zee- en luchtmacht, arbeidsvoorwaarden der Nederlandse zeelieden, hun vaarplicht, de vordering van de koopvaardijvloot, de instelling van een kantongerecht en een rechtbank in Engeland, het beleid ten aanzien van Nederlandse uitgewekenen in Frankrijk, in Spanje en Portugal, in Zweden en Zwitserland, de hulp aan politieke gevangenen, aan joodse gedeporteerden, aan krijgsgevangenen, het werk van de Regeringsvoorlichtingsdienst en haar afdeling Radio Oranje, het Netherlands Office for Relief and Rehabilitation, de voorbereiding van de militaire terugkeer, de bestuursvoorziening, voorbereid in samenwerking met de Buitengewone Raad van Advies - dat alles samenhangend met, ten dele leidend tot het heengaan van, eerst minister Dijxhoorn, dan de ministers Steenberghe en Welter, tenslotte de ministers Kerstens en van Angeren.

Daarbij het eminent belangrijke punt van de verbindingen met het bezette vaderland; in 1940 gehanteerd door de Centrale Inlichtingendienst onder leiding van de heer F. van 't Sant, tegen wie bezwaren geuit worden. In 1941 poogt de groep Hazelhoff-Roelfzema de verbindingen te verbeteren. In 1942 begint het Englandspiel, o.a. leidend tot het oprollen van het Nationaal Comité, 1 april 1943. Maar dan fungeert het Bureau Inlichtingen al, met verbindingen via Zweden eerst, Zwitserland later - met tal van agenten die contact hebben met in-

lichtingengroepen. In 1944 neemt het Bureau Bijzondere Opdrachten de wapenverzending ter hand.

Maar dan heeft de regering, die vaster richtlijnen geeft aan ambtenaren in bezet gebied, het College van Vertrouwensmannen benoemd. De spoorwegstaking komt. King Kong (de verrader Lindemans) wordt gearresteerd. De Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten doen hun intrede in het bezette gebied. In het bevrijde: het militair gezag met o.a. strijd om de arrestatiebevoegdheid. In Londen: de crisis-Burger, leidend tot de kabinetscrisis van januari-februari 1945, zelf de zg. kwestie-van Heuven Goedhart verscherpend. Volgen nog de capitulatieonderhandelingen in april 1945, en de bevrijding van het vaderland is daar.

Prompt komt het militair gezag in conflict op radioterrein. Een nieuw kabinet wordt geformeerd, de Nationale Adviescommissie wordt opgericht. Nederlandse civiele gevangenen en gedeporteerden repatriëren. Er zijn misstanden in de kampen voor politieke delinquenten. Land- en Zeemacht worden hersteld. Recrutering vindt plaats. Het doel is: de bevrijding van Indië.

Wat Nederlandsch-Indië betreft, had de commissie al het vraagstuk van de Duitse geïnterneerden aldaar onderzocht. Dan, na de bezetting door Japan: het financiële beleid van de overheidsorganen in Australië en de positie van de bevelhebber der strijdkrachten in het Verre Oosten alsmede de verbindingen met het bezette Indië. Vervolgens, terwille van de bevrijding, het vlootplan en het legerkorpsplan, leidend tot de voorbereiding van de Expeditionaire Macht, de infanterie-bataljons, de Mariniersbrigade. Maar de positie van de regeringsvertegenwoordigers bij de machtige Combined Chiefs of Staff te Washington laat te wensen over, de theatergrenzen in het Verre Oosten worden gewijzigd en dat alles leidt tot een militaire en bestuurlijke situatie in Nederlandsch-Indië die vrijwel niemand voorzien heeft.

Abstraherend van hetgeen de verslagen van de Enquêtecommissie óók nog bevatten betreffende overheidsorganen in Amerika, scheepvaartbeleid aldaar, Voedselaankoopbureau, Netherlands Purchasing Commission, Unrra, en maritiem commando op de Antillen en in Suriname, heb ik zo nog eens in lange vogelvlucht de onderwerpen die de commissie in onderzoek genomen heeft, voor U willen oproepen. Mijn opsomming bestond uitsluitend uit begrippen die U in de titels van de hoofdstukken van de acht enquêteverslagen zult aantreffen. Ik heb de titels van de 362 paragrafen maar verwaarloosd. Niet minder

dan ruim 800 (817)[1] getuigen heeft de commissie over die onderwerpen verhoord - getuigen die gebonden waren aan eed of belofte. Alleen al de minister-president uit de meeste der Londense jaren, prof. Gerbrandy, is zeventien maal voor de commissie verschenen. Aan de tekst der verhoren heeft de commissie in totaal 780 bijlagen toegevoegd. Uit verhoren en bijlagen tezamen bouwde zij haar hoofdstukken op - hoofdstukken die telkens eindigen met het formuleren van eenstemmig of nagenoeg eenstemmig aanvaarde conclusies - dit op één enkele uitzondering na. Hier ligt een machtig oeuvre voor ons. Over geen van de genoemde onderwerpen zal de historicus ooit een regel op schrift durven, zeker niet mogen zetten voor hij eerst gelezen heeft wat de Enquêtecommissie er over gepubliceerd heeft. Over de waarde van deze bron wil ik straks een oordeel trachten weer te geven dat, als wel elk historisch oordeel genuanceerd zal zijn, maar deze nuance mag vooropgesteld: die der onmisbaarheid.

Deze enquête, zo uitgevoerd, was in de Nederlandse staatkundige geschiedenis een uniek verschijnsel. Nooit is hier te lande het regeringsbeleid onderwerp geweest van een zo grondig onderzoek van de zijde van de volksvertegenwoordiging. De hiermede achteraf uitgeoefende controle is minder breed geweest dan in normale tijden door Tweede en Eerste Kamer uitgeoefend wordt, maar zij heeft op de punten van onderzoek veel dieper gegraven, ten eerste doordat in dit geval leden der volksvertegenwoordiging aan de dragers van de executieve vragen hebben kunnen stellen in een aantal en van een aard als het normale contact tussen regering en parlement niet kent - ten tweede doordat die leden de beschikking hebben kunnen

1) In haar 'Verslag van en voorstel tot beëindiging van de werkzaamheden der Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945' (Staten-Generaal, Tweede Kamer, Zitting 1956-1957, *4461*, no. 1) heeft de commissie van het verhoren van 1250 getuigen en/of deskundigen gesproken. Dat getal is niet juist. Men heeft er alle afgedrukte verhoren voor bij elkaar opgeteld zonder er rekening mee te houden: 1. dat talrijke getuigen meer dan éénmaal verhoord zijn; 2. dat eenzelfde verhoor vaak in meer dan één verslag is opgenomen. Voor de volledigheid zij vermeld dat de mededeling van de commissie dat zij 100.045 vragen gesteld heeft, evenmin juist is. Er zijn vele vragen en antwoorden afgedrukt die a, b, c nummers gekregen hebben. 'Vraag 78.511' bestaat zelfs uit 27 vragen en antwoorden. (Enq. 8c, p. 740-744). Voorts is bij het nummeren der vragen althans het getal 90.762 tweemaal gebruikt (Enq. 8c, p. 1125 en 1126).

krijgen over stukken uit de ministeriële archieven die in de regel niet aan het parlement bekend worden.

Uit opzet en aanpak van de enquête is haar staatkundige waarde voortgevloeid. Dat de Duitse bezetter ons parlement uitschakelde, sprak vanzelf. Minder vanzelf sprak dat de regering-De Geer in de meidagen elk contact met de Volksvertegenwoordiging weigerde en dat onmiddellijk na de bevrijding de regering-Schermerhorn de aanraking met de eerste nood-volksvertegenwoordiging, de Nationale Adviescommissie, tot een minimum beperkte. Wij zien in onze naoorlogse politieke geschiedenis de groeiende invloed van de Staten-Generaal. Het herstel van hun primaat is door vele factoren bepaald. Ik ben geneigd, het werk van de Enquêtecommissie als een bij uitstek belangrijke factor te beschouwen. Want die Enquêtecommissie heeft gesproken tot ons volk - misschien ongewild geappeleerd aan de sensatiezucht en de onbescheiden nieuwsgierigheid van sommigen, aangenaam geprikkeld als zij werden door de ontdekking dat zich op het niveau van ministers, generaals en admiraals dezelfde ruzies kunnen voordoen als tussen collega's - ik wil niet zeggen op een school of universiteit -, laat ons zeggen: in een werkgemeenschap. Maar die Enquêtecommissie heeft misschien dezelfde, in elk geval andere personen vooral opnieuw doordrongen van de waarde van parlementaire controle. Zij die in oorlogstijd de besluiten genomen hadden waar het lot van vele Nederlanders, vaak ook de naam van ons volk van afhing, moesten verklaren waarom die besluiten genomen waren. Hun mededelingen werden aangevuld met stukken die uit de tijd zelf dateerden. En een commissie uit de Tweede Kamer sprak een oordeel uit dat later, formeel, door de Kamer zelf aanvaard is. Welk een contrast met de bezetting! En welk een verheffend schouwspel.

Verheffend inderdaad. Wij vergeten snel, maar herinneren ons misschien toch nog de sfeer der eerste emotionele naoorlogsjaren, toen ons volk zijn evenwicht trachtte te hervinden, en daarmee zijn evenwichtigheid, hetgeen moeilijk gemaakt werd door geruchten en vage klachten, soms door querulanterige publikaties in de vorm van brochures en weekbladen. Wat werden er al niet, om slechts één voorbeeld te noemen, boosaardige veronderstellingen geuit met betrekking tot het beruchte Englandspiel. Dappere Nederlanders zouden bewust opgeofferd zijn door perfide bondgenoten. Ik hoef Albion nauwelijks te noemen. En de regering - een andere beschul-

diging - had in de meidagen van '40 alleen maar een symbolische verdediging willen voeren! Deze en dergelijke kwesties hadden, waren zij niet onderzocht, jarenlang tot tweedracht en ziekelijk twistgeschrijf aanleiding kunnen geven. De Enquêtecommissie heeft ze opgehelderd.

Accoord, zult ge misschien zeggen, maar zo wij dus al waardering kunnen koesteren als staatsburgers, misschien zelfs als belangstellenden in het werk van de federatie voor de geestelijke volksgezondheid - wat hebben wij aan de Enquêteverslagen als historici?

Ik wil op deze vraag, hier gesteld, geen antwoord geven in bijzonderheden. Wat de Enquêtecommissie in haar negentien zware delen aan historische stof te voorschijn gehaald en aan conclusies geformuleerd heeft, valt vanmiddag niet te vermelden of op te sommen. Ik zou haast zeggen: U hebt daarvan uit de persverslagen een adequate eerste indruk gekregen en, naar ik hoop: behouden en wanneer U zich nog even te binnen roept die reeks van gerangschikte hoofdstuktitels die ik zojuist de een na de ander onder Uw aandacht bracht, dan zult U wel begrijpen, dat ik hier verder van de inhoud van de Enquêteverslagen moet abstraheren.

Stel ik nu toch de vraag: wat hebben wij er aan als historici? - dan zie ik haar betekenis in algemene zin allereerst hierin.

Aan de beoefenaar van de contemporaine geschiedschrijving staan onoverzienbare hoeveelheden materiaal ten dienste. Het begrip ‘dienst’ mag men eigenlijk nauwelijks gebruiken, want dat ruwe materiaal is vaak eerder een hinder dan een hulp en het maakt de serieuze contemporaine geschiedvorsing soms tot een subtiele vorm van geestelijke dwangarbeid. Welnu - in dat materiaal, voorzover het betrekking heeft op het beleid van de Nederlandse regering in oorlogstijd, heeft de Enquêtecommissie een eerste structuur aangebracht. Zij heeft haar wetenschappelijke medewerkers in regeringsarchieven laten speuren. Zij heeft in de dialoog van vraag en antwoord belangrijk van onbelangrijk trachten te scheiden. Zij heeft daarmee een eerste beeld vastgelegd. Hoe belangrijk dat is, al in practische zin, ontdekt men zodra men zich verdiept in stukken die betrekking hebben op punten die de Enquêtecommissie niet in onderzoek heeft genomen. In een wirwar van vaak slecht of zelfs in het geheel niet geordende archieven is het dan een zoeken en tasten, een pogen, nuttige aanwijzingen te vinden voor verdere lectuur en nader onderzoek. Kortom: men mist dat

belangrijke uitgangspunt hetwelk door verslagen, verhoren en bijlagen van de Enquêtecommissie geboden wordt.

Dan is uiteraard van eminent belang dat in de verhoren veel staat wat men in geen enkel bewaard gebleven stuk had kunnen vinden. Dat geldt voor nagenoeg ieder onderwerp waaraan de commissie aandacht besteed heeft, waardoor ons telkens weer historische beelden voor de geest worden gesteld van zeldzaam indringende kracht.

Majoor Sas die in de crisis van november '39 in Den Haag verschijnt, daar wanhopig zoekt naar figuren die willen geloven dat een Duitse aggressie aanstaande is en tenslotte in een vergadering met de ministers opstaat en roept: 'Ik zweer dat die aanval zal komen'[1], met dat pathos tegelijk het wantrouwen tegen hem versterkend;

de inwoners van Den Haag die, als de Koningin met haar gevolg in de ochtend van 13 mei de residentie verlaat, er bij moeten staan 'met de handen in de hoogte', want men vreest Duitse agenten onder hen[2];

minister-president de Geer die diezelfde ochtend zo in de war is dat hij nauwelijks meer kan telefoneren, 'zenuwachtig zat hij maar aan het cijferrad te draaien'[3];

secretaris-generaal Snouck Hurgronje die als de meeste ministers zonder overdracht van regeringsgezag naar Hoek van Holland vertrokken zijn, tegen de achtergebleven minister Steenberghe zegt: 'Ik wil voordat wij gaan praten, eten', en dan komt er brood met spiegeleieren[4];

secretaris-generaal Van Angeren, doodsbleek in de gangen rondlopend omdat zijn minister vertrokken is zonder hem, die de NSB-ers bestreden heeft, gewaarschuwd te hebben[5];

Nederlandse marechaussees die op hun tocht door België en Noord-Frankrijk mannen van de landmacht aan de kant van de weg laten staan, en doorrijden 'in trucks beladen met fietsen en in volledige uitrusting, dus met het tweede stel blauw, inclusief de damborden'[6];

de directeur van de staatsartillerie-inrichtingen, ir. Den Hollander, die in juni 1940 naar de Hembrug toegaat om te

1 Enq. 1c, p. 23 (vraag 264).
2 Enq. 2c, p. 267 (11537).
3 Enq. 2c, p. 89 (7405).
4 Enq. 2c, p. 368 (15001).
5 ibid.
6 Enq. 8c, p. 270 (51259).

zeggen dat hij er mee ophoudt, want hij wil niet voor de Duitsers werken, en geeft zijn personeel in de mond, zijn voorbeeld te volgen, maar 'merkwaardig was, dat maar twee mensen dat deden, van de zevenduizend'[1];

de hoofdambtenaar van het ministerie van financiën die, als de 7e oktober 1940 er is, nog niet de ondertekende ariërverklaring ingeleverd heeft en de 8ste belt de secretaresse van de afdeling kabinet hem op om hem te zeggen dat hij de enige van het hele ministerie en de buitendienst is die geweigerd heeft, en hij komt in de gang een joods collega tegen die hem vraagt, wel te tekenen, zeggend: 'De toestand wordt voor ons veel zwaarder wanneer U het niet doet', en de hoofdambtenaar bekent, vijftien jaar later: 'Ik moet U eerlijk zeggen dat ik mij er nog voor schaam, die verklaring te hebben getekend, maar ik héb hem getekend'[2];

Hazelhoff Roelfzema en Krediet, die, uit Engeland met een bootje geland op het strand van Scheveningen, daar in december 1941, met de Duitsers vlakbij, een radioset moeten begraven en 'met twee kolenschoppen' aan de rand van de boulevard proberen door het ijs heen te komen, 'wat natuurlijk een heidens kabaal maakte. Het zand was bevroren'[3];

of in Indië, als de capitulatie bij Bandoeng getekend is, die officier-vlieger die met het laatste, stukgeschoten vliegtuig nog naar Australië opstijgt, hoewel vriend na vriend tegen hem gezegd heeft: 'Jij bent gek dat je gaat, ik ga vier maanden bridgen, dan is het wel voorbij'[4];

in april 1944 kolonel Giebel en kapitein van Eechoud die in Hollandia op Nieuw Guinea verschijnen als eerste Nederlandse Nica-officieren en er beginnen 'in een tentje met een kaarsje op een kistje aan nog een kistje als tafel. Wij hebben enige maanden lang, wanneer wij naar ons hoofdkwartier moesten, langs de weg staan duimen'[5];

Liepke Scheepstra, ofwel Bob-KP, die bij de eerste overval op het Huis van Bewaring in Arnhem een ladder over een muur moet laten zakken en die ladder is 75 cm te kort - 'toen heb ik een heel dun touwtje om gedaan, we hadden niets anders bij ons, het touwtje was om mijn pink gewonden, en de ladder laten

1 Enq. 7c, p. 634 (96707).
2 Enq. 7c, p. 470 (94619).
3 Enq. 4c, p. 547 (34927).
4 Enq. 8c, p. 1441 (99095).
5 Enq. 8c, p. 705 (69351).

zakken. Het touw sneed hevig in mijn pink... De ladder moest ik vrij van de muur houden en zij draaide rond. Als ik ooit in mijn leven gebeden heb, dat ik het vol mocht houden, dan was het toen'[1];

Max Gans die zich in Zwitserland zoveel moeite geeft, joden uit Nederland te redden, overal stoot hij zijn hoofd, ook bij de joodse organisaties waar veel uit Oost-Europa afkomstige joden in zitten, is er geen echt levende belangstelling. 'Wanneer er een Joods bericht binnenkwam - ik ben daar heel vaak bijgeweest - uit Lodz, sprongen alle aanwezigen op en er werd gevraagd of er nieuws van die of die was. Wanneer het echter Nederlanders betrof, zei niemand iets'[2];

de minister-president en de minister van financiën die in Londen besluiten, bijna 200 miljoen gulden aan nieuwe zilveren munten te laten vervaardigen, want, zei prof. Gerbrandy tegen ir. Van den Broek: 'Dat is zo'n prachtige demonstratie van de bevrijding. Je komt weer met je mooie Nederlandse geld, dat is een mooie entrée'[3] - er is van die bijna 200 miljoen maar 2 miljoen in circulatie gekomen, want de ministers hadden niet aan de wet van Gresham gedacht -;

minister Van Heuven Goedhart die in februari 1945 's morgens om 12 uur met een pennemesje zijn handtekening onder twee Koninklijke Besluiten wegkrabt, want hij heeft gehoord dat hij die dag al geen minister meer is, 'daarna heb ik mijn tas gepakt en ben op Piccadilly gaan wandelen, want toen was ik niets meer'[4];

de conflicten over de capitulatie-onderhandelingen met de Duitsers in april 1945, mr. Drion van het studentenverzet die als afgevaardigde van de illegaliteit naar Den Haag is gekomen om er te toornen tegen het College van Vertrouwensmannen dat zich, zo meent hij, op onvoldoende gronden met de Duitsers heeft ingelaten, en Bosch van Rosenthal, voorzitter van Vertrouwensmannen, eist dat het protest-telegram naar Londen dat de illegaliteit opgesteld heeft, ingetrokken wordt, en op een gegeven moment, 'is hij driftig geworden en de kamer uitgelopen', waarna Drees binnenkomt om de gemoederen tot bedaren te brengen[5];

1 Enq. 7c, p. 207 (77198).
2 Enq. 6c, p. 649 (71173).
3 Enq. 3c, p. 669 (36076).
4 Enq. 5c, p. 274 (35567).
5 Enq. 5c, p. 676 (83092).

dan, in verband met die capitulatie-onderhandelingen de reis door de linies van Van der Gaag, voorzitter van de Raad van Verzet, en Neher, met volle steun van Seyss-Inquart wiens Beauftragte voor Zuid-Holland het koffertje van Van der Gaag draagt met diens geallieerd uniform en een flink pistool er in, 'en zo zijn wij,' aldus Van der Gaag, 'in een open auto gestapt, Neher en ik achterin, en onder de woedende blikken van de bevolking weggereden'[1];

tenslotte in Londen de discussie in de ministerraad waar de ministers voor de gewetensvraag staan: kan men met de Duitsers in zee gaan, en Van der Gaag verschijnt er of, zoals prof. Gerbrandy zegt: hij 'moest als het ware worden vertoond', en een van de ministers zegt: 'dat smaakt mij niet!' hij vroeg zich af of die voorzitter van de Raad van Verzet soms een Duitse spion is[2]; -

hoezeer is dat alles (ik heb maar enkele voorbeelden gekozen) 'the stuff where history is made of' - hoezeer geeft het ons dat onmiddellijke contact met een historische werkelijkheid waaraan wij voor de nagestreefde breedheid van ons beeld en de poging tot zuiverheid van ons oordeel natuurlijk niet voldoende hebben, maar dat ons steeds het noodzakelijk besef voor ogen houdt dat wij te maken hebben met mensen, levende mensen, en met unieke situaties. Deze enquête heeft ons bronnenmateriaal verstrekt van een levendigheid en een intensiteit als ons in die mate voor geen andere periode uit de vaderlandse geschiedenis ten dienste staat en wij kunnen ons er slechts over verheugen dat de commissie alle verhoren - enkele hier en daar wat geretoucheerd - integraal gepubliceerd heeft.

Het is jammer dat de commissie ten aanzien van de bijlagen een keus heeft gedaan die zich gemiddeld beperkt heeft tot een kwart (780 van de 3446 stukken) van de stukken die zij wist te verzamelen. Dat is ook daarom jammer omdat zo in sommige gevallen elementen weggevallen zijn die bij het opstellen van de conclusies door de commissie een belangrijke rol hebben gespeeld. Wanneer men bijvoorbeeld de verhoren leest over de formatie van het laatste kabinet-Gerbrandy in februari 1945 en de weinige stukken die er over afgedrukt zijn, dan verwacht men een heel ander oordeel dan tenslotte uit de bus komt. Men moet dan ook wel vermoeden dat de commissie op dit punt

1 Enq. 5c, p. 486 (77886).
2 Enq. 5c, p. 442 (70423).

de beschikking heeft gekregen over stukken en mededelingen die zij niet heeft willen publiceren. De Tweede Kamer is zo vriendelijk geweest, mij alle niet afgedrukte, door de Enquêtecommissie verzamelde documenten ter vertrouwelijke lezing af te staan. Er zijn er vele bij waarvan ik het betreur dat de commissie, meestal door zuinigheid gedreven, ze althans aan de lezers van de Enquêteverslagen onthouden heeft. Zij zijn natuurlijk niet voor later verloren gegaan.

Maar wat ik hier over de bijlagen gezegd heb, is eigenlijk een terzijde. Voor de meeste bijlagen hebben we de Enquêtecommissie niet nodig gehad. Die waren wel in de archieven blijven liggen. Volstrekt uniek zijn de verhoren, en het is met deze verhoren geweest dat de Enquêtecommissie, wat er verder ook op te merken valt, de geschiedschrijving een dienst bewezen heeft waarvoor wij haar niet dankbaar genoeg kunnen zijn. U wilt dat wel vasthouden.

Als ik nu kom tot het formuleren van enkele bezwaren of kritische bespiegelingen die, terwijl ik mij in de verslagen verdiepte, langzamerhand in mijn geest gegroeid zijn, dan wil ik om te beginnen herinneren aan enkele beperkingen waaraan het onderzoek van de commissie gebonden was. Eén beperking had de volledige instemming van de commissie, één niet. De eerste betrof het feit dat naar het aandeel van de Koningin, eventueel van leden van de Koninklijke familie, aan de tot stand koming van het regeringsbeleid niet gevraagd mocht worden en dat de commissie daarover ook geen mededelingen die zij ongevraagd verkreeg, mocht publiceren. De tweede beperking was hierin gelegen dat de commissie geen vragen mocht stellen met betrekking tot beraadslagingen in de ministerraad. Aan die tweede beperking werd de commissie gebonden door een uitspraak, niet van de Tweede, maar van de Eerste Kamer der Staten-Generaal.

Ik begin met de eerste beperking. De commissie heeft die gemotiveerd in de algemene inleiding bij haar eerste verslag[1] en daar onder verwijzing naar artikel 55 van de Grondwet o.a. opgemerkt: ‘Handelingen van het Staatshoofd kan en mag de commissie niet onderzoeken. Het is waar dat de verhouding tussen het Staatshoofd en de Ministers in de Londense periode in feite anders was dan in normale tijden, omdat de Staten-Generaal geen verantwoording konden eisen en dientengevolge

1 Enq. 1a, p. XVII-XVIII.

in het overleg tussen het Staatshoofd en de Ministers het zwaartepunt meer naar de zijde van het Staatshoofd verplaatst' - men verwacht dan: 'werd', maar dan zou de commissie de grens die zij zichzelf gesteld heeft, overschrijden, zij zegt dus: - 'verplaatst kon worden'[1]. Dit neemt echter niet weg dat de ministeriële verantwoordelijkheid niet was opgeheven en dat de Ministers alle genomen besluiten met hun verantwoordelijkheid hebben gedekt'. Er zal bij de behandeling van verschillende punten nog ruimschoots gelegenheid zijn nader op deze kwestie in te gaan', schreef de commissie in dat eerste verslag. Ik heb daar vruchteloos naar gezocht.

De commissie erkende dat het beeld dat zij verkreeg, 'historisch niet geheel zuiver' zou zijn, maar dat achtte zij voor *haar* onderzoek geen bezwaar. 'Het persoonlijke aandeel van Hare Majesteit in het gevoerde beleid zal eerst veel later door historici kunnen worden vastgesteld, indien althans de daarvoor nodige gegevens nog verkrijgbaar zijn.' Hoopvol klonk dat niet maar begrijpelijk is dat scepticisme wel wanneer men bedenkt dat de voorzitter toen dacht aan een termijn van 'bijvoorbeeld vijftig jaar'[2].

Deze belangrijke passage werd door de commissie herhaald, niet toevallig natuurlijk, in de inleiding bij het vijfde verslag waarin de ministeriële wisselingen die zich in Londen voorgedaan hebben, in den brede beschreven worden. Maar daar meent de commissie toch gerechtigd te zijn, 'op één aspect van het optreden van Koningin Wilhelmina in de oorlogsjaren te wijzen' en dan volgt dit:

'Het is haar door het diepgaande onderzoek dat zij heeft ingesteld, en uit het omvangrijke materiaal dat te harer kennis is gebracht, vele malen gebleken, hoe de Koningin in die jaren in den vreemde de personificatie is geweest van het geknechte en strijdende Nederland, hoe de eerbied voor Haar persoonlijkheid, die Zij wist op te wekken, ons land ten goede is gekomen en hoe Zij door haar onversaagdheid en onverzettelijkheid de krachtinspanning van de landgenoten in en buiten bezet gebied telkenmale heeft weten op te voeren tot het peil, dat nodig was om de overwinning te behalen. Zij heeft daar-

1 Er staat 'werd' in het zg. Tweede Verslag van de commissie aan de Tweede Kamer, Staten-Generaal, Tweede Kamer, Zitting 1947-1948, *713*, no. 2, p. 4.

2 Enq. 5c, p. 666 (83026).

mee het Nederlandse volk onschatbare diensten bewezen'.[1]

Woord voor woord juist - maar niets nieuws voor wie ook maar naar enkele van de radioredevoeringen van onze Koningin in oorlogstijd geluisterd heeft.

En opnieuw wordt die constitutionele beperking gememoreerd in de inleiding bij het zevende verslag, waar de commissie voor de vraag stond of zij Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Bernhard als getuige mocht horen in verband met zijn functie als Bevelhebber van de Nederlandse Strijdkrachten. 'Na ampele overweging heeft zij op die vraag een ontkennend antwoord gegeven. Zij heeft gemeend dat de constitutionele verhoudingen in ons land niet gedogen, dat getuige-verklaringen van een lid van het Koninklijk Huis onderwerp van openbare discussie kunnen worden'[2].

Het is nauwelijks nodig, er op te wijzen dat zodoende in de verslagen van de Enquêtecommissie, speciaal natuurlijk ten aanzien van het aandeel van Koningin Wilhelmina aan het regeringsbeleid - afgezien van enkele merkwaardige indiscreties - een belangrijke lacune ontstaan is. In menig verhoor van de Londense ministers vindt men er de weerslag van. Zoals de verhoudingen in ons land gegroeid zijn, kon de commissie moeilijk anders handelen dan zij deed. Ik stel dat voorop. Maar ik stel ook, dat zodoende, ik wil niet zeggen: het feit geschapen is (want dan zou ik mijnerzijds te ver gaan), maar toch wel een mogelijkheid, waarvan elk die bepaalde complexen in de verslagen van de commissie navorst, zich voortdurend bewust moet zijn: deze mogelijkheid dat ministers in de verslagen staatkundige verantwoordelijkheid dragen, terwijl de historische verantwoordelijkheid anders heeft gelegen. En ik wil tenslotte de hoop uiten dat aan de historicus niet de gelegenheid onthouden zal worden, een rijker geschakeerd, een dramatischer, een waarachtiger, een menselijker beeld vooral te schetsen daar, waar de Enquêtecommissie zich de grootste zelfbeperking heeft moeten opleggen. Het uiten van die hoop is wellicht gepast in een jaar waarin onze vorstin uit de oorlogsjaren haar levensherinneringen en de minister-president zijn memoires van de bezettingstijd heeft willen publiceren.

Ten aanzien van de tweede beperking die voor het onderzoek gold, is de Enquêtecommissie minder stringent te werk gegaan.

1 Enq. 5a, p. 8.
2 Enq. 7a, p. 9.

Wanneer oud-ministers mededelingen deden over beraadslagingen in het kabinet, heeft zij die gehandhaafd, men mag wel zeggen: met graagte. Dat is nogal eens gebeurd. Tot de notulen van de ministerraad alsmede van de ministeriële commissies die in sommige opzichten wèl zo belangrijk zijn geweest, had de Enquêtecommissie geen toegang, maar, merkte haar voorzitter eens bij een verhoor op: 'Er druppelen van verschillende kanten notulen binnen waarom wij niet gevraagd hebben'[1]. Het is bij druppels gebleven. Men vindt in de bijlagen van het tweede verslag een reeks fragmenten uit notulen van de ministerraad, enkele tientallen uit 1940, een paar uit 1941, één uit 1942[2], alle geput uit het dossier-De Geer, en onder de bijlagen van het vijfde verslag[3] vindt men de notulen van zeventien vergaderingen van de zg. ministers-kwartiermakers, van eind oktober tot vlak voor Kerstmis gehouden in het bevrijde Zuiden. Die laatste serie van zeventien notulen is belangrijker dan de fragmenten uit het dossier-De Geer, omdat dat fragmenten zijn, maar natuurlijk: de notulen van de ministers-kwartiermakers zijn ook fragment, al kan men er al uit afleiden dat voor enkele van de betrokkenen het laatste kwartier was aangebroken. Het is waar: de commissie heeft, wat het kabinet betreft, mogen vragen naar de genomen besluiten en de gronden waarop deze berustten. De historicus zal zich daarnaast in niet minder sterke mate interesseren voor de misschien vaak bewogen gedachtenwisseling die aan die besluiten vooraf ging. Maar de Enquêtecommissie kan hem dan niet helpen.

Ik kom tot een andere bedenking die bij mij gegroeid is. Zij is inhaerent aan het publieke karakter van het enquête-onderzoek. Vrijwel ieder die door de Enquêtecommissie verhoord is, wist dat zijn antwoorden woordelijk wereldkundig gemaakt zouden worden. De Enquêtecommissie heeft daar uit zichzelf nooit uitdrukkelijk op gewezen en er zijn mij enkele gevallen bekend van getuigen die achteraf onthutst zijn geweest door de publikatie van hun verklaringen, maar voor de meeste getuigen, zeker voor de belangrijkste, was die publikatie geen verrassing. Integendeel: zij wisten dat deze komende was. Dit heeft, vooral in het persoonlijke vlak, geleid tot wat ik zou willen noemen: een gedempt weergeven van oordelen. De meeste getuigen ont-

1 Enq. 2c, p. 530 (25777).
2 Enq. 2b, p. 166, 184-190, 226, 233-236, 270-271, 291.
3 Bijlage 113, 5b, p. 309-325.

zagen in de verhoren die hun afgenomen werden, de gevoelens van nog levende medemensen. Dat is over vrijwel de ganse linie gebeurd. Indien men dus al stellen mag dat iedereen voor de Enquêtecommissie de waarheid gesproken heeft, dan geldt ook dat vrijwel niemand de *volle* waarheid over zijn lippen heeft laten komen.

Maar dat leidt nog tot verdere overdenkingen.

Wil men buiten het parlementaire vlak het werk van de Enquêtecommissie vergelijken met een andere vorm van geestelijke activiteit, dan zal men wel het eerst denken aan een gerechtelijk vooronderzoek. Theoretisch zou de beste werkwijze deze zijn geweest dat de commissie begonnen was met een brede studie van het schriftelijk bronnenmateriaal dat hetzij door leden van de commissie, hetzij door historici, hetzij door beide groepen tezamen uitgevoerd had kunnen worden. De commissie had de verhoren dan kunnen beperken tot het doen van navraag op punten die uit de stukken niet voldoende duidelijk waren geworden of er zelfs in het geheel niet in waren behandeld. De werkwijze die de commissie in werkelijkheid gevolgd heeft was deze, dat bestudering van stukken en ondervraging van getuigen gelijk-op liepen waarbij over het algemeen het accent bij de verhoren kwam te liggen. Dat was heel wel verklaarbaar, want in veel gevallen waren de stukken uit de regeringsarchieven die men in de jaren 1948-1950 had willen raadplegen, nog ongeordend of lagen ze zelfs nog onuitgepakt in de kisten waarin ze uit Londen gekomen waren. Er is evenwel verschil tussen de juridische en de historische benadering van gebeurtenissen uit het verleden. De juridische benadering is van meet af aan doelbewust, borend naar de kern, tegelijk ook: isolerend. De historische gunt zich veel meer tijd en, zou men kunnen zeggen, kijkt meer rond. De Enquêtecommissie, die aanvankelijk meende in een jaar het onderzoek te kunnen voltooien, heeft zich moeten haasten en heeft zich moeten beperken. Had zij dat niet gedaan, dan lagen nu niet deze acht rijke verslagen voor ons. Maar dat in de beperking een gevaar voor de beeldvorming schuilt, is evident. Onderzoekt men de volheid van het gebeuren, dan behoeft dat niet te leiden tot de slotsom, dat de Enquêtecommissie ten onrechte geconcludeerd heeft tot bepaalde staatkundige verantwoordelijkheden. Maar het ganse beeld wordt anders.

Ik keer nog even terug naar hetgeen ik zei: dat in het onderzoek van de commissie het accent is komen te vallen bij de

verhoren. De commissie heeft die verhoren kritisch verwerkt, en wanneer ik enkele bedenkingen laat horen, dan ben ik er van overtuigd, dat zij bij de vroegere leden van de commissie geen tegenspraak zullen ontmoeten - maar bedenkingen blijven het. Het zijn de volgende.

Belangrijke zaken verbleken spoedig in het geheugen. In de zich ontwikkelende werkelijkheid zijn de gevoelens een hoogst belangrijke werkzame factor. Welnu - die gevoelens worden bij het voortschrijden van de tijd als het ware geloogd uit de gebeurtenissen. Zijn er conflicten geweest in het verleden, dan is een relaas dat daar later over opgehangen wordt, zelden adequaat. Of: de vreugde van toen - de verontwaardiging van toen - ze worden nu niet meer gevoeld, en het verhaal achteraf geeft veel minder dan eens de werkelijkheid inhield. Talrijke voorbeelden daarvan zijn te vinden in het zesde enquêteverslag waar o.a. aan de orde gesteld wordt waarom Nederlandse vluchtelingen in het buitenland en Nederlandse politieke gevangenen en gedeporteerden vaak niet in de verte de hulp kregen waarop zij meenden te mogen rekenen. Ik kan dat verslag niet anders kwalificeren dan als een echo van hetgeen zich in werkelijkheid heeft afgespeeld.

Een tweede bedenking is, dat te goeder trouw veel feitelijkheden worden vergeten, hetgeen de waarde van elk verhoor vermindert - temeer natuurlijk wanneer er een grote tijdsafstand komt te liggen tussen gebeurtenis en verhoor. Het geheugen van de een is veel gedifferentieerder en krachtiger dan dat van de ander. Het geheugen van sommige mensen is van opmerkelijke kracht wanneer het gaat om het vasthouden van krenkingen. Leest men evenwel de latere verhoren die aan sommige ministers afgenomen zijn, dan kan men meermalen een gevoel van deernis niet van zich afzetten. Daar worden mensen van bij de zeventig ondervraagd over kwesties die zij vijftien jaar eerder midden in de storm van de oorlog hebben beleefd - zij weten het niet meer. De antwoorden zijn dan ook vaak onvolledig of zelfs geheel onjuist. Naarmate de commissie zich verder van de oorlog verwijderd heeft, heeft zij vooral met datering en periodisering moeilijkheden gekregen - zo menselijk, zo begrijpelijk. Ik noteerde één plaats waar er tussen subcommissie en getuige hartelijke overeenstemming over bestaat dat de oorlog met Rusland begonnen is in 1942.

Dan valt ten derde bij al die verhoren te bedenken dat uiteraard, naast het te goeder trouw, het indifferent vergeten, be-

paalde aspecten van gebeurtenissen die de ondervraagde persoon onaangenaam waren - en dan meestal ook nog zouden zijn als zij weer tot het bewustzijn toegelaten werden - onderworpen blijven aan het proces van de verdringing.

Ik noem als vierde bedenking dat het vrijwel alle mensen uiterst moeilijk valt, het verleden, voorzover het herinnerd wordt, in woorden zodanig actief te reproduceren dat het werkelijk gebeuren in zijn oorspronkelijke volheid en kracht - ik wil niet zeggen: herrijst: dat ware teveel gevergd, maar wel: wordt benaderd. De meeste getuigen die de Enquêtecommissie heeft verhoord, zijn merkwaardig slechte vertellers geweest - wat niet zeggen wil dat de beste vertellers steeds de betrouwbaarste waren. Als merkwaardig gering trof mij het aantal van hen die, althans blijkens hetgeen zij aan de Enquêtecommissie meedeelden, enigszins boven de gebeurtenissen stonden en hetgeen zij zelf hadden beleefd, wisten onder te brengen in een algemeen kader, als het ware wisten te abstraheren van hun persoonlijk lot, van hun persoonlijke gevoelens en hun persoonlijke ervaringen.

Ik herhaal: ik kan mij niet voorstellen dat dit bedenkingen zijn die niet ook de leden van de Enquêtecommissie zich bewust, en misschien zelfs: pijnlijk bewust waren. Maar het blijven bedenkingen die de historicus wanneer hij de enquêteverslagen als geschiedkundige bron gebruikt, zich steeds voor ogen moet houden. Het beeld dat uit die verslagen oprijst is in de eerste plaats gebaseerd op het *geheugen* van de *betrokkenen* - dat het hun geheugen was en dat zij persoonlijk betrokken waren, zijn twee elementen die naast voordelen ook nadelen bieden.

Natuurlijk wil ik met dat alles niet beweren dat de historicus het verhoor kan missen als bron van kennis. Maar wij zullen vooral proberen het te gebruiken in een sfeer die, wat ons betreft, vrij is van gevoelsuitingen, die zo zakelijk mogelijk is zodat degeen met wie wij spreken, liefst vertrouwelijk, zichzelf kan zijn. Wie voor de Enquêtecommissie verscheen, kwam er in een sfeer die, niet van de zijde van de steeds correcte en steeds hoffelijke commissie, maar van de zijde van de getuige veelal een zekere geladenheid bezat. Want die getuige moest zich verantwoorden. Geen kleinigheid! Het heeft de volledigheid en de zuiverheid van de mededelingen vaak geschaad.

Wanneer ik nu bepaalde, wel onvermijdelijke bezwaren noem die aan het verhoor door de Enquêtecommissie vastzaten als middel om de waarheid te benaderen, dan voeg ik daaraan toe dat al die bezwaren niet hebben verhinderd dat de commissie

vele aspecten van het oorlogsgebeuren op schitterende wijze uit de doeken heeft weten te doen. Ik denk in de eerste plaats aan het Englandspiel en aan hetgeen de commissie verder in haar vierde verslag aangaande de geheime verbindingen tussen Londen en het bezette gebied heeft weten mee te delen. Hier kwamen haast geen documenten aan te pas - de verhoren hebben in de allereerste plaats het materiaal opgeleverd dat de commissie in staat heeft gesteld, met bewonderenswaardige nauwkeurigheid te schetsen onder welke omstandigheden de geheime agenten werden uitgezonden en welke ernstige beleidsfouten van de Britse Special Operations Executive, gekoppeld aan beleidsfouten van Nederlandse kant, er toe geleid hebben dat Schreieder en Giskes hun Englandspiel konden opzetten met een vindingrijkheid, en volhouden met een energie, die men graag in dienst had gezien van een betere zaak. Ik noem dit als voorbeeld en ik wil geen verdere voorbeelden noemen, al zijn zij er wel - omdat dit voorbeeld ons nog kan leiden tot een algemene overweging.

Wie zich in andere objecten van onderzoek van de Enquêtecommissie verdiept - zeg: de wisseling in het opperbevel, of de gebeurtenissen in de Meidagen, of de ministeriële crises in Londen of de problemen rond de naoorlogse bestuursvoorziening of het militair gezag - vindt in die objecten een materie behandeld die zich gemakkelijk laat volgen. Men heeft er belangstelling voor nodig, maar geen speciale kennis. Ik kan mij evenwel indenken dat de belangstellende lezer zich door de details van het vierde verslag over het Englandspiel laat afschrikken en dat het scheepje van zijn interesse spoedig vast komt te zitten op de riffen van technische bijzonderheden. Want hij krijgt daar te maken met hoogst ingewikkelde systemen van codering - Plyfair-systeem en double transposition en hoe zij verder heten mogen - en met soorten securitychecks waar hij zich volstrekt in moet verdiepen, anders kan hij het betoog van de commissie niet volgen en ook de geldigheid van haar conclusies eigenlijk niet aanvaarden. Ik heb als lezer met die technische vraagstukken ook moeten worstelen en toen bleef mij dit bij, dat - nu even afgezien van die techniek - het Englandspiel en in het algemeen de zaak van de geheime verbindingen met het bezette vaderland een eenvoudige aangelegenheid is geweest, een zaak met naar verhouding weinig algemene aspecten. Vraagstukken van levens- en wereldbeschouwing komen er niet aan te pas. Het is een technische zaak,

geen staatkundige - een technische zaak die aan elkaar hangt van betrekkelijk kleine feitelijkheden die de commissie met volleerd meesterschap heeft weten bloot te leggen, men zou ook kunnen zeggen: met de speurzin en het combinatievermogen van een voortreffelijk rechercheur of een voortreffelijk rechter-commissaris. Het is wel regel dat staatkundige aangelegenheden in technisch opzicht veel minder moeilijkheden bieden, maar dat er veel meer algemene aspecten aan vastzitten die positief of negatief gewaardeerd kunnen worden en die met vraagstukken van levens- en wereldbeschouwing ten nauwste samenhangen - waaruit voortvloeit dat het onmogelijk is, er een algemeen aanvaard, of aanvaardbaar oordeel over te vellen.

Maar wat dan te denken van de eenstemmigheid waarmee de Enquêtecommissie die toch uit afgevaardigden van de meest verscheiden politieke partijen en vertegenwoordigers van tal van godsdienstige richtingen bestond, haar conclusies geformuleerd heeft?

Men kan zich historici indenken, nu, vooral ook later, die redeneren: wij hebben met de conclusies van de commissie niets te maken; wij hebben alleen te maken met het bronnenmateriaal dat verhoren en bijlagen opleveren, maar aan de opinies van een groep leden van de Staten-Generaal uit de jaren 1948-1956 hechten wij geen betekenis voor de geschiedschrijving. Dat is mijn opvatting niet. Integendeel: daar waar de conclusies scherp geformuleerd zijn, d.w.z. getuigen van een duidelijk eigen standpunt - dat is, vooral in de laatste drie delen lang niet altijd het geval -, ben ik in beginsel geneigd, ze met de grootst mogelijke zorgvuldigheid te overwegen. De latere geschiedvorser kan de beschikking krijgen over veel archiefmateriaal dat aan de Enquêtecommissie onbekend bleef. Hij kan van belangrijke getuigen dingen horen die de Enquêtecommissie niet vernam, soms omdat ze er niet naar gevraagd heeft. Maar de Enquêtecommissie houdt op één punt een voorsprong die niet in te halen valt: zij, en zij alleen, heeft al die ruim 800 getuigen kunnen zien en gadeslaan tijdens het verhoor.

De conclusies horen bij het onderzoek. En nu herhaal ik: mij heeft die eenstemmigheid die vrijwel steeds binnen de commissie heerste, enigszins verbaasd, en ik mag wel zeggen: verontrust. Het komt maar weinig voor dat alleen de grootst mogelijke meerderheid van de commissie de conclusies onderschrijft. Dan was er dus één tegenstemmer en die zal men in

de regel wel moeten zoeken bij het lid van de Communistische Partij Nederland, zolang althans haar fractie aan het onderzoek deelnam. Eén punt is door de commissie onderzocht waarbij zich echt een meerderheids- en een minderheidsstandpunt aftekende. Dat is het enig punt gebleven. Ik noemde dat opmerkelijk verschijnsel al. Het betreft hier deze vraag. In juni-juli 1940 is door de Duitsers geëist dat alle beroepsofficieren of diegenen die er voor in opleiding waren, hun erewoord zouden geven dat zij niets zouden ondernemen dat strijdig was met de Duitse belangen. Wie dat erewoord niet wenste te geven, zou in krijgsgevangenschap worden weggevoerd. Door nagenoeg het gehele kader van land- en zeemacht is dat erewoord gegeven, behalve door negen officieren van de landmacht en acht van de marine alsmede door 41 officieren van het Koninklijk Nederlands-Indisch leger en twaalf cadetten van het KNIL. Er zit aan die kwestie van het erewoord enorm veel vast - waarom het door zovelen werd gegeven en tot welke tegenstellingen en conflicten dat heeft geleid, in krijgsgevangenschap en ook na de oorlog. Dat sla ik over. De Enquêtecommissie stond o.a. voor deze vraag: talrijke officieren zijn in strijd met het erewoord gaan deelnemen aan het verzet. Er waren er zelfs die, nadat zij in mei 1942 in krijgsgevangenschap afgevoerd waren, in het kamp weer een erewoord aflegden, als list, om naar Nederland terug te kunnen keren om er belangrijk spionagewerk te kunnen voortzetten. Was dat geoorloofd? Moest men de heiligheid, de ernst van het erewoord boven alles stellen - of hadden de Duitsers die zelf alle beloften geschonden hadden die zij aan ons volk hadden gedaan, daarmee impliciet diegenen die te goeder trouw hun erewoord gegeven hadden, ontslagen van de plicht, het ook te houden? Het is een vraagstuk met belangrijke en moeilijke ethische aspecten. De Enquêtecommissie is het er niet over eens geworden. Vier pagina's waren nodig om aan meerderheids- en minderheidsstandpunt recht te doen wedervaren[1].

En nu is het - ik zei het al - bevreemdend dat over vele andere onderzochte punten door de Enquêtecommissie met een opmerkelijke eenstemmigheid wordt geoordeeld. Ik laat nu even daar dat zelfs het door mij als technisch gekwalificeerde onderzoek naar het Englandspiel en, in het algemeen, de verbindingen met het bezette gebied hier en daar van een zone waar

1 Enq. 8a, p. 297-300.

men scherp ontwaren kan wat geschied is, overgaat in een gebied van betrekkelijke vaagheid. Verrassend is eigenlijk dat op punten van niet-technische aard, waarvan men zich zo heel wel kan voorstellen dat ze, volkomen te goeder trouw, door verschillende mensen toch verschillend beoordeeld zullen worden, binnen de Enquêtecommissie geen wezenlijk verschil van mening bleek te bestaan. Daarbij valt te bedenken dat de commissie bij uitstek conflicten heeft moeten onderzoeken - zaken die aanleiding gegeven hebben, toen al, of ook later, tot verdeeldheid, tot kritiek, tot heftig meningsverschil, tot ruzies, soms tot vetes die tot op de huidige dag voortduren.

Ten dele hangt de eenstemmigheid hiermee samen dat de conclusies van de commissie in de regel gematigd geformuleerd zijn. Men heeft binnen de commissie kennelijk steeds gezocht naar een grootste gemene deler - maar die heeft men dan ook gevonden. Hoe langer het werk duurde, des te gematigder werden die formuleringen, om niet te zeggen: des te matter. Dat is ook een vermoeidheidsverschijnsel. Nadat eens door een der voorzitters van een subcommissie de verzuchting geslaakt was, 'dat het menselijk haast onmogelijk is, het werk nog langer voort te zetten'[1] - is men er nog vijf jaar mee doorgegaan. Matte, en misschien moeten wij dus zeggen: afgematte, conclusies vinden wij in het bijzonder voor het zesde, het zevende en het achtste verslag. Het zesde verslag gaat terug op het onderzoek van een sub-commissie waar mr. Donker geen deel van uitmaakte en het zevende en achtste verslag zijn uitgekomen, en dus ook geformuleerd, lang nadat hij het voorzitterschap van de commissie en het lidmaatschap van de Tweede Kamer had verruild voor het ministerschap van justitie.

Ik heb mr. Donker genoemd en ik noem de naam van deze man die ons veel te jong ontvallen is, met eerbied. De snelheid waarmee hij zich als voorzitter van de Enquêtecommissie in reeksen, soms heel ingewikkelde vraagstukken heeft weten in te werken, is verbluffend. Hij was iemand van onverwoestbare werkkracht. Hij heeft de verhoren weten te leiden met enorme scherpzinnigheid, met een volledige overgave aan een hoge taak en met treffend verantwoordelijkheidsgevoel. Hij heeft over zichzelf, over de medeleden van zijn commissie en over de leden van de wetenschappelijke staf de zweep gelegd van een ontembare energie; men zou zich kunnen voor-

1 Enq. 6c, p. 1001 (93517).

stellen dat ze er nog de littekens van dragen. En ik geloof dat ik niemand onrecht doe wanneer ik beweer dat hij in de jaren van zijn voorzitterschap de Enquêtecommissie heeft gedomineerd. Gelukkig, zeg ik aan de ene kant, want zo is dit grote werk inderdaad in redelijke tijd tot stand gekomen. Ik voeg er aan toe dat ik natuurlijk allerminst van opinie ben dat de overige leden van de Enquêtecommissie zich hebben laten ringeloren, nog minder dat zij hun fiat gegeven hebben aan conclusies die zij eigenlijk maar ten halve konden onderschrijven. De zaak heeft zich anders toegedragen.

Men vindt onder elk enquêteverslag de namen van alle leden van de commissie in haar samenstelling op de datum van publikatie. Die leden dragen er dus de staatkundige verantwoordelijkheid voor, maar ik meen dat wij ook hier wel een zekere spanning, een zekere tegenstelling mogen veronderstellen tussen de staatkundige en de historische verantwoordelijkheid. De commissie heeft zich immers gesplitst in subcommissies en door die sub-commissies is het eigenlijke werk gedaan. Ook dat is nog te ruim. In de regel viel de voornaamste functie toe aan de voorzitter van de sub-commissie. Hij moest immers de verhoren leiden. Dat wil zeggen dat uit de situatie waarin hij zich bevond, voortvloeide dat hij zich met de grootst mogelijke grondigheid in de te onderzoeken materie inwerkte. Soms werkte een ander lid van de sub-commissie met hem gelijk op. Soms had hij een zeer nauw werkcontact met de griffier van de sub-commissie, meest een jurist, die men als de eerste wetenschappelijke assistent van de betrokken sub-commissie kon beschouwen. Kortom: het proces van de beeldvorming dat natuurlijk ten grondslag moest liggen aan het gehele verslag, voltrok zich het scherpst en het duidelijkst in het hoofd van de voorzitter van de sub-commissie. Hij gaf in de regel aanwijzingen hoe het concept-verslag door de griffier moest worden geschreven, en wanneer dan in de plenaire sub-commissie of zelfs in de plenaire commissie gesproken moest worden over het verslag voorzover het zuiver refererend was en in het bijzonder over de conclusies, dan had de voorzitter van de sub-commissie het immense voordeel dat hij in de materie zat in een mate die men redelijkerwijs van de andere leden van de commissie niet kon veronderstellen. Staatkundig dragen die leden voor alle verslagen een gelijke verantwoordelijkheid. Historisch ligt het zo dat zij gemiddeld van de tien verhoren maar drie hebben bijgewoond; dat gemiddelde ligt voor de

laatste verslagen nog aanzienlijk lager[1]. Twee verslagen zijn zelfs ondertekend door leden die, wat het betrokken verslag betreft, geen enkel verhoor hebben bijgewoond.

Mr. Donker nu, was een man van sterke overtuigingen, op en top jurist, op en top parlementariër, op en top sociaaldemocraat, gevormd in het werk van vertegenwoordigende colleges, eerst op stedelijk, later op landsniveau. Hij is in de oorlog lange tijd in gijzeling geweest. Met het daadwerkelijk verzet heeft hij weinig aanraking kunnen hebben en wanneer men de verhoren over het verzet die onder zijn leiding afgenomen zijn, op zich laat inwerken, kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat hij er ook toen nog met een zekere onwennigheid tegenover stond. Voor hem stond de geordende rechtsstaat voorop waarin de strikte gehoorzaamheid aan wet en grondwet prevaleert. Deze man heeft in het Zuiden van het land, waar hij in de herfst van 1944 werd bevrijd, haast physiek geleden onder de verwarring die hij om zich heen zag. Hij is een poos in Londen geweest waar de zaken op veel punten de minister-president uit handen waren gelopen; waar een innerlijk verdeeld kabinet - verdeeld door vreemde maar fascinerende mengsels van politieke en persoonlijke factoren - op instorten stond en waar door prof. Gerbrandy met eindeloze moeite een nieuw kabinet werd gevormd waarin voor geen enkele sociaaldemocraat een plaats werd ingeruimd. Mr. Donker heeft daar veel gezien en gehoord wat hem diep geschokt heeft. Het is geen toeval dat hij zich zo met hart en ziel aan het werk van de Enquêtecommissie heeft gegeven. Daar stak bij hem een stuk gezonde weetgierigheid in, een begeerte, eens precies na te vorsen wat zich daar in dat vreemde Londen in de oorlogsjaren afgespeeld heeft; en tegelijk ook een nobele behoefte, aan te tonen, welke gevaren een volk loopt wanneer de parlementaire democratie niet meer ten volle in de praktijk wordt gebracht. Ik noem die behoefte nobel omdat zij bij mr. Donker gepaard ging met onbaatzuchtigheid, met een zuivere behoefte, niet zichzelf te dienen, maar zijn overtuiging en zijn taak. Dat is bij zijn overlijden uitgesproken door bevoegderen dan ik en toen bleek ook dat voor die elementen in zijn persoonlijkheid waardering was gegroeid in kringen, veel wijder dan men in een veelszins verdeeld land voor mogelijk had gehouden. Donkers betekenis voor de Enquêtecommissie kan men het best zien

1 Enq. 7: 27%; Enq. 8: 18%.

wanneer men de verslagen waarbij hij persoonlijk betrokken was, vergelijkt met die waaraan hij geen of nauwelijks aandeel had. Het peil zakt dan onmiddellijk. In plaats van een voorzitter die werkelijk onderzoekt, die scherp luistert en scherp vraagt, kortom: die achter de waarheid tracht te komen, krijgen wij figuren die anders geaard en veel minder ingewerkt zijn en zich dus ook veel passiever gedragen, hetgeen er toe leidt dat getuigen apologieën ten beste geven die wemelen van onjuistheden of zelfs absurditeiten, zonder dat er enige correctie op volgt. Er komt dan een oud-waarnemend secretaris-generaal van justitie, geen NSB-er, verklaren dat de vierhonderd jongens en mannen wier arrestatie in Amsterdam leidde tot de Februaristaking, overgebracht waren naar het concentratiekamp Schoorl: 'Daar hadden de jongens het best' - ze werden namelijk niet geslagen -[1]. Dezelfde autoriteit (ik haal hem weer woordelijk aan) 'weet heel weinig gevallen waarin door Seyss-Inquart en Wimmer duidelijk inbreuk op het volkenrecht is gemaakt wanneer u dat recht objectief interpreteert'[2]. En de commissie laat dat allemaal over haar kant gaan. Ach, denkt men dan, had mr. Donker daar toch gezeten! Natuurlijk: de Enquêtecommissie zonder Donker heeft uitlatingen als ik noemde, zeker niet tot de hare gemaakt, maar men mag toch wel zeggen dat vooral het zevende verslag niet in de verte adequaat is aan de behandelde onderwerpen: leiding en voorlichting aan ambtenaren en burgers in de bezette gebieden en het contact met en de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging in Nederland. Alle beleidsvragen van het verzet worden er bij aangeroerd, de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten komen ter sprake, de Spoorwegstaking, het beleid van de secretarissen-generaal - op zichzelf even belangrijk, en misschien nog wel belangrijker dan het gehele Londense regeringsbeleid -; en hoe teleurstellend is het dan, te ervaren dat de meeste verhoren onkritisch afgenomen zijn en de conclusies dus een samenraapsel worden van nietszeggende algemeenheden. Ja, daar heb ik mr. Donker gemist, en wanneer men die verslagen op zich laat inwerken waarbij hij niet betrokken was, dan begrijpt men welke betekenis hij heeft gehad voor de andere, speciaal voor het eerste en tweede, en voor het vierde en vijfde verslag. Het derde handelde in hoofdzaak over financiële aangelegenheden.

1 Enq. 7c, p. 601 (96434).
2 Enq. 7c, p. 600 (96433).

Ik ben er nooit bij geweest wanneer de Enquêtecommissie zich gesplitst of voltallig in de raadkamer teruggetrokken heeft. Ik heb er, terecht, ook nooit iets over gehoord, maar ik durf de veronderstelling wagen dat mr. Donker door de kracht van zijn persoonlijkheid en door de scherpte van zijn oordeel meer dan iemand anders bijgedragen heeft tot, laat ik zeggen: de algemene visie van de commissie, tot de wijze waarop zij problemen is gaan stellen en zien, tot het oordeel dat zij over figuren is gaan vellen, impliciet of expliciet. Mr. Donker nu, had heel opvallende sympathieën en antipathieën. Dat een oorlog een essentieel verward gebeuren is en dat men in oorlogstijd, om belangrijke dingen te bereiken, heel andere naturen, veel hoekiger en ongemakkelijker karakters nodig heeft dan in vredestijd - dat is hem, meen ik, nooit ten volle eigen geworden. Hij hield vast aan zijn eigen overtuiging. Zo heeft hij ook als minister grote dingen tot stand gebracht. Die sterke persoonlijke overtuiging, die begeerte: *die* richting wil ik uit met de gemeenschap waar ik deel van uitmaak - dat zijn eigenschappen die men op zichzelf in de staatsman in hoge mate kan waarderen, ja, die essentieel zijn wil hij op zijn gebied iets bereiken. En zo kunnen wij - mijn vergelijking gaat natuurlijk niet helemaal op - in de rechter-commissaris waarderen het geconcentreerde van zijn onderzoek, het feit dat hij abstraheert van hetgeen voor hem neven-verschijnselen zijn maar dat hij nagaat of dat bepaalde bewijsmateriaal aanwezig is dat nodig is om aan te tonen dat tegen bepaalde artikelen van het wetboek van strafrecht gezondigd is. Ik geloof dat wij ons als historici niet erg thuis zullen voelen op de tribune van de staatsman of op de stoel van de rechter-commissaris. Ons onderzoek is anders van aard en stemming, het is veel algemener, het poogt steeds juist die totaliteit van de verschijnselen in het oog te houden die op zichzelf niet de belangstelling had, en kon hebben, van de Enquêtecommissie.

Want ook dat gezichtspunt mag niet uit het oog verloren worden, dat de commissie, blijkens haar officiële aanduiding instellend een onderzoek naar het ‘regeringsbeleid 1940-1945’, in feite alleen onderzocht heeft de publiekelijk omstreden punten - die onderdelen van het beleid die geleid hadden tot vragen, tot kritiek, ja tot beschuldigingen. Van die beperking is de commissie zich heel wel bewust geweest, en het was ook aanvankelijk haar voornemen, aan de reeks van haar verslagen een soort eindverslag toe te voegen waarin zij pogen zou, tot

een afsluitend oordeel te komen - een eindverslag waarin trouwens ook de, soms niet onbelangrijke correcties en aanvullingen opgenomen zouden worden die na de publikatie van bepaalde verslagen bij de commissie binnengekomen waren. Dat is alles niet geschied. Heel verklaarbaar - maar wat dus nu voor ons is blijven liggen, is, wat het regeringsbeleid in den brede betreft, een fragmentair onderzoek gebleven, beter misschien: een grote groep fragmenten.

'Met de meeste klem' heeft de commissie in de inleiding bij het vijfde verslag gewaarschuwd tegen de indruk, 'dat er bij het door de Nederlandse Regering in de oorlogsjaren verrichte alleen maar moeilijkheden en tot critiek aanleiding gevend beleid zijn geweest. Er is ook zeer veel verricht, dat tot geen enkele critiek aanleiding geeft, doch dat daardoor ook minder in aanmerking kwam om door de commissie in den brede behandeld te worden. Dat de commissie de hier vermelde gedragslijn gevolgd heeft, behoeft ook daarom niet te verwonderen omdat de normale parlementaire controle zich eveneens in veel sterker mate bezighoudt met datgene, wat afwijkt van de gewone gang van zaken dan met datgene, wat normaal verloopt'[1].

Wij zullen het er wel over eens zijn dat datgene wat normaal verloopt en niet tot kritiek achteraf aanleiding geeft, uit het historische beeld niet gemist kan worden, en men mag zich ook wel afvragen of een onderzoek dat zozeer geconcentreerd is juist op die punten waar fouten gemaakt zijn en waar tekortgeschoten is, het zich al daardoor - ongewild, misschien zelfs onbewust - moeilijk maakt, tot een zo billijk mogelijke oordeelvelling te geraken. De commissie gaat vrijuit voorzover zij de lezers van de verslagen inderdaad gewaarschuwd heeft: dat wat gij te lezen krijgt, is niet het ganse beleid. Maar intussen liggen ze er maar, die negentien delen - en in het verslag van het vijfde alleen al meer dan driehonderd bladzijden over conflicten, problemen, moeilijkheden, fouten bij het militair gezag, met als tegenwicht alleen het zinnetje uit de inleiding: 'op verschillende terreinen heeft het instituut inderdaad nuttig werk gedaan'[2] - het doet mij nog lichtelijk ironisch aan ook.

In het begin van mijn voordracht heb ik gezegd dat ik de vraag: wat hebben wij aan de Enquêteverslagen als historici? -

1 Enq. 5a, p. 9.
2 Enq. 5a, p. 9.

niet kon gaan behandelen wat de bijzonderheden van het onderzoek betrof. Ik heb van de konkrete inhoud van de verslagen geabstraheerd. Men kan van elk van de vele tientallen belangrijke onderwerpen die de commissie in onderzoek genomen heeft, nagaan of het verslag inderdaad een complete en faire samenvatting geeft van de verhoren of dat vragen en antwoorden van gewicht weggevallen zijn - het is soms gebeurd. Men kan nagaan of aan de afgedrukte bijlagen het gewicht is gegeven dat hun toekomt, in het bijzonder ook of de nietafgedrukte bijlagen op sommige punten nog elementen opleveren die tot anders genuanceerde conclusies zouden leiden - hier en daar inderdaad. Men kan nagaan, wat het effect is geweest van de onvermijdelijke beperkingen - ik heb ze genoemd - waaraan het onderzoek onderworpen was, eventueel ook het effect van de riskante elementen die, zoals ik heb trachten duidelijk te maken, aan het verhoor vastzitten wanneer het er om gaat, niet eenvoudige feitelijkheden op het spoor te komen, maar gecompliceerde historische structuren te benaderen. Men kan nagaan *of* beeld en oordeel verschuiven, en *hoe* zij verschuiven, wanneer men naast de bronnen die de Enquêtecommissie heeft kunnen aanboren, andere bronnen laat vloeien, in het bijzonder die, welke stukken opleveren die uit de tijd zelf dateren. Het zou verleidelijk zijn, er een enkel voorbeeld van te geven, maar ik laat dit na. Het zou, afgezien van andere moeilijkheden, de aandacht afleiden van de hoofdzaken - althans van hetgeen ik als hoofdzaken voel - die ik U vanmiddag heb trachten te schetsen. Waar het op aankomt, is dit: dat wij, kennis nemend van de verslagen van de Enquêtecommissie onze moeilijke, en men is soms geneigd te zeggen: onze akelige roeping als historici trouw blijven; dat houdt in, niet uit querulantisme of betweterij maar gedreven door overgave aan de materie zelf, vraagtekens plaatsen en zeggen: ja het staat er nu wel - maar is het ook zo? Dan zijn de verslagen van de Enquêtecommissie juist door de rijkdom van hun inhoud en vaak ook door de puntigheid van hun conclusies, ons niet een eindpunt maar een punt van uitgang; punt van uitgang voor eigen, voortgezet onderzoek. En ik geloof dat wij onze dankbaarheid voor hetgeen de commissie ons geschonken heeft, ook niet op waardiger wijze kunnen uiten.

Ik ben begonnen met een woord van Huizinga en ik wil eindigen met te herinneren aan Geyls opmerking toen hij de geschiedschrijving ‘een discussie zonder eind’ noemde. De

Enquêtecommissie heeft, waar haar onderzoek meer dan alleen maar feitelijkheden raakt, in die discussie niet het laatste woord gesproken. Daar is geen laatste woord. Maar dit moet men zeggen: wanneer het ooit in de toekomst mogelijk is, bepaalde aspecten van het gebeurde waarop de commissie de felle zoekbundel gericht heeft van haar onderzoek naar staatkundige verantwoordelijkheden, te plaatsen niet in een betere, maar in een andere, in een meer historische belichting, die misschien diffuser is maar tegelijk aspecten onthult die nu nog in duisternis of schemering gehuld zijn - dan is ook die uitbreiding van het beeld, dan zijn ook de correcties die het wellicht zal ondervinden, onverbrekelijk verbonden aan de immense verzamelarbeid die de Enquêtecommissie verricht heeft en aan de wijze waarop leden van onze Staten-Generaal, bijgestaan door hun staf, gedreven door hun eigen belangstelling en overtuiging, die overvloed aan gegevens hebben verwerkt. Bene meriti de patria, heeft men gezegd toen de grote taak bijna twee jaar geleden, zuchtend afgemaakt en niet geheel voltooid helaas, werd neergelegd. Ik voeg er aan toe: bene meriti de historia patriae.

Na de voordracht wordt gepauzeerd. De Voorzitter geeft daarna gelegenheid met de spreker van gedachten te wisselen en hem vragen te stellen.

Prof. Coolhaas vraagt, in hoeverre de griffier van de commissie een belangrijke rol gespeeld heeft bij de samenstelling van de verslagen en het formuleren van de conclusies.

De heer *Van Raalte* vraagt welke waarde de spreker hecht aan de verklaringen van Engelse kant in verband met het Englandspiel. Hij uit zijn bewondering voor de capaciteiten van mr. Donker en trekt in twijfel dat men tussen historische en juridische benadering een scherp onderscheid kan maken. Hij meent voorts dat er geen verschil is tussen staatkundige en historische verantwoordelijkheid.

Prof. Brugmans vraagt hoe de bijlagen geselecteerd zijn. Wie hebben die selectie uitgevoerd?

De heer *Bezemer* informeert of de spreker een duidelijk onderscheid heeft kunnen constateren tussen getuigen die uitsluitend hun geheugen raadplegen en getuigen die in de tijd zelf aantekeningen gemaakt hebben.

De heer *Grosheide* vraagt of het wel een bezwaar is dat,

zoals de heer De Jong opgemerkt heeft, getuigen niet de volle waarheid gezegd hebben. Verklaringen over eenzelfde zaak blijven immers steeds tegenover elkaar staan. Zij zullen steeds subjectief zijn en het is dan de taak van een commissie, ze tegen elkaar af te wegen.

De heer *De Jong*, de vragenstellers tezamen beantwoordend, begint met enkele bijzonderheden mee te delen omtrent de werkwijze die hij gevolgd heeft. Hij heeft de delen van de Enquêtecommissie bestudeerd door eerst de stukken en de gedeelten uit de verhoren te lezen waar in de verslagen naar verwezen werd. Hem bleek toen dat er nogal wat passages in de verhoren voorkomen die in het verslag vergeten worden. Hij is vervolgens met de getuigen die de meest verantwoordelijke posities bekleed hebben, op voet van vertrouwelijkheid gaan spreken en heeft op deze wijze niet alleen belangrijke, de Enquêtecommissie onbekende gegevens verworven, doch tevens in menig geval stukken weten te achterhalen die de betrokken autoriteiten na de oorlog onder zich gehouden hadden. Hij zou op vele punten details kunnen toevoegen aan zaken die hij in zijn inleiding misschien maar met een enkel woord aangeduid heeft, maar hij kan dit niet in deze publieke vergadering doen; hij zou dan het vertrouwen schenden dat hem geschonken is. Hij hoopt intussen dat t.z.t. in het door hem te schrijven werk veel zaken opgehelderd kunnen worden.

Aan prof. Coolhaas antwoordt de heer De Jong dat de commissie een groot aantal griffiers gehad heeft. Bijzonderheden hieromtrent zijn in de werkverslagen te vinden die de commissie periodiek aan de Tweede Kamer uitgebracht heeft. Tijdens de periode van mr. Donkers voorzitterschap hebben, aldus zijn indruk, de griffiers weinig tot de conclusies kunnen bijdragen; later is dit veranderd, maar toen was dit van niet zoveel belang meer, omdat de conclusies vooral van het zevende en het achtste verslag uitgesproken mat zijn.

Op de vraag van prof. Brugmans antwoordt de spreker dat leden van de wetenschappelijke staf van de Enquêtecommissie inderdaad in een aantal departementale archieven onderzoekingen ingesteld hebben. Zij hebben veel belangrijke stukken tevoorschijn gehaald maar men moet aannemen dat zij ook veel stukken hebben laten zitten. Voor het onderzoek dat in de laatste Enquêtedelen neergelegd is, zijn per deel ongeveer duizend documenten gebruikt; daarvan is maar een klein gedeelte afgedrukt.

Op de vraag van de heer Bezemer antwoordt de spreker dat het inderdaad nogal eens voorgekomen is dat getuigen die alleen maar hun geheugen konden raadplegen, voor de commissie een minder goed figuur sloegen dan andere getuigen die in de tijd zelf uitgebreide aantekeningen hadden gemaakt. Tot die laatste groep getuigen behoorden dan echter vaak figuren die zich diep gekrenkt voelden. De heer De Jong meent dat er gevallen zijn waarin de algemene visie van de getuigen die zich weinig herinnerden, de voorkeur verdient boven die van de getuigen die indertijd alles opgeschreven hadden.

Bij de vraag van de heer Grosheide merkt de spreker op dat hij natuurlijk niet ontkent dat alle verklaringen een subjectief karakter dragen. Wanneer hij gezegd heeft dat getuigen niet de volle waarheid gesproken hebben, bedoelde hij aan te geven dat de betrokkenen inderdaad in bepaalde gevallen minder gezegd hebben dan zij konden zeggen. Hadden zij alles gezegd wat zij zich herinnerden, dan waren hun verklaringen natuurlijk subjectief gebleven, maar men zou er als historicus meer aan hebben gehad.

Aan de heer Van Raalte antwoordt de spreker dat hij niet twijfelt aan de juistheid van de feiten die ten aanzien van het Englandspiel door Engelse officieren van de Special Operations Executive en de Secret Intelligence Service naar voren gebracht zijn. Hij zou echter geneigd zijn, ter kwalificatie van die feiten nog wel hardere woorden te gebruiken dan de Enquêtecommissie gedaan heeft. In dit verband geeft hij enkele voorbeelden van de onbeholpenheid die in de eerste jaren het optreden van de Special Operations Executive in Nederland gekarakteriseerd heeft.

Bij de andere, door de heer Van Raalte gestelde vragen merkt de spreker op dat hij zijn waardering voor hetgeen mr. Donker verricht heeft, allerminst onder stoelen of banken gestoken heeft. Hij handhaaft evenwel zijn opinie dat mr. Donker zich van zijn eigen overtuigingen niet altijd in voldoende mate los heeft kunnen maken en voorts dat er onvermijdelijk tekortkomingen vastzaten juist aan het beperkte karakter van het Enquêteonderzoek. Hij werkt dit uit aan het voorbeeld van het Militair Gezag. De Enquêtecommissie is jegens de chef-staf, toenmaals generaal-majoor mr. H.J. Kruls, op de rechterstoel gaan zitten zonder zich eerst voldoende te verdiepen in de problemen waarvoor generaal Kruls stond.

De heer De Jong onderstreept overigens dat, voorzover hij

in zijn voordracht of tijdens de discussie van bepaalde opinies ten aanzien van personen of toestanden heeft doen blijken, die opinies als voorlopig beschouwd moeten worden; het kan zijn dat zij in het licht van nieuw materiaal nog ingrijpende wijzigingen zullen ondergaan.

Te tien voor vijven wordt de discussie beëindigd. De Voorzitter dankt dan Dr. de Jong voor de wijze, waarop hij de vergadering in de verslagen van de Enquêtecommissie heeft ingeleid. Voor veel Nederlandse historici blijven de 19 delen toch erg ‘poelachtig’. De spreker heeft de poel gesaneerd en gemaakt tot een glasheldere vijver, omringd van gazons met bankjes en wegen met wegwijzers. Vervolgens is hij het geheel in vogelvlucht overgevlogen. Hij heeft ons kleurenfoto's laten zien en bij ons de gedachte gewekt, dat we er gauw eens moeten gaan kijken. Èn naar inhoud, èn naar compositie heeft de spr. ons een referaat van betekenis geboden.

Na dit dankwoord sluit de Voorzitter de vergadering.

Bijdragen en Mededelingen

De rekeningen betreffende de exploratietocht van den Swerten Ruyter naar het Middellandse Zeegebied in 1589/1590, medegedeeld door Dr. J.H. Kernkamp en A.J. Klaassen-Meijer, met medewerking van F. Nauta

Reeds in de jaren 1930 grasduinden de hoogleraren Posthumus en Sneller en de hierboven genoemde eerste bewerker in het Archief Daniel van der Meulen te Leiden. Deze onderzoekingen hadden ten gevolge, dat het bestuur van het Historisch Genootschap vooral op instigatie van Prof. Sneller besloot, het handelsgedeelte in briefvorm te publiceren. Aan Dr. J.C. Westermann en Mej. Dr. M. Simon Thomas werden resp. opdrachten verleend, de omvangrijke brievenuitgave voor te bereiden. Helaas zijn beiden ons echter door de dood ontvallen. Hierdoor is een aanzienlijke vertraging ontstaan, doch het Historisch Genootschap streeft er naar, op den duur toch deze commerciële correspondentie in druk te doen verschijnen.

Speciaal bij de bestudering van de handelsbetrekkingen met Italië bleek in de jaren dertig, dat ook de rekeningen in het archief van Van der Meulen niet verwaarloosd mogen worden. Sneller ontbrak echter de tijd dit materiaal, dat evenals de brievencollectie van omvangrijke aard is, aan een diepgaand onderzoek te onderwerpen. Tijdens een werkcollege, dat in het collegejaar 1956-1957 voor candidaten in de geschiedenis te Utrecht is gegeven, zijn een aantal financiële bescheiden en een door Sneller genoemde instructie met betrekking tot één der exploratietochten over zee naar Italië letterlijk nader onder de loupe genomen. De resultaten waren van die aard, dat zij de moeite loonden er een grotere bekendheid aan te geven. Daar de opzet van de uitgave van het Van der Meulen-archief de rekeningen niet omvat, is het tevens de bedoeling de toekomstige bewerkers er op te attenderen, dat met dit soort stukken bij de annotatie der brieven ernstig rekening gehouden moet worden. Het is geen gemakkelijk te hanteren stof, maar het is aantrekkelijk winst en verlies na te gaan, daar waar de

brieven vaag blijven of zwijgen. Ook de koopmansboeken in de Bibliotheca Thysiana te Leiden verdienen in dit opzicht de aandacht.

Voor een aantal biografische bijzonderheden en woordverklaringen is een nuttig gebruik gemaakt van de fiches, die Mej. Simon Thomas maakte met het oog op de samenstelling van registers van correspondenten en de toelichting der brieven. De nauwkeurigheid, waarmee zij dit werk heeft verricht, stemt des te meer tot weemoed, dat deze bekwame historica haar taak niet heeft mogen volbrengen.

In het algemeen wordt de aanvang van de handel der Noord-Nederlanders op het Middellandse Zeegebied gesteld omstreeks 1590, waarbij men dan aanneemt, dat hij grotendeels ontstaan is uit de handel, welke de Zuid-Nederlanders daar reeds dreven. In dit opzicht was natuurlijk vooral Antwerpen van belang en na de val van deze stad in 1585 verplaatsten zich, mèt de handel in het algemeen, ook de Italiaanse betrekkingen naar het Noorden. Sneller wijst in twee artikelen[1] op de expeditie van Den Swerten Ruyter, welke in 1589 door een combinatie van meest in Holland wonende kooplieden werd uitgerust. Dank zij de brieven en rekeningen, welke zich in de in het Gemeente-Archief te Leiden ondergebrachte Collectie Daniel van der Meulen bevinden, is het mogelijk de voorbereidingen voor en het verloop van deze tocht te volgen, welke, zo niet de eerste, dan toch in elk geval één der eerste handelsexpedities vanuit Noord-Nederland naar Italië is geweest[2]. Bovendien zullen wij trachten aan de hand van helaas niet geheel volledige gegevens het financiële resultaat van deze tocht te benaderen.

Uit genoemde brieven en rekeningen blijkt duidelijk, hoe gedegen de kooplieden te werk gingen. Aan alle kanten werden informaties ingewonnen betreffende prijzen, valuta, goederen voor uitvoer naar Italië en voor de retourvracht, zeden en

1 *Z.W. Sneller*, De drie cargasoenen rogge van Daniel van der Meulen c.s., anno 1592 en hun verzekering (Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum, 1935, blz. 89 e.v.); dez., Het begin van den Noord-Nederlandschen handel op het Middellandsche-Zeegebied (Verslag Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 1935, blz. 70 e.v.).

2 Zie voor vroegere tochten *J.H. Kernkamp*, Scheepvaart- en handelsbetrekkingen met Italië tijdens de opkomst der Republiek (Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome, tweede reeks deel VI, 's-Gravenhage 1936, blz. 53 e.v.).

gewoonten in de vreemde handelsgebieden enz. enz. Vooral de instructie, die door de kooplieden werd meegegeven aan hun over land naar Italië reizende factor, die daar de komst van het schip moest afwachten en de noodzakelijke voorbereidingen moest treffen, bevat bijzonder interessante gegevens[1] en duidelijk blijkt, dat de uitreders werkelijk aan alles dachten. Deze instructie of memorie is als bijlage I hierachter opgenomen.

De brieven, waarin de bijzonderheden met betrekking tot deze tocht zijn vermeld, zijn geschreven door de in Mei 1584 naar Haarlem uitgeweken Zuidnederlandse koopman Jacques della Faille en zij zijn gericht aan zijn zwager Daniel van der Meulen te Bremen. Jacques della Faille, in 1549 te Antwerpen geboren, was een zoon van Jan della Faille de Oude[2]. Van deze koopliedenfamilie week een gedeelte uit naar het Noorden, de rest bleef in het Zuiden; onderling waren zij in allerlei ruzies en processen verwikkeld, vooral naar aanleiding van de erfenis van Jan della Faille de Oude. Een zuster van Jacques, Hester della Faille, huwde in 1584 te Haarlem de eveneens uit Antwerpen afkomstige koopman-diplomaat Daniel van der Meulen. Vooral in de tijd dat de Van der Meulens in Bremen woonden (van 1585 tot October 1591) werd een drukke correspondentie gevoerd tussen beide zwagers, die, hoewel ze nooit een compagnie hebben aangegaan - daarvoor was Jacques de Van der Meulens te wispelturig en de erfenismoeilijkheden waren een waarschuwing voor Daniel - in tal van ondernemingen samen deelnamen. In 1591 verhuisde Daniel van der Meulen naar Leiden, waar hij in 1600 overleed.

De andere deelhebbers in de expeditie waren Jacques Cocquiels en Hans de Laet, beiden wonend te Amsterdam; de eerste, zoon van Charles Cocquiels, was uit Duitsland afkomstig, de vader van de laatste, Aert de Laet, was in 1578 burger van Antwerpen, schepen en lakenkoopman. Tenslotte was er nog Willem Monincx, stiefvader van de vrouw van Jacques della Faille en tevens diens compagnon, die voor een relatief gering bedrag in de onderneming participeerde.

We vernemen voor het eerst iets over een mogelijke reis

1 De in het archief aanwezige instructie is een copie van die, welke aan de factor werd meegegeven; dit blijkt uit enkele prijzen en hoeveelheden, welke nog niet zijn ingevuld.

2 Deze koopman is door Dr. *W. Brulez* behandeld in een Gents proefschrift, dat nog in druk moet verschijnen. Zie hiervóór blz. 10*.

naar het Middellandse Zeegebied in een brief van Jacques della Faille aan Van der Meulen, gedateerd 8 Mei 1588[1]. Hij schrijft, iets te hebben vernomen over de goede zaken die de Engelsen daar doen en 'ick hoorder zoovele af dat ick belust ben de reyse eens te versoecken'. Dan volgen allerlei bijzonderheden, zoals de gewenste grootte van het uit te rusten schip, de keuze van een schipper, de mogelijke heen- en retourvracht, de valutaverhoudingen, prijzen der goederen enz. enz., waaruit blijkt, dat Della Faille de zaak reeds serieus voorbereidt. Daar het risico voor hem alleen te groot is, vraagt hij zijn zwager, in de reis te willen deelnemen. Eerst op 4 September 1589, dus ruim een jaar later, horen wij opnieuw iets omtrent de expeditie, die men dan nog aan het voorbereiden is. De vroegere plannen van Jacques zijn blijkbaar niet doorgegaan. De reeds genoemde kooplieden zijn nu overeengekomen een schip, Den Swerten Ruyter genaamd, uit te reden. Cocquiels heeft dit schip, dat zijn eigendom was, aan deze compagnie verkocht voor *f* 8850. - en het wordt geladen met vis, pek, vlas en nog enkele andere goederen. De totale kosten van uitreding vindt men in een aparte rekening, waarin tevens het aandeel van elk der participanten is vermeld en welke als bijlage II is opgenomen.

Het schip zal naar Genua varen. De over land naar Italië gereisde factor, Jan Bukentop[2] genaamd, zal in Venetië, waar zakenrelaties wonen, informeren waar de goederen het best ontladen en verkocht kunnen worden. Daarna moet men naar Kreta varen om wijn in te laden. Hierover en over de behandeling der wijnen tijdens de reis handelt een lange passage in de instructie. Men stelt zich blijkbaar voor, grote winst met dit artikel te behalen. Toch is de tocht naar Kreta niet doorgegaan. Weliswaar schreef de instructie voor, geen wijn als retourvracht te nemen als 'de wijnen in Candien qualijck geraden sijn ende nyet goet oft te seer extreme dier souden wesen' - hetgeen inderdaad het geval bleek te zijn[3] -, maar de oorzaak voor het afzien van de wijnen ligt waarschijn-

1 G.A. Leiden, Collectie Daniel van der Meulen, nr 538 (onder dit nummer bevinden zich alle in het archief aanwezige brieven, door Jacques aan Daniel geschreven).
2 Dit was de zoon van Mr. Hendrick Bukentop, die allerlei zaken voor Jacques della Faille behartigde. Jan Bukentop bleef jaren in Italië, huwde er de dochter van zijn waard en kreeg grote ervaring en bekendheid als factor of agent aldaar.
3 Brief van 8 Maart 1590.

lijk tevens in de lange tijd van voorbereiding in Nederland, waardoor het schip te laat in de Middellandse Zee arriveert om nog naar Kreta te varen. Immers, op 1 November 1589 schrijft Jacques, dat het schip dank zij goede wind hopelijk in het Vlie is gearriveerd. Dan moet men eerst nog naar Engeland, o.m. om de vis in te laden, pas daarna kan de eigenlijke reis beginnen. De instructie zegt echter, dat men vóór het begin van de zomer weer terug moet zijn, daar tegen April de Turken met hun galeien op zee verschijnen 'ende dan vallet in de Strate dangereus'. Ook de brieven van 14 Januari, 5 en 20 Februari 1590 wijzen in deze richting.

Men moet ingewikkelde manipulaties verrichten om aanhouding en opbrengen van het schip te voorkomen. Om te beginnen krijgt het schip twee namen: Den Swerten Ruyter en Den Reghenboghe, die al naar de omstandigheden gebruikt kunnen worden. De met het schip meereizende factor of supercargo - een relatie van Cocquiels - wordt voorzien van een Engels paspoort voor het schip, dat te Londen heet thuis te horen voor het geval dat de Engelsen het aanhouden, terwijl Emden de thuishaven is als men Spanjaarden of Italianen ontmoet[1]. In het laatste geval is de Emdense woonplaats van de schipper, Berent Thijssen, een extra waarborg.

Zowel de brieven van Della Faille aan Daniel van der Meulen als de instructie voor de factor noemen vele mogelijkheden voor de retourvracht, indien deze niet uit wijn zal kunnen bestaan. Verschillende artikelen worden genoemd, maar, zegt de instructie, 'precise waeren oft gelimiteerde prijssen derselver' kunnen niet gegeven worden. De factor moet zelf informeren op welke goederen de meeste winst behaald kan worden. Dan duikt in de correspondentie echter plotseling olie als mogelijke retourvracht op[2]. Aanvankelijk meent men alleen maar, dat olie wel een geschikt artikel is, waar winst op te behalen is, maar allengs worden de berichten enthousiaster. Bukentop schijnt hierin zelf ook veel te zien, daar hij van plan is de hele retourvracht uit olie te laten bestaan. Della Faille droomt al over de grote winsten die hem in de schoot zullen vallen als deze olie goed aankomt: 'Mochten die overcomen, sullen eenen schoonen pot wijns weert sijn. De Heere wilder gratie toe verleenen'[3]. In een volgende brief schrijft Jacques op 20

1 Brief van 14 Januari 1590.
2 Brieven van 8 Maart, 6 April, 18 April en 20 April 1590.
3 Brief van 18 April 1590.

April, dat hij bericht van Bukentop heeft ontvangen; deze heeft een deel van de vis verkocht; de prijs valt echter tegen, als gevolg van de grote aanvoer, welke een prijsdaling veroorzaakt. Dan: 'Het principael profijt dat wij sijn verwachtende, moegen wij ons retour in olie crijgen, dewelcke hier gelden 69 Lb het vat ende hij mach die crijgen aen boort gelevert voor Lb 24 het vat becomen[1]. Soo met dry ofte vier brieven achter den anderen hebbe ick alleene op de olie gedrongen ende hij hadde den eersten brief ontfangen ende luysterden ende wasser op uytsiende. De naeste wecke sal hij gelijcken brieven ontfanghen hebben, soo ick hope, hij anders geene ladinge neemen sal ende soodoende sal ten minsten wel tweehondert vijftich pipen olien brengen, die een goede rekeninge geven sullen'.

Onbegrijpelijk is het, dat het olie-plan, ondanks deze bijzonder gunstige mogelijkheden, geen doorgang heeft gevonden. Met geen woord wordt in de correspondentie over de oorzaak hiervan gerept, zodat we er slechts naar kunnen gissen. Heeft Bukentop geen kans gezien de olie tegen redelijke prijs te kopen doordat de grote vraag misschien een prijsstijging veroorzaakte, waren zijn ingewonnen informaties onjuist, of had de overheid misschien maatregelen genomen om een grote uitvoer van olie tegen te gaan? Het blijven vragen, maar uit de eerstvolgende brief van Jacques della Faille, die hij op 3 Juli schrijft en welke in mineur is gesteld, blijkt duidelijk dat zijn verwachtingen de bodem zijn ingeslagen. Hij meldt, dat het schip reeds op 25 April uit Genua is vertrokken; de lading bestaat uit rijst, aluin, wijnsteen, zeep en nog wat kleine partijtjes goederen. Hij gelooft niet, dat er nog iets gewonnen wordt aan de expeditie: Bukentop komt wel 1500 ducaten te kort om de retourvracht te kunnen betalen.

Uit een brief van 7 Augustus 1950 blijkt, dat Den Swerten Ruyter te Amsterdam is aangekomen, de lading verkeert in goede staat. Het schip is in Gibraltar nog aangehouden, maar dank zij een pas die men op de heenreis, toen men er wat wijn innam, verkregen had, is het weer vrij gegeven. In volgende brieven vinden we dan nog wat prijsnoteringen met betrekking tot de meegebrachte goederen, die niet allemaal even optimistisch klinken, en mededelingen over een mogelijke nieuwe tocht (die inderdaad heeft plaats gevonden).

1 De schone verwachtingen zijn Della Faille hier blijkbaar naar het hoofd gestegen, waardoor deze slecht lopende zin ontstond.

Intussen wordt de nieuwsgierigheid van degene, die in de brieven zoekt naar het uiteindelijk resultaat van deze exploratietocht, niet bevredigd. We hebben af en toe iets vernomen van de juichkreten en de jammerklachten van Jacques della Faille, maar uit de brieven alleen wordt men niet veel wijzer. Het is duidelijk, dat de *rekeningen* uit de collectie Van der Meulen onontbeerlijk zijn voor een juist begrip van de brieven, daar zij meestal de noodzakelijke aanvulling geven. Dit moge gelden in het algemeen, voor deze tocht in het bijzonder is dit zeker het geval, daar we nu over de cijfers, noodzakelijk voor de berekening van de winst of het verlies, kunnen beschikken, terwijl ook de gang van zaken in Italië en de verrichtingen der factors duidelijk worden uit de omschrijvingen der verschillende rekeningposten. Het belangrijkste stuk is dan wel de rekening, die Jan Bukentop opstelde naar aanleiding van de verkoop van de lading in Italië en de aankoop aldaar van de retourvracht (hierachter opgenomen als bijlage III; bijlage IV geeft de specificatie van één der posten van bijlage III). We kunnen hieruit precies aflezen, wat er voor de vis, het vlas en het pek werd ontvangen, welke bijkomende kosten - voornamelijk voor tollen - er waren en tegen welke prijzen de retourvracht werd ingekocht. Weliswaar zal men bij narekening van sommige bedragen enkele onnauwkeurigheden ontdekken, maar deze zijn niet van doorslaggevende betekenis. Daar ook de kosten van uitreding bekend zijn (bijlage II), kan men gemakkelijk het resultaat van de heenreis berekenen. Moeilijker wordt het ten aanzien van de terugreis. De aankoopprijzen van de retourlading zijn weliswaar uit de rekening van Bukentop af te lezen, doch nauwkeurige gegevens betreffende de verkoop in Nederland van deze lading ontbreken. De ontvangsten door verkoop van een deel van de aluin, wijnsteen en rijst zijn bekend; die van de zeep kunnen we schatten op grond van een mededeling in de correspondentie, doch gegevens over de verkoop van de andere goederen zijn niet te vinden.

Niet in de eerste plaats is echter de *grootte* van de winst of het verlies van belang, doch het feit, òf er winst is gemaakt, dan wel verlies is geleden. Het betreft hier immers een *eerste* reis, bedoeld als verkenningstocht. Ondanks de papieren instructies van de participanten doen zich tal van praktische moeilijkheden voor, waarop de factors niet zijn voorbereid en waarvoor zij stante pede een oplossing (dus meestal niet de meest efficiënte) moeten zien te vinden. Als er onder deze on-

gunstige omstandigheden toch een, zij het nog zo'n kleine winst wordt gemaakt, kan men eventuele volgende tochten geruster tegemoet zien - al blijven de prijsfluctuaties natuurlijk van overwegende betekenis - dan wanneer men al dadelijk met grote verliezen te doen heeft.

Dit resultaat van de exploratietocht - winst of verlies - is wel te benaderen, daar immers alleen nog maar de onbekende verkoopprijzen van de retourvracht een moeilijkheid vormen. Voor de berekening van dit resultaat maken we een splitsing tussen heen- en terugreis.

Uit bijlage II, noot 1, blz. 30 blijkt dat de kosten van uitreding *f* 24.115. - zijn (de bedragen worden in het vervolg afgerond op hele guldens of ponden), d.w.z. voor het schip *f* 8.850. - en voor de lading	*f* 15.265. -

Ontvangsten in Italië (zie bijlage III):

merlussen	£ 2.658. -[1]
pelchers	£ 2.221. -
vlas	£ 1.094. -
pek	£ 2.979. -
haring	£ 8.595. -
zalm	£ 1.236. -
paling	£ 37. -
	gs £ 18.820. - à *f* - .15. - = *f* 14.115. -
	verlies *f* 1.150. -

Onkosten in Italië op bovenstaande goederen (tollen etc., zie bijlage III):

merlussen	£ 366. -
pelchers	£ 337. -
vlas	£ 77. -
pek	£ 378. -
haring	£ 1.203. -
zalm	£ 107. -
kwispels	£ 29. -

1 Zie voor de genuese ponden bijlage III, noot 1, blz. 32.

tirentijnen	£ 26. -
courtage en provisie over de heenlading	£ 122. -
tarra vlas	£ 25. -
	_____
	gs £ 2.670. - à *f* - .15. - = *f* 2.002. -

Het schip, dat *f* 8.850. - kostte, wordt volgens rekening nr 153-38 aan de volgende compagnie verkocht voor *f* 8.000. -. Voor rekening van de heenreis komt dus de helft van *f* 850. - =	*f* 425. -
Totaal verlies heenreis	*f* 3.577. -

Dit verlies wordt onder meer verklaard door de grote aanvoer van vis - waarover Jacques della Faille op 20 April 1590 aan zijn zwager schrijft -, welke natuurlijk een prijsdaling veroorzaakt. Bovendien lezen we in een brief van 3 Juli 1590: 'Het scip heeft zoo grooten tormente geleden dat wij wel lb 500 schade in de buckinghe lijden ende vele oock in de terraneuf visch, ende aen 't peck wordt verloren, aen 't ongehekelt vlas compt oock gheen proffijt'. Naderhand (7 Augustus 1590) geeft hij de Londense agent, belast met de inkoop van de vis, de schuld van de slechte toestand waarin de bokking verkeerde: 'Dan hoe 't is wete niet, maer duchte zeer, midts alleman buckingh soght te hebben, dat doer de groote begherte sij denselven in 't roocken ende sowten voer 't gat gesmeten sullen hebben, te meer datter Wouter gheene behoorlijcke visitatie af ghenomen heeft'. Deze had beter toezicht moeten houden, omdat het van het grootste belang is, dat de vis voor zo'n lange reis goed gezouten en gedroogd is.

Als we nu het resultaat van de terugreis willen berekenen, zien we in de rekening van Bukentop de volgende bedragen genoemd voor de inkoop van de retourvracht:

aluin (inclusief onkosten voor kurk en 'matten van vijchcorven')	gs £ 12.614. -
rijst	gs £ 10.325. -
zeep	gs £ 853. -
wijnsteen	gs £ 859. -
pastel	gs £ 149. -
kaas	gs £ 73. -
kappers	gs £ 76. -
	gs £ 24.949. - à *f* - .15. - = *f* 18.712. -

Onkosten op bovenstaande goederen:	
aluin	gs £ 270. -
rijst	gs £ 10. -
zeep	gs £ 77. -
wijnsteen	gs £ 95. -
pastel	gs £ 8. -
courtage en provisie over de retourvracht	gs £ 123. -
verzekering	gs £ 980. -
diverse onkosten (zie bijlage IV)	gs £ 929. -
	gs £ 2.492. - à *f* - .15. - = *f* 1.869. -
Totale door Bukentop in Italië gemaakte kosten	*f* 20.581. -
Schip, voor rekening van de terugreis: ½x*f*850. -	= *f* 425. -
De volgende rekeningen vermelden gemaakte onkosten:	*f* 2.324. -
Nr 118-15A: 'Schipsoncosten in 't wedercomen van Genua, 1590' (waarin begrepen *f* 2.198. - 'aen 't schipsvolck volgende de rolle')	
Nr 118-15 B: Onkosten in Holland betreffende vervoer, opslag, waaggeld enz. van de retourvracht	*f* 819. -
Nr 118-9: Door Cocquiels voorgeschoten voor 'brieffloon', 'teergelt', pakhuishuur enz.	*f* 102. -
Nr 153-16: 'Rekeninge Beerent Tijssen in 't particulier, 1590'[1]	*f* 19. -
Nr 153-18: Door Daniel de Beaulieu[2] uitgegeven	*f* 199. -
Totale uitgaven voor de terugreis	*f* 24.469. -

We moeten nu trachten, de door verkoop van de retourvracht verkregen opbrengst enigszins te benaderen. Hiervóór werd reeds vermeld, dat gegevens betreffende verschillende goederen totaal ontbreken. Waarschijnlijk zijn zij opgeslagen,

1 In totaal wordt een bedrag van *f* 65. - vermeld; alleen het saldo 'meer uuytgegeven als ontfangen' ad *f* 19.2. -, hier afgerond op *f* 19. -, is echter van belang, daar de rest ad *f* 45.18. - reeds werd verantwoord in rekening nr 118-15 A.

2 De supercargo; zie bijlage I, blz. 24, noot 4.

in afwachting van een prijsstijging, maar vermoedelijk heeft men ze later toch wel met enige winst kunnen verkopen, daar uit de rekeningen in de collectie Van der Meulen blijkt, dat ze bij latere reizen weer worden meegebracht.

Op 3 Juli 1590 schrijft Jacques della Faille, dat de zeep 118 sch à 6 £ elcento kost; op 7 Augustus blijkt de prijs te zijn gedaald tot 5½ £, maar niettemin lezen we in een brief van 18 September, dat de zeep en de wijnsteen tegen redelijk goede prijs zijn verkocht. Als we aannemen, dat de zeep tegen 5½ £ per 100 lb verkocht is - hetgeen neerkomt op een totaalprijs van 38 lb à 5½ £ = £ 209. - à *f* 6. - = *f* 1.254. - -, terwijl de inkoopprijs met bijbehorende onkosten ongeveer gs £ 929. - à *f* - .15. - = *f* 697. - was, wordt op dit artikel bijna het dubbele verdiend.

Wat de aluin betreft, uit de rekeningen nrs 118-7, 18, 19, 20, 23 en 24 blijkt, dat in totaal 218 balen, wegende bruto 46.366 lb en netto 45.924 lb, werden verkocht tegen een totaalprijs van £ 942. - (4 balen à 36 sch, 84 balen à 40 sch, 64 balen à 41 sch, 16 balen à 42 sch en 50 balen à 43 sch per 100 pond netto gewicht). Daar in totaal 113.637 pond werd verscheept, moeten we dus nog de opbrengst van de resterende hoeveelheid - 67.271 lb - schatten. Het betreft hier ongeveer 382 balen en daar de tarra vrijwel steeds 2 lb per baal bedraagt, kunnen we het netto gewicht op 66.507 lb stellen. Hoewel Jacques della Faille in beide bovengenoemde brieven een prijs van 38 sch per 100 lb aluin vermeldt, zullen we veiligheidshalve de laagste prijs aannemen die inzake deze aluin wordt vermeld, te weten 36 sch. De opbrengst wordt dan 66.507 lb à 36 sch per 100 lb = £ 1.197. -. In totaal wordt dus voor de aluin ontvangen £ 1.197. - + £ 942. - = £ 2.139. - = *f* 12.834. -.

Van de rijst worden volgens de rekeningen nrs 118-19 en 20 160 balen, wegende bruto 46.067 lb, netto 45.427 lb, verkocht voor £ 1.028. - = *f* 6.168. - (d.w.z. à 45 sch 3 d per 100 lb netto gewicht). Bovendien werden door Daniel de Beaulieu op de terugreis 2 balen, wegende 535 lb, te Dover verkocht voor *f* 48. -. Er blijven dan nog 238 balen, bruto gewicht ± 76.310 lb, netto 75.358 lb over (de tarra bedraagt 4 lb per baal). Als we deze weer berekenen tegen het in de brieven genoemde bedrag van 38 sch per 100 lb (daar dit het laagst vermelde is) wordt de opbrengst £ 1.432. - op *f* 8.592. -. De totale opbrengst van de verkoop zou dan zijn *f* 6.168. - + *f* 48. - + *f* 8.592. - = *f* 14.808. -.

Tenslotte de wijnsteen. Hoewel de verkoop en de gewichten van de in Italië ingeladen 11 vaten vermeld worden, zijn de prijzen van slechts 7 vaten bekend. Deze 7 vaten, tesamen wegend bruto 6.863 lb en netto 6.011 lb, brengen £ 150. - of *f* 900. - op (1 vat à 57 sch per 100 lb, 2 vaten à 52 sch en 4 vaten à 48 sch per 100 lb netto gewicht). Jacques della Faille noemt in zijn brieven prijzen van resp. 58 sch en 54 sch voor de wijnsteen, maar wij nemen weer het laagst genoteerde bedrag, zodat de overige 4 vaten, die bruto 4.070 lb en netto 3.580 lb wegen, een opbrengst geven van 3.580 × 48 sch per 100 lb = £ 86. - of *f* 516. -. De totale opbrengst door verkoop van de wijnsteen wordt dus *f* 900. - + *f* 516. - = *f* 1.416. -. De verkoop van de zeep, de aluin, de rijst en de wijnsteen levert zodoende een

bedrag op van		*f* 30.312. -
De totale uitgaven voor de terugreis waren	*f* 24.469. -	
Onkosten, gemaakt in verband met het vervoer en de opslag van aluin, rijst en wijnsteen (rekeningen nrs 118-6, 21 en 24) £ 70. - =	*f* 420. -	
	_____	*f* 24.889. -
		_____
Winst terugreis		*f* 5.423. -
Het verlies op de heenreis was		*f* 3.577. -
		_____
De minimale winst op de gehele reis is dan ongeveer		*f* 1.846. -

Als we nu nog bedenken, dat ook voor de andere goederen nog iets ontvangen zal zijn, waardoor toch in elk geval de kosten van hun opslag wel zullen zijn goedgemaakt, kunnen we concluderen, dat de resultaten van deze tocht niet slecht zijn geweest, al was de winst heel wat minder fabelachtig dan Jacques della Faille aanvankelijk had gehoopt, vooral, omdat hier nog geen rekening is gehouden met het loon, dat de beide factors toekomt; alle gegevens hierover ontbreken.

Hoe het ook zij, de uitreders zijn blijkbaar niet ontmoedigd door de uitkomsten van deze tocht. Men is tenminste op de ingeslagen weg voortgegaaan: in de volgende jaren zijn verschillende nieuwe tochten georganiseerd.

Bijlage I.
Memorie[a]

Naervolgende coopmanschappen sullen in Goidts naeme gescheept wordden in het schip genaempt Den Swertten Ruyter, daer schipper aff is Berrent Thijssen van Emden. Die almoigende Godt laete deselve a salvamento overcomen.

£	261 vlas cost 18 gul. gehekelt } het hondert.
£	3480 vlas cost 16 gul. ongehekelt } het hondert.
21	tonnen gesouten salm, groote tonnen, cost yder tonne £ 5 sch 13 d 4 vleems.
	tonnen gesouten palinck, groot, cost yder tonne £ 7 sch 10 d - vls.
	backelau[1] oft windt-drooge terraneuf visch, cost het duysent pondt gewichts ...[b]
	tonnen pelchers oft gesouten sardeynen, costen elck hondert ...[b], gerekent honderttwintich stucken voor hondert.
400	tonnen grooten bucking oft gedroochde harinck, wesende in elcke tonne 1020 haringen ende thien tonnen in een last, ende cost het last ...[b]
6	stucken gesouten huyden met den haere, cost yeder huyt sch 15 d - vleems.
199	dosijnen borstelen oft quispels omme de huysen te witten, costen ...[b]
5	stucken witte tirenteynen[2], d'een beter als d'ander, cost d'elle van no. 1: d 19; no. 2: d 20; no. 3: d 22; no. 4: d 22; no. 5: d 24.

a G.A. Leiden, Collectie Daniel van der Meulen, nr 153-3 en 4. Deze instructie is dus bestemd voor Bukentop. Zie ook blz. 5, noot 1.
1 Backelau: kabeljauwachtige vis. Uit de andere rekeningen blijkt, dat het hier wijting, ook wel merlussen genoemd, betreft.
b Niet ingevuld.
b Niet ingevuld.
b Niet ingevuld.
b Niet ingevuld.
2 Tirenteynen: geweven stoffen met linnen ketting en wollen inslag, welke tot de warpindustrie behoorden (*N.W. Posthumus*, De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie II, 's-Gravenhage 1939, blz. 302).

1	bondt[3] met seven spieshouten, costen het stuck 11 stuyvers.
236	grove tonnen pecx, cost elcke tonne sonder oncosten gul. 7 st. 10.

In den iersten sult reysen tot Vinegien ende overleveren

3 Bondt: bundel.

Uwen brief van recommandaetie aen Sr Antonio van Neste[1] ende U met hem beraden tot wat plaetse dese voorschr. waeren best dienen gelost ende ten meesten prouffijte vercocht, den voorschr. Van Neste requirerende, dat hij bij hemselven ende andere des kennisse hebbende, hem wil informeren, hoe op het alderprouffijtelijcxste met het voorschr. cargason gehandelt ende geadministreert dient, alswel het voorschr. schip, genoempt Den Swertten Ruyter, ende gedestineert te seylen op Genoa.

Ende U tot Vinegien van de plaetse, daer de goeden best gevent dienen, geïnformeert hebbende, sult U tot Genoa transpoorteren ende aldaer van gelijcken U informeren ende alsdan ordene stellen tegens wanneer het schip aldair arriveert, eer 't selve aldair havent, omme, sooverre deselve goeden aldair nyet gelost ende gevent en dienen, alsdan den schipper te doen seylen ter plaetse daer ghij U bericht sult vinden den goeden ten meesten oirboir te dienen.

Sult oick achtervolgende de missive van recommandaetie, die door Sr Daniel van der Moelen U mede gegeven sal wordden aen den commis van Sr Ludovico Perez te Genoa, aen denselven U addresseren ende op alles u informeren des hiervooren verhaelt ende van gelijcken uuyt crachte der missive bij Willem Moninx U mede gegeven, A si Nobili e Magnifici Signori Jacomo Piero Francesco e Andrea Segalli, sooverre U den noot dunct te sijne ende anders nyet; sult U aen deselve adresseren omme alsvoore U van de bequaemste plaetse van de ventte te informeren ende U daernaer te reguleren.

Ende hoewel dat wij nyet en achten, dat eenige van de voorscreven geladen goeden tot Vinegien dienen vercocht, ten waere den bucking, soo suldt nochtans vernemen, oft eenige van de voorscreven goeden tot Vinegien op leveringe cost vercoopen omme deselve te ontfangen ter plaetsen daer het schip lossen sal, doch alles met condicie, soo 't selve schip in salvo arriveert ende anders nyet, houdende deselve goeden op de hoochste werde naer ganck ende gelegentheyt der plaetse, omme nyet onder de marct de goeden uuyter handt te worppen; gemerct geïnformeert sijn, daer gelijcke cargason het voorleden jaer boven alle costen ende vrachten meer als van één twee gemaect te sijn[2], midts calculerende de vrachten ende oncosten op de

1 Dit is de zoon van Oste van Neste en Catharina della Faille, zuster van Jan della Faille de Oude. Jacques della Faille en Antonio van Neste(n) waren dus neven; de laatste trad op als agent in Venetië.

2 De winst bedraagt dus 100%.

voorschr. ladinge als volcht, te weten: op elcke tonne sardeynen ofte pelchers twee goude ducaten oft goude pistoletten; op elcke tonne bucking eenen ducaet oft elck tonne backelau oft terraneuf visch;

op elcke tonne salm } 2 ducaten;
op elcke tonne palinck } 2 ducaten;

op het vlas, peck ende gesouten huyden tegens 12 oft 13 ducaten het duysent gewicht; van onsen lande alles voorts van vrachte calculerende naer advenant, want de vrachten van hier op Genoa, Livorno ende Napoli voor gaen ende keeren loopen tegens 27 £ vleems het last, welck in gewichte is lb 4400 per last.

Ende ons schip ontladen sijnde ende alle goeden gedespacheert[1] ende vercocht, ende raetsaem sijnde naer Candien[2] te seylen omme muscadellen[3], omme met het ijdel schip niet derwaerts met ballast te moeten loopen, soo suldt bijtijts vernemen, oft ghij eenige vracht const crijgen op Candien, ende soo die niet en waer tot Genoa oft Livorno oft daer ghij ontladen sult te gecrijgen, soo suldt vernemen de naeste plaetse waer die soude moigen vallen ende bijtijts daerhenen scrijven ende vernemen oft daer wat vallen soude ende accorderen van de prijs, ten besten U moogelijck sijnde. Liever wat als nyet, als het de pijne weerdt is omme daerhenen te vaeren ende de vrienden, daer ghij aen gerecommandeert gaet, sullen in sulcke plaetse wel yemandt opspeuren, die U naer sulcke vrachten sullen vernemen ende bescheet daeraf scrijven watter vallen soude moigen; ende mocht hen bijcans den tijt prefigeren[4], wanneer ghij daer soudt cunnen wesen, weder ende windt dienende, ende hadde de vracht wat te bedieden, mocht se finalijk laten aennemen, doch sooverre deselve reet waer, ende daernair nyet lange hoefde te toeven, want moet alle de expeditie soecken omme vroech wederomme te moigen keeren eer den soomer op de handt compt, want tegens April beginnen de Turcken met henne galeyen ter zee te coomen ende dan vallet in de Strate dangereus; soo moet alle diligentie doen omme haest terugge te comen. Ende bijaldyen ghij geene vracht op Candien en cundt becomen, omme oick nyet t'eenemael met

1 Despacheren: verzenden.
2 Candien: Kreta.
3 Muscadellen: muskaatwijn.
4 Prefigeren: van te voren vaststellen.

ballast te moeten loopen, soo moocht ghij naer eenen vracht op Napels vernemen ende sien oft daer eenige vracht op Candien valt ter plaetsen daer ghij de muscadellen sult gaen innemen; ende geen vracht cunnende becomen, om nyet alleene met ballast te moeten loopen, soo moocht ghij tot Castel Amaro, 5 mijlen van Napels, coopen eene goede partie reepen[1] ende oock een partije haesnooten, daeraene ghij licht meer als de vracht in Candien sult avanceren. Gesouten palinck is in Candien oock goede waer, soo ghij van dien op het schip hebt moocht een tonne mede nemen tot een proeve; duygen omme vaten te maecken sijn in Candien oock goede waer, dan waer die geladen wordden can nyet weten. Wij sullen U oock wat pijphoudt[2] ende claphoudt[3] mede geven tot een monster; U moocht besien, wat deselve in Candien het stuck oft de hondert stucken souden gelden; soo daer yet aen te doen waere, souden een ander jaer daeraf provisie moogen doen. Moocht in Candien medenemen twee oft drie tonnen pelchers ende soovele drooge harinck, ende een tonne salm ende een tonne backelau ende sommige gesouten huyden, van elcx wat, ende proeven ofter eenige soortten dienen souden. Men voert oock op Candien gevrocht cooper, te weten ketels; oock diverssche soortten van Norenborgerie[4], als messen, coopere beckens ende lattoen[5], vele ijserdraet, ijsere schuppen, bijlen, houmessen, gespen tot schaven ende Engels ten, gevrocht ende ongevrocht, in blocken ende oock in geerden[6] gegooten, ende oick canefas, soo verneempt wat groove ende fijne waeren daer best dienen souden, mede ofter rou cooper oock dienen soude om geschut te gieten, oft groote cooperplatten tot groote ketels te maecken, anckers oft scheepstouwerck, ende maect van alles memorie wat elcke sortte gelt ende wat tollen ende oncosten daerop loopen, ende van de gespen, messen ende ander cleyne snijsternije moocht ghij van elcxeen tot een monster medebrengen; van gelijcken een half elle canifas omme ons daernaer te reguleren in de incoop te doen; ende van de ijserdraet oft cooperdraet brenght oock van elcx een monsterken mede omme de

1 Reepen: hoepels om vaatwerk.
2 Pijphoudt: duighout of vaathout.
3 Claphoudt: gekloofd eikenhout.
4 Norenborgerie: waren uit Neurenberg, dat vooral bekend was om zijn koperwerk.
5 Lattoen: geelkoper of messing.
6 Geerden: staven.

dicte te weten ende scrijft, wat elcke soortte gelt ende wat oncosten daerop gaen van tollen ende anderssints. Verneempt oock, wat de riemen tot galleyen, groot, middelbare ende cleyne wel gelden souden; verstaen, tot Genoa ende Napels goede waer sijn ende alsser goet proaffijt op te doen waer, wij soudender wel becomen, maer moet ons de lengte ende dicte van elcke soortte medebrengen, met een coordeken gemeten, ende wat elcke soortte gelt. Wij geven U oock mede vijff stucken witten tirenteyn, denwelcken de monicken ende nonnen gebruycken tot hemden oft slaeplaeckens oft ander cleren. Proeft, off tot Genoa aen dat goet yet te halen waer, mede wat oick van de bovengemelde goeden dienstlijck wesen soude tot Genoa, Livorno oft daeromtrent. Oick verneempt wat de witte ende swartte dobbel ende enckel sayen daer gelden souden, oick ofter wit grof lijnwaet dienstlijck is, wat het gelt ende wat sortte. Oick verneempt, wat de assche daer gelt tot seepe te sieden; dat is oick al grove waer.

Comende voorts tot herladinge des voorschr. schips, soo soude onse meyninge sijn het voorschr. schip in Candien te laden met muscadelwijnen, bijaldien deselve wel geraect sijn ende voor prijs werde gecocht moigen wordden, waervan ghij U, tot Vinegien sijnde, genochsaem sult cunnen informeren wat deselve in Candien gelden ende hoe deselve sijn geraect; ende goet gevallen sijnde, moocht tot Vinegien proeven oft ghij aldair met yemant eenigen voorcoop cost gedoen omme deselve in Candien t'ontfangen, altijts met condicie, sooverre het schip aldaer in salvamento arriveert ende anders nyet; ende bijaldien dat U geraden wordt tot Vinegien geenen voorcoop te doen, maer Uwen incoop beter in 't eylant van Candien van de yerste handt te doen, soo sult ghij U daernaer reguleren ende vernemen te Vinegien de plaetse, waer ghij in Candien met het schip sult moeten havenen omme daerhenen te seylen; ende alsoo tot Vinegien den stapel gehouden wordt van de malveseyen[1] ende muscadellen, soo sult ghij U daer oock informeren met wat mate die wordden ingecocht ende hoe deselve geaccoutreert[2] wordden, want midts sij lange op zee wesen, soo wortter vincotto inne gedaen, die van druyven gesoden wordt, dick als siroope, waervan sij op elcke tonne muscadel een seecker quantiteyt doen, daer den wijn op teert

1 Malveseyen: zoete wijn.
2 Accoutreren: behandelen.

ende hoevele, dat suldt tot Vinegien wel vernemen, opdatter maer de rechte behoorte in en sij, dat de wijnen nyet bedorven en wordden. Desen vincotto heet daer ipsima. Oick suldt weten dat den wijn, die op dese quartieren dienstlijck is, wesen moet Muscadello Dolce, ende nyet Malvasia Garba, schoon van coleur, claer, van de mojer[1] verlaten, soet ende sterck van wijn; ende al neempt ghij mede 20 oft 25 booten[2] Malvasia Garba tot een proeve, ten conde nyet schaden, ende sult oock weten, dat alsoo ons schip onnae soo lange op zee nyet wesen en sal als oirdinairlijck de ragusers[3] sijn doende, die op diverssche havenen in 't herwaerts comen aenloopen ende laden ende ontladen ende alsoo daerdoor lange op wech sijn ende daerdoor te meer vincotto op de booten doen moeten, ten eynde den wijn daerop mach teeren ende tegens de lange reyse mach dueren, soo dunct ons, dat nademael ons schip nyet soo lange bij der zee als de ragusers wesen sal, dat op onse wijnen naer advenant oock soovele vincotto nyet en dient gedaen, want de menichte van de vincotto hem eenen anderen smaeck geeft ende een ander coleur.

Ende als ghij eenigen coop gedaen hebt, soo moet ghij de vaten teeckenen die ghij coopt ende seynden die terstonts in eenige plaetse, daer ghij de vergaderinge van allen Uwen incoop neempt ende stellender yemant bij, die se gadeslaet, dat se nyet verwisselt off affgetapt ende met water off slechte wijnen opgevult en wordden, want de Candietten en sijn nyet te betrouwen; off coopt ghij eenen kelder vol, soo onderspreect, dat ghij denselven sult gebruycken, tot dat de vaten wel voorsien sijn ende gescheept ende doet U tot meerder versekeringe den sluetel van den kelder leveren ende bovendien moochdt noch een maelslot daeraen hangen. Oock in 't coopen moet ghij onderspreecken, dat sij U goede fustaigie sullen leveren die wel gebonden sij met nieuwe goede reepen, de vaten van goet drooch hout, die tevooren wijnachtich bereyt sijn ende nyet van jong hout, d'welck namaels crimpt ende de wijnen verlooren loopen, want aen de goede fustaigie hangen de prouffijten om alle laccaisien te schouwen.

Wilt oock vernemen, off ghij vincotto in het schip moet medenemen omme onderwegen op te vullen. Wij achten neen, want ghij en soudt aen de onderste vaten nyet cunnen geraecken

1 Mojer: droesem.
2 Boot: vat of fust waarin Zuidelijke wijnen vervoerd worden.
3 Ragusers: schepen uit Ragusa (= Dubrovnik), Dalmatië.

omme die op te vullen. Men moet altijt een pijp oft twee van de vincotto medebrengen omme de wijnen hier te remediëren, is 't noodich.

Wilt tot Vinegien vernemen, wat oncosten dat op elcken boot gaen van tollen, voorts andere onraden tot vrij aen boort gelevert ende daernaer moochdt U reguleren ende in 't coopen ende vercoopen wilt altijt voorsichtich wesen ende alle condiciën wel bespreecken ende bij gescrifte desnoot sijnde laten stellen, opdat U geen crackeel en gebeuren, want sij henlieden in alle puncten seer sullen soecken.

Ghij sult oock tot Vinegien moeten vernemen, oft ghij tot Genoa ende Livorno, soo ghij daer ontlayt, sulcke specie soudt cunnen vinden als U in Candien tot den incoop van de wijnen dienen sal, sooverre als men tot Genoa ende Livorno gelt soude moegen uuytvoeren ende al en mach men 't selve nyet uuytvoeren, condt ghij 't maer stillekens aen boort sonder peryckel gecrijgen: den schipper heeft secrete plaetsen omme 't zelve te verbergen.

Ende bij sooverre dat ghij tot Vinegien compt te vernemen, dat de wijnen in Candien qualijck geraden sijn ende nyet goet oft te seer extreme dier souden wesen, waerdoor het nyet raetsaem soude wesen ons retour in wijnen te bekeeren, soo waer het noodeloos het schip naer Candien te laten zeylen, maer in sulcke gevalle sult U tot Vinegien wijsselijck beraden wat voor waeren ende coopmanschappen per retorno best souden dienen overgebrocht, ende tot wat plaetse ghij deselve best soudet moigen gaen laden. Ende naer ons duncken soo souden ons wel dienen dese naervolgende waeren, als solffer gerefineert, in ronde stocken gegoten; ende alluyn oft roomssche folie, wit, tot ballast den alluyn overhoop in 't schip gestort ende den solffer in kisten gepact van slecht hout; Milaens rijs in sacken gepact oft baelen, versch goet van dit laeste gewas, is hier mede goede waer, al waer 't 300 balen; van gelijcken annijssaet uuyt Apoullyen, 100 balen comijn uuyt Apoullyen, 50 balen coriander, 25 balen is oick goede waer; den rijs gelt tegenwoirdich alhier sch 45 tot 48 het hondert gewicht; Milaens goet annijs gelt van 100 tot 120 sch het hondert, want als geenen in 't lant en is dan ordinairlijk, ontrent 100 sch; comijn gelt ontrent 62 sch het hondert; den solffer gelt alhier 35 sch het hondert; in stocken gegooten alluyn, witte roomssche folie gelt 55 sch het hondert ende rooden alluyn gelt...[a] sch het hon-

a Niet ingevuld.

dert; grain ende poyer van grain daer men scharlaecken mede verft is hier oock goede waer, waervan wij verstaen uuyt Candien het alderbeste compt ende gelt hier, te weten de grain 5 sch het pondt ende poyer van grain 16 sch het pondt; corinten in baelen del Zante[1] wel drooch ende schoon, lasur blau, versch goet, sijn hier wel begeert, gelden ontrent 55 tot 60 sch het hondert; deselve wordden te Vinegien ende al Zante vercocht bij starre, wegende elcke starre lb 260 cleyn Veneetse ponden, maeckende Antwerpens gewicht ontrent 150 lb. Geleden een jaer goude de starre te Vinegien 2½ ducaten; cost men deselve aen boort gelevert crijgen tot drie ducaten oft 3½, al waer 't 4 ducaten, daer en cost geen quaet aen gedaen wordden. Den rijs Milaens goet heeft over twee jaeren gegouden 10.11.12 ducaten het duysent Veneets cleyn gewicht, dewelcke sijn ontrent 625 lb Antwerpens gewicht, dan sint twee jaeren herwaerts; midts het cooren in Italien seer dier geweest is, soo is den rijs mede geresen tot 17 ende 18 ducaten het duysent cleyn gewicht, dan soo het cooren dit jaer wel geraect is, soo sal licht den rijs op sijnen ouden prijs gecomen wesen ende cost men denselven becomen tot 14 oft 15 ducaten oft daeromtrent het duysent cleyn gewicht, ende soude nyet dan goet proffijt geven. Van gelijcken cost men tot Vinegien over een jaer den solffer in canna oft stocken tot 14 ducaten het duysent ponden Veneets groot gewicht, accorderende met Antwerpens gewicht oft seer naer welcken solffer hiermede wel responderen soude, als men denselven conde becomen tot den voorschr. prijs oft wat meer. Mayorcse cappers[2] sijn hier oock goede waer, de cleyne die vallen de beste. Ghij moocht daeraff oock 12 oft 15 tonnen coopen, soo die wel te becomen waeren datter wat aen verdient mocht wesen. De beste gelden hier ontrent 120 sch het hondert. Sult tot Genoa wel vernemen waer die best te becomen sijn.

Dus en cunnen wij U geene precise waeren oft gelimiteerde prijsen derselven stellen, maer sal noodich sijn U rijpelijck te informeren op de waeren meest advantaige ende prouffijt biedende, latende soodanige waeren ongecocht, die eenichsints extra-oirdinarie te dier ende te hoog mochten sijn verloopen

1 Zante: eiland aan de Westkust van Griekenland.
2 Cappers: gesloten bloesemknoppen van een in Zuid-Europa en Noord-Afrika groeiende struik. In zuur of zout ingelegd worden deze knoppen als specerij in sausen e.d. gebruikt.

ende alsoo het moogelijck nyet te passe en sal comen, sooverre naer Candien niet en vaert, dat ghij tot Genoa oft tot Livorno alle de goeden sult cunnen becomen die ons dienen tot retour, soo sult ghij U bijtijts wel moeten informeren, waer ghij bequaemst deselve goeden die ons dienen souden inne soudt moigen gaen laeden, ende mocht de plaetse best bequaem kiesen, ende dat ghij dan de ander goeden, die op ander plaetsen, daer mocht met eenige ander barquen laten brengen, welck licht met cleynen oncost te doen soude wesen, ende min costen als te moeten met het schip daerhenen loopen, welck nyet en soude dienen omme de groote tollen dieder vallen te geven. Soo overlegt tevooren alle saecken wel: annijssaet, comijn ende coriander valt in Apuglien, alluyn tot Civita Vechhia[1] ende solffer meyne ick in 't rijck van Napels. Sult dat wel vernemen ende waer bequaemst het schip soudt moigen laten sijne ladinge gaen innemen, want van d'een havene op d'ander te moeten loopen soude teveel tijts ende oncosten wechnemen. Daeromme, tot Vinegien sijnde, neempt op alles goede informaetie ende tot Genoa oft Livorno van gelijcken, ende ghij moocht oock tot Genoa sijnde vernemen, wat onse waeren in Cecilien tot Palermo ende Messina souden gelden, ende oock in Maiorca ende Sardeynen, dan moocht nyet vercoopen dan met contant gelt ende nyemant borgen: Cecilianen is boos volck, soo moet wel toesien. Tot Genoa hebben se mede cleyne conscientie, soo moocht nyemant tevele betrouwen noch gelooven, ende eer 't schip daer coomen is moocht ghij naer alles naerstelijck vernemen ende dewijle doch alomme teeren moet, soo waer 't van noode, ghij wel eens naer Livorno reysden, off daer ghij soudt meynen dat den incoop van alluyn ende solffer soude gedaen dienen ende soude het nyet oirbaer sijn het schip te Genoa te laten ontladen, soo most ghij bijtijts tot Genoa maecken te sijn tegens dat het schip daer mocht arri-

1 Civita Vechhia: havenplaats ten N.W. van Rome. - In 1462 ontdekte Giovanni de Castro in Tolfa, bij Civitavecchia, lagen van de beste aluin. Paus Pius II was vooral daarom zo ingenomen met deze vondst, omdat men nu niet langer afhankelijk was van de gehate Turken voor de aanvoer van aluin. Hij maakte er een gewetenszaak voor de Christenen van, dat zij hun aluin niet meer kochten bij de ongelovigen, doch bij de pauselijke groeven. De Roomse aluin was bovendien van beter kwaliteit dan de Turkse of 'heidense' (*W. Heyd*, Geschichte des Levantehandels im Mittelalter II, Stuttgart 1879, blz. 550 e.v.). Civitavecchia was alleen van betekenis voor het plaatselijk verkeer, voor de bevoorrading van Rome en voor de uitvoer van aluin (*L. Beutin*, Der deutsche Seehandel im Mittelmeergebiet bis zu den napoleonischen Kriegen, Neumünster 1933, blz. 19 en 164).

veren omme 't selve tegens te varen ende eer het havent daermede te varen ter plaetse, daer de goeden gevent ende ontladen dienen, want als een schip gehavent heeft ten can soo ten bequaemsten nyet weder uuyt ende is al tol subject. Daernaer wilt U reguleren omme te groote oncosten te schouwen.

Voorder, indies dat ghij naer Candien vaert om muscadellen, soo achten wij, dat ghij soovele gelts nyet hoeven en sult tot den incoop van de muscadellen als ghij wel maecken sult van onse waeren. In sulcken gevalle moet ghij overleggen, wat retour ons best daervooren soudt moigen seynden, ende alsoo van hier op Genoa, Livorno ende Marseillen noch verscheyden schepen sijn affgevaren, mocht besien, soo deselve de vracht redelijck lieten ende herwaerts off op Emden off Homborch wilden, elck wat in te geven van sulcke goeden ons best dienen mochten, dan adverteert U nyet bloot te geven elders thuys te sijn dan tot Embden, waer den schipper ende schip mede is thuys hoorende, blijckende bij sijnen zeebrieven. Scheept ghij yet op Emden, dat laet consigneren aen Samuel van Wingerne[1], tot Homborch aen Hans Berwijns[2], tot Londen aen Wouter Aertsen[3], hier op dese quartieren aen ons, overlant ons bijtijts de cognoissementen seyndende om ordene daerinne te moigen stellen. Ghij hebt noch eenen medemaet die op het schip vaert, genoempt Daniel de Beaulieu[4]; beraet U met malcanderen ende overlegt alle saecken wel ten meesten prouffijt.

Voorder, waer in 't wederkeren het schip aencoomen sal, daeraff en sijn wij noch nyet geresolveert waer 't selve sullen laten havenen, midts den tijt noch lange is ende in middelertijt

1 Samuel van Wingerne: agent van Marten della Faille (broer van Jacques) in Emden. *Dr. W. Brulez* noemt deze Vlaamse emigrant ook in zijn artikel: La navigation flamande vers la méditerranée à la fin du XVIe siècle (Revue belge de Philologie et d'Histoire t. XXXVI, 1958, no. 4, blz. 1234/1235), hetgeen handelt over de tochten naar het Middellandse Zeegebied, door Marten della Faille en compagnie georganiseerd.

2 Hans Berwijns was gehuwd met Vincentia della Faille. Haar vader Pieter was een broer van Jan della Faille de Oude, zodat zij een nicht was van Jacques en Hester della Faille. Hans Berwijns was te Hamburg, dus in neutraal gebied, als koopman gevestigd en hij wilde derhalve de handel op Engeland en Spanje voor Jacques verzorgen; hij was echter niet accuraat in zaken. Zijn zoon Abraham was eerst klerk, later boekhouder bij Daniel van der Meulen en woonde als zodanig bij Daniel in.

3 Wouter Aertsen: neef en gemachtigde van Jacques della Faille in Londen. Hij was gehuwd met Maeyken de Wale, wier moeder, Johanna della Faille, een zuster was van Jan de Oude.

4 Daniel de Beaulieu: zoon van Charles de Beaulieu en Johanna Cocquiel (zuster van Jacques Cocquiel, dank zij wie Daniel als factor was aangesteld).

den prijs van de goederen oick seer veranderen mocht, oick daerenboven, dat wij nyet seker en sijn wat goeden het schip per retour brengen sal. Daeromme in 't wederkeeren coomende voor Doevres in Engelant, soo suldt daer met het schipsbootjen landen ende gaen in den tol oft costume bij den costumier oft bij Mr Spirituel, weerdt in den Witten Haeswindt. Daer suldt brieven van ons vinden ende bescheet, waer met het schip sult hebben te varen, ende daernaer suldt U reguleren.

Voorder sult oick weten, dat wij ten behoeve van het schip goeden ende lieden eenen vrijen pas sullen in Engelant laten nemen van Milort Admiral ende yemants naem gebruycken, al oft het schip tot Londen thuys hoorden, welcken name U van Londen aen boort sal beschict wordden bij Sr Wouter Aertsen met de passepoort oft vrijen pas, dan sult moeten geadverteert sijn denselven pas wel te bewaeren ende U daermede nergens behelpen dan alleene off ghij van den Engelsche waert aengesproocken. Op zee daertegens sal U denselven pas dienen, maer off ghij van Spaengiaerts off Portugeesen off Ytalianen wordt aengehaelt, soo sult ghij U moeten behelpen met de Embder brieven ende houden U tot Embden thuys te hooren ende Uwen coopman tot Embden moochdt noemen Samuel van Wingerne te sijn, die den schipper wel kendt. Wij sullen oock proeven off wij eenen vrijen pas cunnen becomen omme tegens de Turcken ende Mooren beschermt te moigen sijn. Van Londen sal U Sr Wouter Aertsen bescheet daeraff laten weten wat hij daeraff sal cunnen gedoen ende daernaer suldt U moogen reguleren.

Voorder tot Livorno coomende off Genoa, verneempt daer off de porcelaine, te weten geleys werck[1], dat men in Italien mayolica heet, op redelijcken prijs te becomen is. Het beste hebbe ick altijt hooren seggen, dat men tot Faenza in Romagna maect. Het wordt tot Vinegien vele gebrocht ende dat met cleyne cost, overmidts daer 't scheepe compt ende tot Livorno off Genoa achte ic al per terra moet gebrocht wordden, welck vele moet costen; soo verneempt tot Vinegien naer den prijs; moocht van beyts brengen: wit meest ende oick sommich blau. Het wordt gemeynlijck in tonnen gepact, in elcke tonne soovele als tot een servicia dient. De schepen, die van Vinegien op Engelant comen brengens gemeynlijck mede, maer soude 't selve tot Genoa oft Livorno veel dierder als te Vinegien wesen,

1 Geleys werck: verglaasd aardewerk.

soo coopt liever geen, anders moochter 8 oft 10 servicien nemen ende dat se wel gepact moigen sijn, dat se nyet en breken, maer wortter tot Livorno gemaect, soo can se nyet diere vallen, al neempdt dan een tonne off 2 meer met fraye schootelen; fray fatsoenen can maer goet wesen.

Voorder, alsoo wij achten dat ghij een wijle tot Genoa stil sult moeten liggen, op het schip wachtende, soo wilt in dien middelentijt eens vernemen, wat in Cecilien al omme gaet, ofter in eenige van onse waeren oft andere van dese landen yet te doene soude wesen, dan al wat men aen dat volck vercoopt dat most contant wesen, anders men soude te licht in quade schult geraecken, hebben cleyne conscientie. Verneempt ofter lijnwaet goede waer is, sayen, witte dobbele oft enckele, swartte oft coleuren ende hoe gesorteert sijn ende oick off bayen daer goede waere sijn, swartte oft witte. Verneempt mede, oft in Sicilien eenige rafinerie van suycker is, ofte tot Genoa oft Livorno ende verneempt vanwaer dat de suyckeren daer gebrocht wordden ende wat se met den honderden wel gelden ende wat tollen ende oncosten daerop gaen, ende laet ons terstonts overlandt advis daeraf geven omme ons daernaer te reguleren. Wij verstaen, tot Messina woont een jongman van Antwerpen, genoempt Sebalt Wonderer; soo deselve daer noch is, die sal U naer alle de gelegentheyt wel vernemen, dan omme daerhenen te varen het waer te verre. Yemant sal U wel tot Messina van als vernemen, wilt oock nyet laten te vernemen oft deselve Sebalt Wonderer daer is ende wat hij daer doet, oft hij goede middelen heeft ende waer hij hem mede geneert, dan laet U nyet duncken eenige commissie van sulx hebt ende scrijft ons wat bescheet daeraff.

Tot Vinegien suldt mede wel vernemen, oft pelchers, backelau ende droogen harinck goede waere in Candien soude wesen, ten quaetsten off se U de weerde tot Genoa off Livorno nyet geven wilden; moocht een proeve mede naer Candien nemen, dan nyet tevele, want als ghij daer voor den vasten nyet comen soudt cunnen, soo en soude den visch daer geenen waer sijn, ende ick meyne dat hennen vasten in Candien veel vroeger begint als in Italien off elders; daernaer moet ghij, tot Vinegien sijnde, U wel informeren omme U daernaer te reguleren.

Tot Genoa sijnde, moocht ondersoecken off lange spiessen daer oock goede waer soude sijn. Die soude men hier cunnen coopen heel opgemaect met henne ijsers ende al opgemaect voor 15 st. het stuck. Ick mene sult er een dosijne tot een proeve

medehebben. Oock suldt een proeve van lonten medehebben, waeraf het hondert hier costen soude 4 gulden oft daeromtrent. Als ghij tot Genoa sijt, moocht proeven off de Signoria[1] daer eenige mochten van doen hebben van ettelijcke duysenden spiessen ende ettelijcke duysenden gewichte lonten, oick van flesschen[2] ende fleskilien[3], die men hier wel soude crijgen tot 24 stuyvers; oick gemeyne soldatenroers soude men becomen tot 3 guld.; soo moocht ghij sulcx over scrijven, men mocht sien offt oirbaer waere dat ghij met henlieden eenigen coop maecten; van een partije sweets cooper tot geschut te gieten soude henlieden mede wel dienen, dat soude hier costen ontrent 18 guld. oft 20 guld. het hondert per advis.

Wij hebben last gegeven omme 400 tonnen buckings te coopen, dan sijn noch nyet seker off wijder soovele sullen cunnen crijgen, noch weten den naesten prijs nyet, dan het last de thien tonnen sullen al costen omtrent 112 guld. het last, welck sal sijn ontrent 12½ guld. de tonne ierst incoops; daernaer moocht ghij Uwen facit[4] maecken. Wij hebben ordene gegeven om ...[a] duysent pelchers te coopen. Het duysent is gerekent te sijn 1200 stucken ende elck duysent sal costen ontrent 3 guld. oft 3½ guld.; daernaer moocht ghij U reguleren. Van baeckelau hebben wij geordineert te coopen tot de somme van 40 duysent oft daeromtrent; denselven sal mede costen iersts incoops ontrent 4 guld. elck duysent gewichts. Peck isser oock ontrent 20 last gerekent, elck last voor 3600 gewichts in tonnen, cost tegens elck duysent gewichts ontrent 22 guld.; hiernaer moochdt U reguleren, ende rekenen voorts de vracht op elcx naer advenant, dat wij U vooren in memorie hebben gegeven, ende als de pelchers, bucking ende terraneuf visch geladen is, dan suldt vinden hoevele juste daer van elcx is.

Men sal in Genoa coopen 2 parmesanen keesen, 100 lb pis-

1 Signoria: overheid, regering.
2 Flesschen: pulverflessen of kruithoorns; deze waren voorzien van een benen of koperen tuit, door welke het buskruit voor in de loop werd gestort, waarna de kogel werd ingebracht.
3 Fleskilien: kleine kruithoorntjes die het fijnere kruit bevatten, dat op de zgn. pan werd gestort (pankruit). Deze pan bevond zich buiten en ter rechter zijde van de loop en stond via een klein kanaal in verbinding met het inwendige van de loop zodat, bij ontsteking van het pankruit, tevens de eigenlijke kruitlading werd ontstoken (vriendelijke mededeling van *Dr J.W. Wijn*).
4 Facit: som, berekening.
a Niet ingevuld.

tati[1], 100 lb pasta[2] de Genoa, salsiti[3] de Bologna, diverssche nieuwicheden van saladen als pirceli de mar[4] ende ander; vijgen van Genoa, in Candien schoone rosijnen.

Gelt aen goetelingen[5] guld. 379,
aen Engels gelt guld. 1412.10

Bijlage II.
Kosten van uitreding en verdeling hiervan onder de deelhebbers[a]

Jacques de Cocquel moet hebben:

Voor 't scip alsoo geaccordeert doir goede mannen	gl. 8850. -. -
199 dozijnen borstelen off pinceelen omme die huyse met te witten à sch 5 vlems de dosijne, doet corrent	gl. 298.10. -
11 schippont ende 180 lb vlas, gecocht van Cornelis Lucassen in Den Gulden Blaesbalck à 48 gl. 't hondert	gl. 556.16. -
Voor 21 tonnen salm, 16 Lubsche tonnen à gl. 34 elcke tonne ende 5 salmtonnen à 32 gl. stuck, gecocht van Marcus Vogelaer[6] à contanti	gl. 704. -. -
Ditto voor 19 last ende 8 tonnen pick groffbant ende vuer 3 tonnen smalbant in ene grove tonne à 90 gl. elcke last, doet t'samen	gl. 1770. -. -
Ditto per 7 spieshouten à 11 stuyvers stuck	gl. 3.17. -
Ditto per een grove tonne ael pontgoet	gl. 45. -. -

1 Pistati: groene amandelen.
2 Pasta: meelspijs.
3 Salsiti: waarschijnlijk afgeleid van salsiccia, d.i. worst.
4 Pirceli de mar: zeepeterselie, d.i. zeevenkel.
5 Goetelingen: licht geschut, vooral gebruikt op schepen.
a G.A. Leiden, Collectie Daniel van der Meulen, nr 153-17. Onder nr 118-1 en 153-17 bevinden zich twee stukken, die precies dezelfde gegevens bevatten, alleen het eind, de ‘repartitie ende hoeveele elck in 't voor [schr.] scip ende cargason heredert’ ontbreekt, en is op een aparte rekening geschreven (nr 153-13).
6 Zie *J.G. van Dillen*, Het oudste aandeelhoudersregister van de Kamer Amsterdam der Oost-Indische Compagnie ('s-Gravenhage 1958), blz. 110.

Ditto per 6 gesouten huyden à 4½ gl. stuck	gl. 27. -. -
Ditto per 261 lb geheekelt vlas à 18 gl. 't hondert	gl. 46.19. -
Ditto per licenten ende andere oncosten op bovengenoemde coopmanschappen gedaen als blijckt in de particuliere rekeninge daervan sijnde, beloopt	gl. 134.12. -
Ditto per oncosten tot uuytredinge des schips, als blijckt in de rekeninge daervan	gl. 1956. 8. 2
Ditto in contant bij 't schip medegegeven	gl. 1412.10. -
Somma	gl. 15805.12. 2
Sr Hans de Laet heeft verschooten: Voor 5 stucken tirentijnen	gl. 118. 3. -
Mijnen man Jasper Corn heeft in Londen verschooten tot die pelsers £ 8.7.11 sterlincx ende noch sommige andere cleyne dinge, die ick t'samen estimeere op gl. 200, want ick noch geene rekeninge daervan en heb	gl. 200. -. -
	gl. 16123.15. 2

Jacques della Faille moet hebben:

Voor 40 last droogen buckingh tot Jarmouth gecocht ende gelaeden in 't scip Den Regenbooge, daervan schipper is Barrent Thijssen van Embden; cost met alle oncosten tot aen boort gelevert, daerin begrepen het paspoor van den Heer Admirael stg. £ 475.8.9, ende gereeckent achtervolgende den wissel tegen 34 sch 8 d voor ider lb stg., beloopt vls.	£ 824. 1.9
Item noch bij den voorschr. Della Faillie verschooten op rekeninge van 87 ocxhooften pelchers, inhoudende groot getal 412V250 pelchers tot 6 sch stg. het dusent ende noch voor 30000 ende 18 coppel terraneuf visch tot 10 sch stg. het hondert; op rekeninge van beyde dese	

twee partijen is bij Jacques della Faillie
betaelt de somme van stg. £ 200.0.0, en-

de die gerekent tegen sch 34 d 6 voor ider lb sterlinckx, beloopt vlems	£ 345. -. -[1]
Item noch bij Jacques della Faillie betaelt aen Joani Bukentop voor sijn teergelt om naer Italien te reysen, de somme van	£ 20. -. -
Item noch bij Jacques della Faillie goet gedaen aen Sr Daniel van der Muelen voor een paert dat denselven gecocht heeft ten behoive van den voorschr. Bukentop, de somme van 42 rijckxdalders, compt tegen sch 7 d 6 ider dalder vlems	£ 15.15. -
Somma beloopt dat bij Jacques della Faillie verschooten is vlems	£ 1204.16. 9
Somma bedraegt het voorschr. scip ende cargasoen	gl. 23352.15.10

Item hiernaer volgt de repartitie ende hoeveele elck in 't voor[schr.] scip ende cargason heredert:

Sr Daniel van der Muelen	gl. 3000. -. -
Sr Willem Monincx	gl. 2400. -. -
Sr Jacques de Cocquel	gl. 7176. 7.13

1 Hier is dus slechts het bedrag verantwoord, dat Jacques della Faille op de totale rekening van vl. £ 472.1. - heeft betaald. Dat de kosten van deze vis inderdaad vl. £ 472.1. - waren wordt, behalve uit de omschrijving van deze post (412.250 pelchers à st. £ -.6. - per duizend en 30.000 = 18 koppel terraneuf vis à st. £ -.10. - per honderd) duidelijk uit rekening nr 153-60, welk stuk enerzijds de werkelijke uitgaven voor het cargazoen vermeldt, anderzijds een begroting geeft van de door verkoop van de lading te ontvangen bedragen. Onder de uitgaven, die voor het overige parallel lopen met bovenstaande rekening, komen de volgende posten voor:

'30 M. 18 coppelen terraneuff visch à sch 10 stg. elc^{o}, à sch 34½ per £ 1 stg., is vlems £ 258.15-

87 oxhoofden pelchers 412/250, à sch 6 elc^{o} □dit is uiteraard een vergissing van de schrijver□ et à sch 34½ per £ 1 stg. £ 213. 6. -'

De totale kosten moeten dus verhoogd worden met het verschil ad £ 127.1. - = gl. 762.6. -; zij bedragen dan gl. 24115.1.10.

Sr Hans de Laet	gl. 6000. -. -	
Jacques della Faillie	gl. 4776. 7.13	
	_____	
Somma beloopt t'samen		gl. 23352.15.10

Bijlage III.
Rekeninghe van jan bukentop van het schip genoempt den swerten ruyter, daer schipper op is berent thijssen, 21 october 90[a]

	A^{o} 1590 in Genoa		
	Srs Jacques della Faille, Daniel van der Meulen,		
fol. 1		Hans de Laeth ende Jacques de Cocquiel sijn schuldich adi 14 Aprillis XVI £[1]; sijn voor 16 matten van vijchcorven tot 20 sch 't stuck omme onder den alluyn in den slach van 't schip te leggen	£ 16. -. -
	adi -	ditto I^{c}LXXI £ XVIII sch, sijn voor 26 busselen[2] corcx omme onder den alluyn te leggen tot 6 £ 10 sch de baele ende 3 sch van elcke baele van tol, t'saemen	£ 171.18. -
	adi -	ditto XII^{m} IIII^{c} XXV £ XIX sch VI d voor 600 sacken, wegende 1136 cant. 37 rottulen[3] alluyn de Civita Vechia, de 536 cantaren 37 rotulen tot 10 £ 15 sch het cantar, te	£ 12425.19. 6

a G.A. Leiden, Collectie Daniel van der Meulen, nr 118-3, 4 en 5.

1 Dit zijn Genuese ponden. 1 £ genuees = £ -.2.6 vlaams = fl. -.15. - (zie de rekening-nrs 118-25, 153-35 en 153-60 van de collectie Daniel van der Meulen). Het genuese pond was, evenals het pond vlaams, verdeeld in 20 sch en 240 d.

2 Busselen: bundels; hier: balen.

3 Cantaro (= 100 rotulen): gewichtseenheid, waarvan de grootte in de landen rond de Middellandse Zee echter verschilde. Volgens een brief van Jacques della Faille aan Daniel van der Meulen (Collectie Daniel van der Meulen nr 538, d.d. 3 Juli 1590) is een cantaro hier 100 Antwerpse ponden.

	betaelen contant, ende de 600 cantaren tot 11 £ 2 sch, te betaelen op 4 maenden, gecoft van Thomaso ende Jacomo Vadetari	
adi -	ditto £ I^{c}XX, betaelt aen de arbeyders van denselven alluyn buyten de stadt in den lichter oft piatte te dragen tot 4 sch elcken sack	£ 120. -. -
adi -	ditto I^{c}VI £ XIX sch 4 d^{b} aen de tollenaers van de censarie[4] tot 13 den. het	

b Bukentop heeft zich hier blijkbaar vergist, daar in de kolom 2 d wordt vermeld.

4 Censarie: betekent letterlijk (openbare) makelaar. De gabella censarie (gabella is de verzamelnaam voor alle regelmatige inkomsten van de stad uit hoofde van belastingen, waarvan de zwaarte jaarlijks niet verschilde; dus de indirecte belastingen, de vermogensbelasting en ook het hoofdgeld werden ertoe gerekend, sinds deze waren vastgesteld op een niet wisselend contingent; *H. Sieveking*, Genueser Finanzwesen, mit besonderer Berücksichtigung der Casa di S. Giorgio I, Freiburg enz. 1898, blz. 134) belastte iedere verkoop, die met of zonder hulp van een makelaar tot stand was gebracht. De makelaar moest, althans bij het instellen van deze belasting in de 14e eeuw, 3/5 van zijn loon betalen; bij zaken, waarbij geen makelaar te pas was gekomen, werd het gehele makelaarsloon dat anders betaald zou zijn als belasting geheven; koper en verkoper droegen deze elk voor de helft. Kortom, dit was dus één van de vele soorten omzetbelasting (*Sieveking*, a.w., blz. 143).

A^{o} 1590 in Genoa

Moeten hebben adi 10 Aprillis II^{m}VI^{c}LVII £ XII sch VIII d geneuvis[1] voor soovele als bedragen 157 baelen merlussen, wegende 257 cantaren, vercoft aen de persoonen ende ten prijse als blijckt bij de rekeninge heden desen dach overgesonden		£ 2657.12. 8
adi -	ditto II^{m}II^{c}XXI £ 0 sch VII d voor 87 oxhoofden pelchers vercoft alsvooren	£ 2221. -. 7
adi -	ditto I^{m}XCIIII £ V sch VII d voor 3 packen ende 2 tonnen ongehekelt ende gehekelt vlas, vercoft aen Steffan de Fossati als bij de rekeninge blijckt	£ 1094. 5. 7
adi -	ditto II^{m}IX^{c}LXXVIII £ XVIII sch 4^{a} d voor 235 tonnen pecx, vercoft aen Oberto Marengo ende Guillelmo Semin als bij de rekeninge	£ 2978.18. 2
adi -	ditto VIII^{m}V^{c}XCV £ voor 385 tonnen heerinx, vercoft aen de winckelhouders van de keescoopers	£ 8595. -. -
adi -	ditto 1^{cb} II^{c}XXXVI £ voor 21 tonnen salms, vercoft aen Bertolielmo Patron ende Bernardo Borgarin als bij de rekeninge daeraff	£ 1236. -. -
adi 16 ditto VI^{m}III^{c}XVIII £ XIIII sch VI d voor reste van rekeninge van hier op 't volgende blat overgedraghen		£ 6318.14. 6
	SOMMA	£ 25101.11. 6

1 Geneuvis: Genuees.

a Ook hier heeft Bukentop 4 d in de omschrijving en 2 d in de kolom vermeld.

b Dit moet natuurlijk I^{m} zijn.

	cantar ende 8 sch voor den tol van elcke 10 cant. van cabello de pexo[1]	£ 106.19. 2
adi -	ditto XLII £ X sch voor 95 sacken omme den alluyn mede te draghen tot 10 sch elcken sack, welcke sacken daernaer onteert sijn worden ende al te hoop sijn genayt ende soo op den alluyn geleeyt omme den rijs daerop te laeden	£ 42.10. -
adi -	ditto $X^{m}III^{c}XXIIII$ £ XII sch II d voor 400 sacken, wegende 1229 cant. 12 rotulen rijs van Milan tot 8 £ 8 sch het cantar, te betaelen contant, gecoft van Theramo Celle ende Christophoro German	£ 10324.12. 2
adi -	ditto X £ betaelt aen de arbeyders van deselve 400 sacken rijs buyten de doganne[2] in den lichter te helpen draghen	£ 10. -. -
adi 15	ditto $VIII^{c}LIII$ £ VII sch VII d voor 14 cassen, inhoudende 38 cantaren 79 rottulen Spaensche zeepe oft de Palma, tot 22 £ het cantair, gecoft van Battista Giglier	£ 853. 7. 7
adi -	ditto XXIIII £ 10 sch voor oncosten op dezelve seepe aen 14 cassen tot 24 sch 't stuck £ 16.16.0; aen de packerscoorden ende draechloon 4 £ 12 sch ende voor schuythuer van Cester[3] hier te brengen 3 £ 2 sch	£ 24.10. -

1 Cabello de pexo (peso): waaggeld.
2 Doganne: douane- of tolkantoor.
3 Cester: dit moet een plaats in de omgeving van Genua zijn. Misschien wordt Sestri bedoeld?

adi -	ditto LI £ X sch VIII d voor den grooten tol, geëstimeert op 18 £ cant. tot 7 ten hondert £ 47.17.6, ende voor den tol van de censarie tot 13 denaren 't cantair ende voor cabella de peso 3 £ 13 sch 2 d	£ 51.10. 8
adi 16	ditto VIII^{c}LVIII £ XIX sch IX d voor 11 groote vaten, inhoudende 104 cantaren 12 rotullen witten wijnsteen tot 8 £ 5 sch 't cantar, gecoft van Dominico Chiapara, te betaelen contant	£ 858.19. 9
adi -	ditto XXXIII £, sijn voor 11 groote vaten, omme den wijnsteen in te doen à £ 3	£ 33. -. -
adi -	ditto LXII £ 4 sch VIII d voor tollen ende oncosten op denselven wijnsteen, geëstimeert op 7 £ 10 sch 't cantair tot 7 ten hondert £ 54.12. -. Voor cabella van de censarie tot 13 den. 't cantar £ 5.12.8 ende voor deselve 11 vaten onder den tol te brengen ende in den lichter te laden ende voor gabella de pexo, t'samen 2 £, is t'samen	£ 62. 4. 8
	SOMMA	£ 25101.11. 6

A^{o} 1590

fol. 2	Sr Jacques della Faille ende Comp. sijn schuldich adi 16 April VI^{m}III^{c}XVIII £ XIIII sch VI d voor soovele hier van hiervoren overgebrocht		£ 6318.14. 6
	adi 18	ditto CXLIX £ IIII sch IX d voor 4 sacken, wegende 10 cantaren 66 rotulen pastel[1] de Castel Novo, gecoft van Dominico Ansaldo tot 14 £ 't centenaer, te betaelen contant	£ 149. 4. 9
	adi 19	ditto VII £ XIIII sch X d voor tolle van 't selve pastel, geëstimeert op 100 £ tot 7 ten hondert ende voor cabella de censaria ende peso 14 sch 10 d	£ 7.14.10
	adi -	ditto LXXII £ X sch voor 2 parmesaen keesen, wegen 1 cantar 72 rotulen tot 40 £ 't cantar ende voor tollen ende oncosten £ 3 sch 14, t'samen	£ 72.10. -
	adi -	ditto LXIII £ voor 2 cantaren ende 42 rottulen cappers tot 38 denaren het pont; voor den tol 3 £ 10 sch; voor de barken 18 sch ende voor de dragers 6 sch	£ 63. -. -

1 Pastel: blauwe kleurstof. Wat het door Bukentop vermelde gewicht betreft, dit schijnt niet te kloppen met het cargazoen. Rekening nr 118-26 vermeldt nl. de volgende aantekening: ‘Notta: Joan Buekentop stelt in sijne rekeninge van 19 Octtobris in 't schip Den Swerten Ruyter geladen te hebben 4 sacken pastel de Castel Nove, te wegen 10 cantaren 66 rotulen, ende wegen maer volgende het cargason 7 cantaren 11 rotulen; differeert netto 3 cantaren 55 rotulen, is 't gewicht van 2 baelen’.

adi -	ditto XII £ XI sch X d voor 57 pondt cappers tot 4 sch 't pondt ende voor de tollen ende tonneken t'samen £ 1 sch 3 10 d	£ 12.11.10
adi 29	ditto IX^{c}LXXX £ 0 sch 0 d voor sigurta van 2000 duc., versekert op het schip van Bernart Thijssen ende op de goeden ende victualie, door Johan Baptista Fiesco, Nicoloso Lommelnio, Steffan Sauli, Gironimo Imeda, Gio Sistoris tot 12¼ pct. als bij de polisen de segurta	£ 980. -. -
adi 19	Ottobris III^{c}LXV £ XIIII sch II d voor costen van tollen ende ander gedaen op 157 balen merlussen, wegen 257 cantaren, geëstimeert op £ 8 't cantar, beloopt £ 2056. -. -	

A^{o} 1590

Moeten hebben adi 28 April XXXVI £ XVIII sch X d voor de nette retrata van een tonne palinx, die ick niet en const vercoopen, ende daernaer onder de winckelhouders uuytgedeylt hebbe		£ 36.18.10
adi 26	Juli IIII^{m}II^{c}XXV £ 0 sch 0 d voor 1000 duc. d'oro in oro[1] tot £ 4.4.6 voor elcke duc., door ordre van Sr Jacques della Faille mij van Venetia geremitteert bij Antts. van Nesten[2] met brieven van Gio Francesco Marufo, Stefano Ephv. Sauli in Franco Borsotti van date 12 Juli, te betaelen a 8 giorni vista[3]	£ 4225. -. -
adi 25	Augusti II^{m} £ 0 sch 0 d voor 500 duc. de moneta[4] tot £ 4 elcke duc., getrocken opten selven Van Nesten tot 153½ soldi de marquetti[5] di Venetia, te betaelen a uso a Gioseppo Villa, de weerd van Tomaso ende Jacomo Vadetari	£ 2000. -. -
adi 19	Octobris 0 £ 0 sch 0 d voor 5 stucken tirenteynen ende	£ -. -. -

1 Duc. d'oro in oro: deze term werd gebruikt als men werkelijk goudgeld bedoelde en als men betaling overeenkwam in deze reële munt. Vanaf 1520 komt deze naam herhaaldelijk voor in openbare en particuliere documenten. De ducato d'oro in oro deed agio ten opzichte van het andere geld (*N. Papadopoli Aldobrandini*, Le monete di Venezia II, Venetië 1907, blz. 213).

2 Zie bijlage I, noot 1, blz. 16.

3 A 8 giorni vista: de wissel is 8 dagen na zicht betaalbaar.

4 Duc. de moneta: hiermee wordt de Venetiaanse ducato a moneta bedoeld, welke naam herinnert aan de oude munt van vóór 1472; deze handhaafde zich in het algemeen gebruik. Onder Marino Grimani (1595-1605) werd deze ducaat van rekengeld tot gemunt geld gemaakt en hij kreeg de naam ‘ducato mozzo’. De toevoeging ‘mozzo’ (gesnoeid) was te danken aan het feit, dat de waarde 4 soldi minder was dan die van de ‘ducato corrente’, welke uit 124 soldi bestond. De laatste heette aanvankelijk ‘ducato d' oro’, daarna ‘ducato de valuta’, tenslotte ‘ducato corrente’ (*Papadopoli Aldobrandini*, a.w., blz. 212, 213 en 426).

5 Soldi de marquetti: deze uitdrukking berust waarschijnlijk op een vergissing van de schrijver, daar ‘marchetto’ een synoniem is voor ‘soldo’, d.w.z. 1/20 deel van de Venetiaanse lire (*Papadopoli Aldobrandini*, a.w., blz. 4 en 5).

	3 vaten met quispels omme de huysen te witten, noch onvercoft	
adi -	ditto II^{m}I^{c}XXII £ VII sch VIII d voor reste van rekeninge van hier op 't volgende blatt overgedraghen	£ 2122. 7. 8
	SOMMA	£ 8384. 6. 6

aen de gesouten tol tot 3 £ 14 sch 5 d per cento	£ 76. 9.10	}£ 365.14. 2
aen caratti de mar[1] tot 5 pct.	£ 102.16. -	}£ 365.14. 2
aen riva grossa[2] tot 3 pct.	£ 61.13. 7	}£ 365.14. 2
aen dritto novo[3] tot 1 pct.	£ 20.11. 2	}£ 365.14. 2
aen dritto darmamento[4] 1 pct.	£ 20.11. 2	}£ 365.14. 2
aen coorden om de merlussen in baelen te binden ende aen de packers tegens 5 sch elcke baele, t'samen	£ 39.18. -	}£ 365.14. 2
aen lossen ende in 't packhuys te brengen tot 11 sch 6 d	£ 11.15. 6	}£ 365.14. 2
aen stapelen in 't packhuys tot 3 d elcke baele	£ 1.19. 3	}£ 365.14. 2
aen de wegers tot 1 sch elck cantar	£ 12.17. -	}£ 365.14. 2

1 Caratti de mar: oorspronkelijk heetten deze in- en uitvoerrechten over de waarde van de goederen 'denarii maris'. Het woord 'caratus' betekende aanvankelijk scheepspart, later werd het ook gebruikt voor 'deel van een belastingpacht'. De denarii maris werden, evenals andere grote 'gabellen' niet verpacht aan één pachter, maar de pachtsom werd in verschillende parten verdeeld, welke per stuk geveild werden. Het aantal carati maris werd in de loop van de tijd steeds uitgebreid: in 1466 waren er al 60 (*Sieveking*, a.w., blz. 138/139).

2 Riva grossa: omzetbelasting over de waarde der goederen. Van het woord riva of ripa kan men verschillende betekenissen onderscheiden: a) ten tijde van de Visconti, in de 12e eeuw, hoofdgeld, dat de van overzee komende vreemdelingen moesten betalen; b) later: betaling door de vreemdelingen als ze goederen verkochten; c) tenslotte gebruikte men het woord alleen nog voor de heffing op iedere transactie, ook die, door de Genuezen gesloten. In de 13e eeuw onderscheidde men de riva minuta (betrof de overdracht van onroerende goederen) en de riva grossa, welke betrekking had op de omzet van roerende goederen; de laatste was verreweg het belangrijkst (*Sieveking*, a.w., blz. 67/68).

3 Dritto novo: dritto of diritto betekent tol. Wat deze 'nieuwe tol' inhoudt, is moeilijk na te gaan voor een plaats als Genua, die, om de chronische financiële nood waarin zij verkeerde het hoofd te bieden, steeds nieuwe maatregelen op fiscaal terrein nam. *Sieveking* (a.w., blz. 157) vermeldt een algemene tol van 1% op alle waren behalve wijn en graan, welke in 1534 werd ingesteld om de rentebetaling en aflossing van een lening van £ 114000 mogelijk te maken. Het is echter niet na te gaan of het hier, 56 jaar later, dezelfde tol betreft.

4 Dritto darmamento: één van de heffingen op de handel ad 1%, die naast de carati maris in de 16e eeuw werden ingesteld (*H. Sieveking*, Aus Genueser Rechnungs- und Steuerbüchern, in: Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse, 162. Band, 2. Abhandlung, Wien 1909, blz. 51).

aen cabella de piatta[5] tot 16 d 't cantar	£ 17. 2. 8	}£ 365.14. 2

5 Cabella de piatta: in Genua bestond eveneens een belasting op het vervoer per lichter. (*Sieveking*, Aus Genueser Rechnungs- und Steuerbüchern, blz. 59).

adi -	ditto III^{c}XXXVII £ VIII sch IX d, is voor costen van tollen ende andersints gedaen op 87 oxhoofden pelchers, inhoudende 483850, geëstimeert op 4 £ 't duysent, bedragen £ 1935. -		
	aen de gesouten tol tot 3 £ 14 sch 5 d pct.	£ 72. -. 1	} £ 337. 8. 9
	aen caratti de mar à 5 pct.	£ 96.15. -	}£ 337. 8. 9
	aen riva grossa tot 3 pct.	£ 58. 1. -	}£ 337. 8. 9
	aen dritto novo tot 1 pct.	£ 19. 7. -	}£ 337. 8. 9
	aen dritto darmamento tot 1 pct.	£ 19. 7. -	}£ 337. 8. 9
	aen lossen ende in 't packhuys brengen à 8 sch 't oxhooft	£ 34.16. -	}£ 337. 8. 9
	aen cabella de piatta over 557 cantaren tot 16 d de cantar	£ 37. 2. 8	}£ 337. 8. 9
adi -	ditto LXXVII £ VII sch VIII d voor oncosten van tollen ende andere gedaen op 3 packen ongehekelt ende 2 tonnen gehekelt vlas, gestimeert het ongehekelt op 20 £ ende het gehekelt op 30 £, weecht het ongehekelt 32 cantaren ende het	£ 700. -.	

gehekelt 2 kantaren; beloopt t'samen		
aen caratti de mar tot 5 pct.	£ 35. -. -	} £ 77. 7. 8
aen riva grossa tot 3 pct.	£ 21. -. -	}£ 77. 7. 8
aen dritto novo tot 1 pct.	£ 7. -. -	}£ 77. 7. 8
aen dritto darmamento tot 1 pct.	£ 7. -. -	}£ 77. 7. 8
aen lossen ende in 't packhuys brengen	£ 4. -. -	}£ 77. 7. 8
aen cabella de piatta over 32 cantaren tot 16 d	£ 2. 2. 8	}£ 77. 7. 8
aen cabello de pexo tot 9½ d 't cantar	£ 1. 5. -	}£ 77. 7. 8
	SOMMA	£ 8384. 6. 6

A^{o} 1590

fol. 3	Sr Jacques della Faille ende Comp. is schuldich adi 19 Octobris II^{m}I^{c}XXII £ VII sch VIII d voor soovele hier van 't vorige blat overgebracht		£ 2122. 7. 8
	adi -	ditto III^{c}LXXVII £ XIII sch IIII d voor oncosten van tollen ende andersints gedaen op 235 tonnen pecx, wegende 584 cantaren, geëstimeert op 4 £ 10 sch 't cantar, bedraecht £ 2628. -.	
		aen caratti de mar tot 5 sch^{a} per cento	£ 131. 8. - }£ 377.13. 4
		aen riva grossa tot 3 pct.	}£ 78.16. 9 }£ 377.13. 4
		aen dritto novo tot 1 pct.	£ 26. 5. 7 }£ 377.13. 4
		aen dritto darmamento tot 1 per cento	£ 26. 5. 7 }£ 377.13. 4
		aen lossen ende onder de doganna te rollen tot 3 sch elcke tonne	£ 35. 5. - }£ 377.13. 4
		aen de wegers tot 10 d elck cantar	£ 27.10. - }£ 377.13. 4
		aen cabella de piatta over 661 cantaren tot 16 d	£ 44. 1. 5 }£ 377.13. 4
		aen cabella de pexo tot 1 £ 5 sch voor 100 cantaren	£ 8. 1. - }£ 377.13. 4
	adi -	ditto I^{m}II^{c}III £ IIII sch 0 d voor oncosten van tollen ende andersints gedaen op 385 tonnen heerinx, geëstimeert op 21 £, beloopen t'samen £ 8085. -. -.	

a 'sch' doorgestreept.

A^{o} 1590

Moeten hebben adi 19 Octobris	£ 3865. 6. 8
III^{m}VIII^{c}LXV £ VI sch VIII d voor reste van rekeninge van hier op 't volgende blat overgedragen	

	aen den gesouten tol tot 3 £ 14 sch 5 d pct.	£ 300.16. 7	}£ 1203. 4. -
	aen caratti de mar tot 5 pct.	£ 404. 5. -	}£ 1203. 4. -
	aen riva grossa tot 3 per cento	£ 242.11. -	}£ 1203. 4. -
	aen dritto novo tot 1 per cento	£ 80.17. -	}£ 1203. 4. -
	aen dritto darmamento tot 1 per cento	£ 80.17. -	}£ 1203. 4. -
	aen lossen ende in 't packhuys brengen tot 2 sch 6 d de tonne	£ 48. 2. 6	}£ 1203. 4. -
	aen stapelen tot 3 d de tonne	£ 4.16. 3	}£ 1203. 4. -
	aen cabella de piatta over 614 cantaren tot 16 d cant.	£ 40.18. 8	}£ 1203. 4. -
adi -	ditto I^{c}VII £ I sch III d voor oncosten van tollen ende andersints gedaen op 21 tonnen salms, geëstimeert op 35 £ de tonne, £ 735. -.		
	aen den gesouten tol tot 3 £ 14 sch 5 d per cento	£ 27. 6.11	}£ 107. 1. 3
	aen caratti de mar tot 5 pct.	£ 36.15. -	}£ 107. 1. 3
	aen riva grossa tot 3 pct.	£ 22. 1. -	}£ 107. 1. 3
	aen dritto novo tot 1 pct.	£ 7. 7. -	}£ 107. 1. 3
	aen dritto darmamento tot 1 pct.	£ 7. 7. -	}£ 107. 1. 3
	van lossen ende onder de dogana te	£ 3. 3. -	}£ 107. 1. 3

	brengen à 3 sch de tonne		
	van cabella de piatta over 46 cantaren tot 16 d cant.	£ 3. 1. 4	}£ 107. 1. 3
adi -	ditto XXIX £ VI sch voor oncosten van tollen ende anderssins gedaen op 3 groote tonnen met quispels omme de huysen te witten, geëstimeert op 270 £. -.		

	aen caratti de mar tot 5 pct.	£ 13.10. -	}£ 29. 6. -
	aen riva grossa tot 3 pct.	£ 8. 2. -	}£ 29. 6. -
	aen dritto novo tot 1 pct.	£ 2.14. -	}£ 29. 6. -
	aen dritto darmamento tot 1 pct.	£ 2.14. -	}£ 29. 6. -
	aen lossen ende onder de dogana te brengen	£ 1.10. -	}£ 29. 6. -
	aen cabella de piatta over 12 cantaren tot 16 d	£ -.16. -	}£ 29. 6. -
adi -	ditto £ XXV. XIIII sch V d voor oncosten van tollen ende andersints gedaen op 5 stucken tirenteynen, geëstimeert op 150 £.		
	aen caratti de mar tot 5 pct.	£ 7.10. -	}£ 25.14. 5
	aen riva grossa tot 3 pct.	£ 4.10. -	}£ 25.14. 5
	aen dritto novo tot 1 pct.	£ 1.10. -	}£ 25.14. 5
	aen dritto darmamento tot 1 pct.	£ 1.10. -	}£ 25.14. 5
	aen datzio de canna[1] tot 7 £ 1 sch pct.	£ 10.11. 5	}£ 25.14. 5
	voor in 't packhuys te brengen	£ -. 3. -	}£ 25.14. 5
		SOMMA	£ 3865. 6. 8

1 Datzio de canna: belasting op de invoer en verkoop van textielstoffen. Deze werden naar de ‘canna’ (= 2.48 m.) gemeten (*Sieveking*, Genueser Finanzwesen I, blz. 32, 68 en 144 en dez., Aus Genueser Rechnungs- und Steuerbüchern, blz. 59).

Anno 1590

fol. 4	Sr Jacques della Faille ende Comp. moet hebben, ick segge sijn schuldich[1] adi 19 Octobris III^{m}VIII^{c}LXV £ VI sch VIII d, hier van 't vorige blat overgebrocht		£ 3865. 6. 8
	adi -	ditto II^{c}XLV £ XVII sch aan Joseppo Morisco, Jan Deman, Stefan de Fossatti ende Frederico Barbarossa in diversche partijen voor couretage van 387 [tonnen] heerinx tot 4 sch de tonne £ 77.8. -; voor makelardije van 257 cantaren merlussen, 87 oxhoofden pelcers, 235 tonnen pecx, 21 tonnen salms, 1136 cantaren alluyns, 1229 cantaren rijs, 104 cantaren wijnsteen, 38 cantaren seep, 4 baelen pastel, bedragende t'samen £ 33691 tot ½ pct.	£ 245.17. -
	adi -	ditto XXV £ 0 sch 0 d aen Stefan de Fossatti voor tara hem moeten laeten op 3 packen vlas, waerinne bevonden is datter veel vlas van binnen verrott was	£ 25. -. -
	adi -	ditto IX^{c}XXIX £ V sch I d voor diversche oncosten	£ 929. 5. 1

1 Bukentop corrigeert hier zichzelf, als hij eerst bij vergissing ‘moet hebben’ heeft geschreven.

gedaen aen het schip genoempt Den Swerten Ruyter ende aen de coopmanschappen daeruuyt ontfangen ende weder innegeladen als blijckt bij de liste hierbij gaende[2]	
SOMMA	£ 5065. 8. 9

Srs Jacques della Faille, Daniel van der Meulen, Hans de Laeth ende Jacques Cocquiel sijn schuldich adi 19 Octobris $V^{m}O^{c}LXV$ £ VIII sch IX d voor voorgaende rekeninge hier op nieuwe rekeninge overgebrocht	£ 5065. 8. 9

2 Deze ‘liste’ is als bijlage IV opgenomen.

A^{o} 1590

Moeten hebben adi 19 Octobris £ 5065. £ 5065. 8. 9
8 9 voor reste van rekeninge van hier op
nieuwe rekeninge overgedraghen

Bijlage IV
Oncosten, gedaen aen het schip genoempt den swerten ruyter ende aen de coopmanschappen daeruuyt ontfanghen ende wederomme ingeladen[a]

Adi	5 Martij aen den cancellier van d'officio de sanita[1]	£ 3. -. -
	- ditto aen den notaris van 't selve officie	£ 2. -. -
	- ditto aen den barquier[2] van 't selve officie	£ 1. -. -
	8 ditto aen Bernart Thijsen in 10 duc. tot £ 4 sch 3	£ 41.10. -
	10 ditto aen diversche reysen aen boort te varen	£ -.18. -
	13 ditto aen de cherchers[3]	£ 1.10. -
	14 ditto aen den paep voor dat hij 't schip quam segenen ende wijwateren, d'welck hier een maniere is ende aen alle schepen gedaen wort	£ 1.10. -
	- ditto aen den cuyper omme nagelen te coopen	£ -.12. -
	19 ditto aen diversche reysen aen boort te vaeren	£ -.16. -
	24 ditto aen de weert voor een maeltijt voor de consuls van de keescoopers ende twee maeckelaers	£ 6.15. -

a G.A. Leiden, Collectie Daniel van der Meulen, nr 118-16. Zie bijlage III, noot 2, blz. 50.

1 Officio de sanita: gezondheidsdienst. *David Pietersz. De Vries* vermeldt in zijn Korte Historiael ende Journaels Aenteyckeninge van verscheyden voyagiens in de vier deelen des wereldts-ronde, als Europa, Africa, Asia ende Amerika gedaen (uitgegeven door *H.T. Colenbrander*, Werken uitgeg. door de Linschoten Vereeniging III, 1911) op blz. 16 de volgende ervaring met deze Officio in 1619: '... arriveerden den 27 April voor Genua, alwaer ick niet als voor mijn eygen lijf Prattica □= toegangspas□ verkreegh, en most mij naeckend uyttrecken, en sij namen de kleederen die ick uyt-getrocken had met een Tange, en gavense mijn Maets om weder met de Boot aan boord te brengen. Dit gheschiede om anders geen oorsaecke, als dat de Italiaenders soo banghe voor Peste of and're vyerighe Sieckten zijn ...'.

2 Barquier: bemanning van een bark.

3 Cherchers: tolbeambten.

adi	12 Aprilis aen Bernart Thijssen in 5 stucken van 8 realen	£ 15. -. -
	15 ditto voor een police omme consent te hebben den ballast te mogen uuytvoeren 18 sch ende voor dry barquen die den ballast ewech brochten	£ 8. 8. -
	- ditto aen d'arbeyders van 22 balen curcx in de piatto te dragen	£ 1.12. -
	16 ditto voor diversche reysen aen boort te varen	£ -.12. -
	- ditto aen den packer omme de rijssacken wel te stoppen ende lappen in diversche reysen	£ 5. -. -
	18 ditto aen peerdhuere omme te Cester te rijden omme de seep gereet te doen maecken met 't gene de peerden verteerden	£ 3.18. -
	- ditto aen Daniel gegeven omme den schipper in diverse reysen te geven	£ 89.15. -
	- ditto aen Daniel om wijn voor 't schip te coopen	£ 13.18. -
	19 ditto door Jehan de Man aen Bernart Thijssen gegeven	£ 150. -. -
	20 ditto aen Daniel omme Bernart Thijssen te geven	£ 100. -. -
	21 ditto in Bisanie[1] verteert omme de terrisaetie[2] van den heerinck ende merlussen te maecken in presentie van twee maeckelaers ende sommige	£ 20. -. -

1 Bisanie: Bisagno, d.i. een klein stroompje dat bij Genua uitmondt in de Middellandse Zee. Vermoedelijk werd een bepaalde stadswijk hiernaar genoemd.

2 Terrisaetie: Bukentop bedoelt hier waarschijnlijk ‘taxatie’.

van de keescoopers, daer Daniel bij was	
22 ditto aen Bernart Thijssen in 25 realen van 8en omme olie ende asijn te coopen	£ 75. -. -
- ditto voor een atestatie, dat het schip hier ontladen is	£ 2. -. -
- ditto voor een atestatie van den heerinck	£ 4. -. -
- ditto van diversche reysen aen boort te varen	£ 1. 2. -
23 ditto aen 14 cantaren 7 rotulen beschuyt tot 10 £ 10 sch	£ 147.14. 7

	- ditto aen Daniel in 25 realen van 8en om in contant bij het schip te houden	£ 75. -. -
	- ditto voor 75 lb keersen tot 4 sch 't pont	£ 15. -. -
	24 ditto ter begeerte van Daniel ende den schipper ende oock uuyt goet respect eenen man gehuert omme expresselijck in diligentie nae Livorne te loopen ende aen den schipper van Homborch eenen brieff te draghen omme compagnie te maecken ende in sijn geselschap te seylen ende denselven moeten geven	£ 28. -. -
	25 ditto aen den weert in Santa Marta voor Daniels montcosten van 7 weken tot 9 duc. ter maent ende voor diversche maeltijden	£ 67. -. -
	- ditto voor den lichter oft piatte daer men mede geladen heeft voor 16 dagen tot 2 pondt	£ 32. -. -
	- ditto voor 6 weken packhuyshure	£ 10.10. -
adi	26 Julij aen de cabella de cambio[1] voor cabella van 1000 duc., ontfanghen van Franco Borsotti tot 1 pro mille	£ 4. 4. 6
	Somma beloopen	£ 929. 5. 1

1 Cabella de cambio: belasting op wissels.

Volgens de vriendelijke mededeling van de Secretaris van de Kanselarij der Nederlandse Orden is de ster op de rechterborst (gedeeltelijk zichtbaar) de ster, behorende bij het Grootofficiersschap in de Orde van het Legioen van Eer van Frankrijk (volgens voorschrift behoort deze ster namelijk rechts te worden gedragen). Op de linkerborst zijn afgebeeld: boven: de ster van het Grootkruis der Orde van de Nederlandse Leeuw; beneden, links: de ster van het Grootkruis der Orde van de Rode Adelaar van Pruisen en rechts: zeer waarschijnlijk de ster van het Grootkruis der Leopolds-Orde van België.

De autobiografie van Jan Jacob Rochussen (1797-1871) medegedeeld door Dr. R. Reinsma

Verschillende bronnen maken melding van belangrijke geschriften, indertijd door de oud-minister en oud-G.G. Rochussen opgesteld. Zo schreef Onze Eeuw in diens sterfjaar: ‘Wij zullen hier ons bepalen tot het mededelen van het feit, dat de ontslapene gedenkschriften achterlaat, die, naar het Vaderland verneemt, door den druk algemeen verkrijgbaar zullen worden gesteld’.

Deze gedenkschriften zijn echter nimmer verschenen. Rochussen ontving tijdens zijn leven meer aandacht, dan na zijn dood. Zo belangrijk werd zijn arbeid reeds in 1845 geacht (nog vóór hij naar Ned. Indië vertrok als G.G.!), dat er van de hand van A. van Bevervoorde een ‘Levensschets van Z.E.J.J. Rochussen’ te Den Haag verscheen. Tien decoraties, waaronder zes buitenlandse, werden zijn deel. Aan de Noordkust van Nieuw-Guinea werd in 1850 een rivier naar hem genoemd. De Oostenrijkse minister Von Schwartzenberg raadpleegde hem als financiëel, koning Willem II en III als politiek expert. Maar na 1871 vernemen wij bitter weinig meer van deze eens zo verdienstelijke staatsman.

De Handelingen der Staten-Generaal van 1888/9 wijzen op een ander geschrift van Rochussen. 28 december 1888 zei Van Zuylen van Nyevelt in de Eerste Kamer: ‘Toen ik, twintig jaar geleden, de eer had bij het toenmalig keizerlijk Gouvernement in Frankrijk geaccrediteerd te zijn, was men daar zeer druk in de weer met het organiseeren van de Fransche bezittingen in Cochin-China. De keizer stelde in die zaak veel belang en hield er zich persoonlijk mede bezig. Levendig getroffen door de groote voordeelen, die ons cultuurstelsel had opgeleverd, wenschte hij datzelfde stelsel in Cochin-China ingevoerd te zien. Maar alvorens daartoe over te gaan, had hij zich in betrekking gesteld met eenige voorname koloniale specialiteiten hier te lande, o.a. met den gewezen G.G. en M.v.K. Rochussen. Het gevolg van die tusschenkomst was een breedvoerige memorie, waarin ons geheele stelsel in alle

bijzonderheden werd uiteengezet en de toepassing daarvan op Cochin-China onderzocht'.

Er zijn nog veel meer memoriën door Rochussen opgesteld. Alle pogingen, om deze te achterhalen (in het Rijksarchief, Franse en particuliere archieven) leden echter schipbreuk.

In één opzicht had het speuren succes. Ruim een jaar voor zijn dood schreef Rochussen voor zijn kinderen in korte trekken zijn 'werkzaam en gevarieerd leven' op. Het origineel is voor de familieleden gekopiëerd. Bij ons onderzoek bleek, dat een dezer kopieën in het bezit is gekomen van de Heer H.J. Veeger in Engeland, die geadopteerd was door Jhr. Mr. Dr. J.J. Rochussen (1871-1923), zoon van Jhr. Mr. W.F. Rochussen (1832-1912) en kleinzoon van de oud-G.G. De Heer Veeger gaf niet alleen op zeer voorkomende wijze nadere inlichtingen over de schriftelijke nalatenschap van de oud-G.G., maar zond bovendien de reeds genoemde autobiografie toe.

Inplaats van 'pikant' zou ik van interessant willen spreken. Rochussen tekent zichzelf namelijk vooral in zijn ambtelijke loopbaan. Zijn mémoires bevatten tal van bijzonderheden, die èn onze nationale èn onze koloniale literatuur aanvullen. Zij geven ons niet alleen vertrouwelijke gesprekken met koningen en een levendig beeld van de werkzaamheden van een Gouverneur-Generaal, maar laten heel dat tijdvak tussen 1815 en 1870 nog eens aan ons oog voorbijgaan.

Weinig deelt Rochussen mee over zijn persoonlijk lief en leed. Nergens noemt hij bijvoorbeeld zijn eerste huwelijk (met Anna Sara Veldberg, 1807-1841) of het overlijden van twee zijner zoons, Jan Jacob (1831-1855) en Eduard (1826-1856). We zien eigenlijk slechts een zeer bekwaam ambtenaar, die in zijn tijd op het terrein van de financiën, koloniale zaken en buitenlandse aangelegenheden als een specialist werd beschouwd.

Natuurlijk bevat de autobiografie tal van gegevens, die reeds bekend waren. Bij sommige levensberichten is er uit geput. Rochussen schreef zelf trouwens een brochure over zijn beleid als G.G. Desondanks is zijn verslag zo instructief, dat het - onverkort - een plaats verdient in de B. en M. van ons Historisch Genootschap.

Ik werd op den 23en October 1797 geboren te Etten bij Breda, waar mijn vader (te Rotterdam geboren)[1] de betrekking van secretaris en stokhouder[2] van Prins Willem V, Heer van Breda, vervulde, welke mijn grootvader indertijd voor hem gekocht had. Mijn vader was een even goed en braaf als practisch en geleerd man; letterkundige[3], dichter, sterrekundige. Hij had geen enkele andere fout, zoo het er eene is, dan dat hij te nederig en te bescheiden was.

Bij de afschaffing der Heerlijke regten[4] verviel zijne betrekking te Etten. In 1804 vestigde hij zich te 's-Hertogenbosch, waar hij tot voorzittend lid van het departementaal bestuur benoemd was. Later werd hij door de provincie Brabant gekozen en uitgenoodigd om te 's-Gravenhage hare belangen te vertegenwoordigen bij de voorbereiding der invoering van het algemeen stelsel van belastingen. Gogel, de toenmalige Minister van Finantien, waardeerde de kundigheden en de inborst van mijnen vader hooglijk, en haalde hem over om eerste chef van divisie aan het Ministerie van Finantien en tevens lid van den Raad van Judicature der middelen te water en te lande te worden.

Gogel, Appelius[5], van Gennep[6], Hanegraaff[7] en Copes van Cattenburch[8] waren de huisvrienden van mijnen vader; vooral nadat Koning Lodewijk de zetel van het bestuur en dus ook het Ministerie van Finantien naar Amsterdam had overgebragt. Staatkunde, finantien, belastingen, staathuishoudkunde, waren dikwerf de hoofdonderwerpen hunner gesprekken. Ik was daarbij dikwijls tegenwoordig, welligt heeft het aanleiding gegeven tot mijne carrière. Ik wenschte echter

1 Jan Rochussen (1759-1818).
2 Ambtenaar - in het Zuiden van het land - belast met het houden van verkopingen; zie nader het grote 'Woordenboek der Nederlandsche Taal', 15de druk, onder stokhouder.
3 In de 'Verhandelingen raakende den natuurlijken en geopenbaarden godsdienst', uitgegeven door Teylers' Godgeleerd Genootschap, werd in 1790 zijn antwoord op de vraag: Zijn er voldoende bewijzen voor de onstoflykheid der menschelyke ziele? met een zilveren eerprijs bekroond.
4 In 1795 schaften de gewesten, op voorgaan van Holland, de privileges der hogere standen af.
5 J.H. Appelius (1767-1828), 1803 Raad van Fin., 1805 lid Raad van State, 1808 chef staatssecretarie, 1809 Min. van Fin.
6 A. van Gennep (1766-1846), o.a. lid van de Staatsraad van Lodewijk Napoleon.
7 Hij was o.a. directeur der directe belastingen te Arnhem.
8 L.C. Copes van Cattenburch (1776-1842), in 1806 inspecteurgeneraal der indirecte belastingen van het Koninkrijk Holland.

advocaat te worden; ik kwam op de latijnsche school en had er vier klassen van doorlopen, toen op het laatst van 1812 mijn vader, die, toen wij bij Frankrijk waren ingelijfd - nu zou men zeggen geannexeerd - receveur général des droits réunis te Amsterdam was geworden, mij verzocht de latijnsche school te verlaten en op zijn bureau te komen. De aanleiding daartoe was dat mijn vader sukkelde en ongezond was en zich veel te 's-Graveland ophield, waar hij een buitentje had gehuurd. Daar op zijn bureau vele honderdduizenden, wel eens millioenen guldens ontvangen en uitgegeven werden, was hij zeer bezorgd, dat hij, niet tegenwoordig zijnde, zou bestolen worden. Hij verlangde dus zeer bepaald dat ik op het bureau zou komen om een oog in't zeil te houden. Dit zou hem eenige gerustheid geven.

Ofschoon ik het niet wenschte, voldeed ik terstond aan het verlangen van mijnen vader; maar dit duurde slechts een jaar. De geallieerde troepen naderden. In Amsterdam en te 's-Gravenhage brak in November 1813 een opstand uit tegen de Franschen. Deze trokken terug en concentreerden zich te Utrecht. Op verlangen van het voorlopig plaatselijk bestuur vormde zich een corps vrijwillige rustbewaarders te paard en ik nam er deel aan. Een tal van fransche douaniers en andere ambtenaren kwamen te Amsterdam uit Noordholland, Friesland, Groningen, enz. om naar Utrecht te vlugten. Zij werden door de rustbewaarders door Amsterdam begeleid. Als rustbewaarder werd ik eens met eenige anderen naar Loenen gezonden om toe te zien of de Fransche troepen, die te Utrecht meer en meer in getal toenamen, welligt naar Amsterdam zouden terugkeren, al ware het slechts om de staatsgelden op te vorderen en mede te nemen of de Bank te plunderen. Wij hadden in last om casu quo terstond en zoo spoedig mogelijk van den aantocht der Fransche troepen te komen waarschuwen; de schutterij (garde nationale), de rustbewaarders, mariniers en tal van vrijwilligers zouden dan Amsterdam hebben verdedigd. Het gebeurde echter niet. De Franschen verlieten ook Utrecht. Nederland verkreeg zijn onafhankelijkheid onder het Huis van Oranje. Den 19en Februarij 1814 werd ik benoemd tot Luitenant bij de Landstorm van Amsterdam.

Met 1° Januarij 1814 zouden de oude Hollandsche belastingen[1] weder ingevoerd worden; mijn vader werd benoemd tot

1 Voor nadere bijzonderheden zie men: Sickenga, Geschiedenis der Belastingen sedert 1810; zo ook voor de later ter sprake komende belastingen van 1817 en 1823.

Directeur der Directe en Indirecte belastingen over de Provincien Noord-Holland en Utrecht.

Mijn plan was de afgebroken studien te gaan hervatten; dit gebeurde echter niet. Voor de nieuwe belastingen waren geene vroegere Ambtenaren, zelfs geene genoegzame sollicitanten voorhanden. Mijn vader vond mij te jong om mij voor eene landsbetrekking voor te dragen; hij had gelijk, want ik was, ofschoon volwassen, nog geen 17 jaren oud; maar de Heer Copes van Cattenburch, die mij wel kende, had als Inspecteur Generaal en buiten weten van mijn vader mij aan Prins Willem I voorgedragen tot Controleur voor het buitenarrondissement van Amsterdam. Ik ontving die benoeming en nam ze aan.

Kort daarna ging ik eene tournee maken om de kantoren der ontvangers mede te organiseren; niet te paard, want het vroor zeer hard, maar op schaatsen. Nabij Abcoude viel ik door het ijs, ik redde mij door zwemming van dit gevaar en reed verder, zoo nat en koud als ik was, op schaatsen naar Abcoude. Daar gaf de ontvanger, een zeer bejaard en dik man, mij kleederen van hem: een borstrok die de dubbele breedte van mijn lijf had, eene korte zwarte broek met zwarte saayetten kousen, schoenen met gespen en eene japon. Dit was mijne eerste tournée, die ook de laatste episode van mijne carrière had kunnen zijn, doch waaraan ik gelukkig ontkwam.

In 1815 kwam Napoleon van Elba in Frankrijk terug en besteeg weder den Keizerlijken troon. De Bourbons vloden naar het Noorden. Nederland was zeer bevreesd voor eene tweede annexatie; met spoed en energie werd alles tot verdediging gereedgemaakt; er werden corpsen vrijwilligers opgericht, te voet en te paard. Ik nam vrijwillig dienst bij de jagers te paard, voor het escadron Amsterdam, leverde mijn eigen paard, schafte uniform en alles op eigen kosten aan. Wij hadden drukke exercitien, want zonder dat zouden in den strijd onze diensten luttel geweest zijn; het gevolg hiervan was dat wij eerst nà den veldslag van Waterloo uittrokken en er dus geen deel aan konden nemen. Wij marcheerden in eens door tot bij Parijs en werden daar gevoegd bij het Regiment Friesche dragonders; wij werden ingekwartierd te Sansis[1] in de vallée de Montmorenci. Op 's Konings verjaardag (24 Augustus) was de le afdeeling van het Nederlandsche leger niet ver van St. Denis

1 Hier zal wel bedoeld zijn: Soisy sous Montmorency.

bij elkander en werd daar geinspecteerd door Prins Frederik[1], daar de Prins van Oranje nog om zijne wonden in Nederland was. Nadat de vrede gesloten was en alle politieke zaken geregeld, keerden wij in het begin van October 1815 naar ons vaderland terug, en kwamen den 23en dier maand, juist op mijn 18en verjaardag, te Amsterdam aan, waar wij met geestdrift werden ontvangen en 's avonds ter onzer eere galacomedie was en verzen opgezegd werden. Wij kregen toen ons eervol ontslag en kort daarna van de hoofdcommissie ter aanmoediging, vereering en ondersteuning van de gewapende dienst eene zilveren medaille, welke ons later vergund werd te dragen en waaraan op 18 Juny 1865, een halve eeuw nà den veldslag van Waterloo het zilveren kruis werd toegevoegd.

Twee dagen na mijne terugkomst nam ik mijne functie van controleur weder op mij en bleef als zoodanig te Amsterdam tot het einde van November 1816. Met 1 December werd door Appelius een nieuw stelsel van belastingen voor Holland en België ingevoerd. Ik werd als controleur verplaatst naar 's-Hertogenbosch; mijn district was ook oostelijk van die stad en wel tot Boxmeer.

Met 1° January 1818 werd ik verplaatst naar Delfshaven, waar niet minder dan 29 groote branderijen en ook zoutkeeten waren. Nu behoefde ik niet meer tournées te maken, maar daar Rotterdam zeer nabij Delfshaven is, was ik nog al veel te Rotterdam, waar ik veel familie en talrijke vrienden en kennissen had.

In 1818 werd ik belast met de contrôle van Rotterdam. Nu kwam mijn goede vader aan eene beroerte in de kerk te 's-Graveland onverwacht te sterven en de Heer Appelius had de goedheid mij in Juny 1819 naar Amsterdam over te plaatsen en mij alzoo bij mijne moeder terug te brengen.

Met 1° January 1823 werd weder een nieuw stelsel van belastingen ingevoerd en ik bleef als controleur te Amsterdam.

In den winter van 1823 op 1824 was ik genoodzaakt tengevolge van een ongemak aan mijn linkerbeen eenigen tijd het huis te houden. Ik maakte daarvan gebruik om eene zeer uitvoerige memorie te schrijven, getiteld: ‘Vergelijkingen en aanteekeningen wegens den handel van Amsterdam over den jare 1823, in verband beschouwd met dien van vroegere jaren

1 Willem Frederik Karel (1797-1881), zoon van Koning Willem I, 1814 luit. gen., 1826 comm.-gen. van oorlog, 1840 veldmaarschalk.

en vergeleken met die van Antwerpen, Rotterdam en Hamburg'.

Later toen ik meer en meer met den Heer van Tets van Goudriaan[1], Gouverneur van Noordholland in aanraking was, gaf ik hem die memorie ter lezing; het duurde zeer lang voor ik die terug bekwam. In het najaar van 1825 stierf de Heer G.J. Westrik, Secretaris der Kamer van Koophandel en fabrieken te Amsterdam. Ik was reeds 12 jaren controleur geweest en wenschte wel eindelijk eene andere betrekking. Op die van den Heer Westrik had ik weinig kans, want de Kamer van Koophandel had de Heer Hekman, die jaren lang adjunctsecretaris was, tot secretaris voorgedragen. Ik ging echter naar Den Haag op de audientie bij Koning Willem I, om te verzoeken mij tot Secretaris der Kamer van Koophandel te benoemen. Z.M. vroeg mij of ik dezelfde was die de memorie over den handel van Amsterdam geschreven had, welke de Heer van Tets van Goudriaan hem had ter hand gesteld. Ik antwoordde toestemmend. De Koning zeide mij dat hij die met veel genoegen gelezen had en er vele denkbeelden in had gevonden welker verwezenlijking hij meende dat zeer nuttig zou zijn, vooral de daarstelling van groote Entrepôts of vrijhavens in onze groote handelssteden. Ik betoonde eenige verwondering dat Z.M. dit denkbeeld deelde. Waarom verwondert U dat, vroeg de Koning. Ik antwoordde niet bepaaldelijk. Z.M. herhaalde de vraag. Toen liet ik mij ontvallen dat het mij wel eenigszins verwonderde dat als Z.M. het met de door mij aangegeven middelen tot opbeuring van den handel eens was, hij er geene uitvoering aan had gegeven. Het wederantwoord des Konings was: Mijnheer meent dat een Koning al kan doen wat hij goedvindt, doch dat gaat zoo niet; eerst moet de publieke opinie er voor gewonnen worden. Ik zal U benoemen tot secretaris der Kamer van Koophandel en fabrieken te Amsterdam, maar dan moet ge uwe opinie bij dat invloedrijke collegie veld doen winnen en vooral zorgen dat het om eene vrijhaven of groot entrepôt vraagt. Zoo werd ik bij besluit van 22 January tot die betrekking benoemd en kreeg mijn ontslag als controleur.

Spoedig daarna deed zich eene questie voor tusschen Bur-

1 A.W.N. van Tets van Goudriaan (1771-1837), advocaat te Den Haag, 1814 gouverneur van Noordholland, 1828 Min. van Fin.

gemeester en Wethouders en den Stedelijken Raad van Amsterdam over het werkhuis. Burgemeester en Wethouders wilden het behouden, een groot gedeelte van den Raad wilde de stedelijke finantien van dien nogal zwaren lastpost bevrijden. In de Kamer van Koophandel werd door eenige leden, die tevens leden van den gemeenteraad waren, die questie besproken; de moeijelijkheid was om voor het werkhuis eene andere goede bestemming te vinden. Ik mengde mij in het gesprek en opperde het denkbeeld om van het werkhuis een groot Entrepôt te maken, waaraan Amsterdam veel behoefte had. Dit vond algemeenen bijval. Er werd voorgesteld en algemeen aangenomen om bij een adres aan den Koning te verzoeken het werkhuis voor Staatsrekening over te nemen en er een Rijksentrepôt van te maken. Ik stelde het adres; toen het onderteekend was begaf ik mij naar Den Haag om het aan den Koning te overhandigen. Zijne Majesteit was er mede ingenomen dat ik zoo spoedig er in geslaagd was de vertegenwoordiging van den handel van het toen nog zeer invloedrijke Amsterdam tot het vragen van een groot Rijks-entrepôt te bewegen. De Koning zeide dat hij aan het verzoek zou voldoen. Ik antwoordde dat ik in persoon was overgekomen om Zijne Majesteit te verzoeken dit niet te doen; want het werkhuis was er bepaald ongeschikt voor; de muren te dun, de balken te ligt, en de hoofdfout was, dat het voor zeeschepen ongenaakbaar was.

Ik gaf als mijne opinie te kennen dat Zijne Majesteit zou instemmen met het gevoelen dat een groot entrepôt zeer noodzakelijk was, en onder mededeeling der bezwaren tegen het werkhuis het denkbeeld zou opperen, de 47 pakhuizen op de Rapenburgergracht te onteigenen en dezelve door aanbouw van nieuwe pakhuizen aan elkander te sluiten en voorts aan de voorzijde (zuidzijde) groote magazijnen te bouwen.

De Koning vereenigde zich met mijn denkbeeld. Na eenige correspondentie werd als nu besloten de Rapenburger-gracht tot een groot entrepôt te maken. De Koning garandeerde voor zijne eigene rekening de rentebetaling van 5% der daarvoor te sluiten leening van *f* 2.000.000, welke al spoedig tot stand kwam. Bij Koninklijk Besluit van 10 Augustus 1826 werd ik benoemd tot Entreposeur te Amsterdam, met behoud mijner betrekking van Secretaris der Kamer van Koophandel en fabrieken. Ik begaf mij naar Londen en Liverpool om aldaar de docks te bezichtigen en de administratie daarvan te leeren kennen. Te Londen maakte ik de kennis van Onzen Ambas-

sadeur aldaar, de Heer Falck[1], die mij allervriendelijkst ontving en met wien ik sedert dien tijd tot zijn dood altijd in vrienschappelijke verhouding bleef. Teruggekeerd maakte ik met behulp van den stadsarchitect het plan van het Entrepôtdok. De bestaande pakhuizen werden aangekocht of onteigend; ook eenige huizen die afgebroken moesten worden om er pakhuizen te bouwen, enz.

Ik ontwierp een algemeen reglement voor het Dok, houdende onder andere dat het bestuur en beheer, voor zooveel de belangen der inrigting betreft, zou worden opgedragen aan vier Directeuren, één van het Rijk, twee door de Kamer van Koophandel en fabrieken voor te dragen en door den Koning te benoemen, uit den handel en één vanwege het stedelijk bestuur, onder toezicht van 12 commissarissen, waarvan zes te benoemen door Zijne Majesteit, vier door de Kamer van Koophandel en twee door het stedelijk bestuur.

Natuurlijk werd ik als Entreposeur benoemd tot Directeur vanwege het Rijk, bij Koninklijk Besluit d.d. 18 July 1828.

In 1830 was het Entrepôtdok geheel gereed[2]; het vond algemeen bijval; vooreerst omdat vele goederen, waarvan vroeger de inkomende regten betaald werden, nu werden geëntreposeerd; ten andere omdat elke koopman of wijnhandelaar geheele zolders of kelders kon huren; ten derde omdat het tarief voor stuksgewijze entreposering laag was, en eindelijk omdat het toezigt bij de uitgangen tegen diefstallen waarborgde en de voorzorgen tegen brand groot waren. Hoe groot het Entrepôtdok ook was, spoedig werd het te klein en moest het vergroot worden. Ik beraamde een plan om niet alleen het entrepôtdok uit te breiden tot aan de Kazerne, maar ook om de ligplaats der Rijn-beurtschepen en de Rijnwaag daarin over te brengen, 't geen eene groote vereenvoudiging en bezuiniging voor den Rijnhandel moest ten gevolge hebben en eindelijk en ten derde, daar door de bestaande sluis slechts kleine zeeschepen in het Dok konden binnen komen, aan de andere zijde eene groote sluis daar te stellen ten einde de grootste beladen schepen tot voor de pakhuizen konden binnenkomen om daar te lossen

1 A.R. Falck (1777-1843); 1801-6 bij de legatie te Madrid; 1818-24 Min. van Onderwijs, Nijverheid en Koloniën; 1824-32 gezant te Londen; 1839-43 te Brussel.

2 Cf. ook: C.v.d. Vijver, Geschiedkundige beschrijving der Stad Amsterdam, 1846, deel III, blz. 98 e.v. en Dr. M.G. de Boer, De haven van Amsterdam en haar verbinding met de zee, blz. 30 e.v.

of te laden. Niet alleen die sluis zou tonnen gouds kosten, maar ook het geheele dok moest twee nederlandsche ellen dieper gemaakt worden. Om de kosten van dit een en ander te dekken zonder de pakhuishuren te verhoogen, stelde ik voor het kapitaal met een millioen te verhoogen en om de rente van de eerste leening ad 5% ook te verlagen tot 4½% door vrijwillige rentereductie. Dit plan vond algemeen bijval en werd door mij uitgevoerd; alle deze werken waren geeindigd in 1837, nadat vooraf de rentereductie van het kapitaal met ½ per cent geslaagd was.

Tot de overbrenging der ligplaats van de Rijnschepen naar het entrepôtdok werkte ook mede mijne benoeming tot medelid van het collegie van gecommitteerden tot de zaken van de Rijnwet onder dagteekening van 20 December 1831.

In 1827 had ik aan den Heer Tets van Goudriaan eene memorie ingeleverd om te betoogen dat het voor den handel zeer schadelijk was, dat goederen ter zee ingevoerd, en weder uitgevoerd na geëntreposeerd te zijn, aan doorvoerregten onderhevig waren. De Heer van Tets deelde geheel in mijn gevoelen en deed de noodige stappen om den vrijdom daarvoor te verkrijgen. Dit had de wet van 31 Maart 1828 (Staatsblad No. 10) ten gevolge.

Bij Koninklijk Besluit van den 4en July 1829 werd ik benoemd tot ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw. Eenigen tijd daarna begaf ik mij naar Brussel om Z.M. voor die gunst en onderscheiding te bedanken. Bij die gelegenheid liet ik mij voorstellen aan den Prins van Oranje, later Willem II, in het nieuw voor hem gebouwde paleis in het park aldaar. Ik zeide aan Z.K.H. onder anderen, dat ik zeer hoopte dat hij het lang zou bewonen. Hij vroeg mij of ik daaraan twijfelde. Ik antwoordde bevestigend. Waarom? Mijn wederwoord was: ‘omdat ik niet geloof dat Frankrijk op den duur den Vorst uit het Huis van Bourbon zal willen behouden, welke hem door hunne vreemde overwinnaars, de geallieerden, opgedrongen was en dat, zoo dit gebeurde, ik ook in België eene revolutie tegemoet zag omdat er in de vereeniging van Nederland met België naar mijne meening vele fouten waren begaan, welke in België meer en meer de gemoederen hadden geschokt, terwijl ook de Katholieke partij zich ongaarne onder eenen Protestantschen vorst zag’. In 1830 brak de revolutie in Frankrijk los en daarna in België. Zoo bevestigde zich mijne voorspelling. Sedert dien tijd beschouwde de Prins van Oranje mij eenigszins als een profeet en raadpleegde mij zeer dikwijls. Nadat Z.K.H. in het

begin van 1831 zijne beste pogingen, doch zonder resultaat, had in het werk gesteld om België met Nederland vereenigd te houden en eens gezegd had: ‘J'ai le coeur Belge’, 't geen in Nederland niet goed opgenomen was, begaf Z.K.H. zich in April 1831 naar Rusland. Vooraf vroeg Z.K.H. mij mijn gevoelen over de toekomst van België en verzocht mij dit schriftelijk te geven teneinde er met den Keizer van Rusland[1] over te spreken en in overleg te treden. Koning Leopold was nog niet gekozen en België had nog een provisioneel bestuur.

Ik gaf mijne denkbeelden in eene uitgebreide memorie te kennen, waarvan het slot was dat ik meende dat de Waalsche provinciën aan Frankrijk moesten worden afgestaan en de Vlaamsche aan Nederland verblijven, doch dat in dit geval Nederland tot compensatie van de Waalsche gewesten Oostfriesland en een niet groot gedeelte van Hannover en Munsterland moest bekomen, ten einde de fransche taal niet meer de officiele van een gedeelte van Nederland en het Katholicisme niet meer de meerderheid zou hebben. Nederland zou dan uit ingezetenen van denzelfden oorsprong bestaan. Ook stelde ik andere wisselingen van grondgebied in Duitschland voor tot vergoeding van den afstand van Oostfriesland en van een gedeelte van de aan Nederland grenzende Duitsche gewesten. De Prins van Oranje zeide mij bij Zijne terugkomst dat de Keizer van Rusland ten volle met mijn plan had ingestemd, doch dat er geen gevolg aan had kunnen gegeven worden, omdat middelerwijl Leopold tot Koning van België was gekozen, en er in Polen groote woelingen waren uitgebroken, welke den Keizer van Rusland belet hadden zich meer in de Europesche geschillen te mengen.

Nu besloot de Koning in 1831 een aanval op België te doen, ten einde het weder onder Zijn beheer te brengen. De schutterijen waren mobiel verklaard, het leger goed georganiseerd. De Prins van Oranje werd met het bevel belast; aanvankelijk wilde de Koning dit aan Prins Frederik opdragen, te meer daar, vooral te Amsterdam, de Prins van Oranje, door zijn ‘j'ai le coeur belge’ minder populair was geworden. Dit griefde Hem zeer; Hij verzocht mij in Den Haag te komen en drong er op aan om te trachten de geest in Zijn voordeel te stemmen. Ik spande er mijne krachten toe in, en slaagde er in eenige voor-

1 Nikolaas I (1825-1855), wiens zuster Anna Paulowna met de Kroonprins was gehuwd.

name ingezetenen over te halen Zijne Majesteit te verzoeken het bevel over het leger aan den *held van Waterloo* op te dragen en dit geschiedde. Nu volgde de tiendaagsche veldtogt. De Prins van Oranje behaalde er weder de grootste eer; voorzeker zou geheel België in korten tijd overwonnen zijn geworden, ware het niet dat het de hulp van Frankrijk had verkregen en een fransch leger daartoe opdaagde. De Prins van Oranje zou zich daardoor niet hebben laten afschrikken en twijfelde er niet aan of, daar de Franschen slechts bij gedeelten aanrukten, zou hij ook op dezen de overwinning behalen; zijn plan was dus om hen tegemoet te gaan en te verstrooyen[1]; maar hij kon er geen gevolg aan geven, want er kwam van den Koning last om terug te trekken. Nadat dit gebeurd was, had men naar mijn gevoelen ook Antwerpen moeten ontruimen, van België afzien en het verdrag van 24 artikelen van de Londensche conferentie aannemen. Dan zou men niet nog acht jaren lang den staat van oorlog hebben volgehouden, en niet in 1839 een tractaat hebben behoeven aan te nemen, dat zooveel nadeeliger was dan het ontwerp van 1831. Maar neen, Antwerpen bleef door ons bezet en verdedigd, totdat het door de Franschen werd ingenomen[2]. Onze troepen en ook een geruimen tijd de schutterijen, bleven aan de Zuidelijke grens, de landstorm werd georganiseerd (ik werd er kapitein van); de kosten des oorlogs tot 1839 bragten ons land meer en meer in schulden; zodat er slechts weinigen in den lande waren die aan de mogelijkheid van een gedeeltelijk staatsbankroet te ontgaan, geloofden. Gelukkig dat het kapiteinschap bij den landstorm mij weinig tijd ontroofde, want daar ik steeds drie betrekkingen vervulde, die van Entreposeur en Directeur van het Entrepôtdok, Secretaris der Kamer van Koophandel en Fabrieken en Commissaris voor de Rijnvaart, had ik het doorgaans zeer druk.

In 1834 was ik lid eener commissie tot aanleg van eenen spoorweg van Amsterdam naar Keulen; maar de bezwaren en voorwaarden van Pruissens zijde waren vele en groot. Ik begaf mij naar Ems, waar ik den minister der Posterijen vond en met dien over het spoorwegplan lang sprak, doch zonder eindresultaat. Die questie werd eerst later bij het tractaat van 1839,

1 Deze voorstelling wijkt af van die bij Blok, Gesch. van het Ned. volk, deel IV, Tweede druk, 1935, blz. 318, alwaar: 'De Prins wist echter de strijdlust der zijnen te bedwingen'.

2 23 december 1832.

waarover hierna, opgelost. Ook in 1836 was er door den Koning eene commissie benoemd aangaande het stelsel der spoorwegen en de toepassing daarvan in Nederland, onder voorzitting van Falck, waarvan ik tot lid werd benoemd en waaraan ik een yverig deel nam.

Behalve de drukte welke mijne drie betrekkingen mij gaven, kwam nog dat de Heer Tets van Goudriaan, eerst Gouverneur van Noord-Holland, daarna Minister van Finantien, mijn gevoelen dikwijls vroeg over finantiele en belastingzaken en over politieke questien van den dag; welke ik doorgaans met omstandige en uitgewerkte memorien beantwoordde en waarvan er nog een aantal in mijn bezit zijn. Vooral ook had ik meer dan eens mijne denkbeelden over de Rijnvaart te kennen gegeven. Ik had steeds zeer betreurd dat de Conferentie te Mainz[1] tusschen de verschillende Rijnoeverstaten, welke reeds bij het Weener Congres in 1815 bepaald was, gedurende een tal van jaren zonder resultaat was gebleven en dat de houding van Nederland in die zaak van dien aard was geweest dat wij de sympathie van geheel Duitschland verloren, zooals bij het uitbreken van de Belgische revolutie in 1830 ten duidelijkste bleek. Nederland had daardoor niet alleen zijne staatkundige belangen benadeeld, maar ook die van handel en scheepvaart; want door de moeijelijkheden en chicanes door ons steeds geopperd, had Duitschland meer en meer getracht de in- en uitvoer over Frankrijk en België langs de Wezer en de Elbe te bevorderen. Nu kwam eindelijk de Mainzer Conventie op 31 Maart tot stand[2]. Maar de moeijelijkheden en bezwaren waren er niet mede ten einde en het bedrag der scheepvaartregten bleef veel te hoog om den Rijnhandel te doen bloeijen en het overwigt te behouden tusschen in- en uitvoeren langs andere wegen. Vooral van Nederlandsche zijde werden velerhande bezwaren gemaakt en moeijelijkheden geopperd, hoofdzakelijk wat den *doorvoer* van en naar zee betrof; 'le Rhin est libre jusqu'à à la mer', werd door Nederland uitgelegd in den zin: 'jusqu'à la mer', dat is niet jusque dans la mer. Ook weigerde Nederland de toestemming om stoomschepen van Duitsche maat-

1 Volgens de bepalingen van het Wener Congres moesten de Rijnoeverstaten tot overeenstemming komen over de Rijnvaart. Sedert 1816 kwam men hiertoe te Mainz bijeen.

2 Nl. 1831; toen werd de Rijnvaartacte gesloten door Nederland, Frankrijk en de Duitse oeverstaten, die samen de Centrale Commissie voor de Rijn vormden.

schappijen (Dusseldorp) op de Waal en de Lek toe te laten, anders dan regtstreeks tot de zoogenaamde Rijnvrijhavens. De strijd over verschillende punten werd hoe langer hoe levendiger en had ten gevolge dat allerlei hinderpalen wederkeerig werden in den weg gelegd en represailles genomen, met verhooging van tonnegelden en invoerregten, enz. Nu kwam het Duitsche Zollverein tot stand, en Duitschland won er meer en meer door in kracht. In het begin van 1834 ontwierp ik eene memorie voor de Kamer van Koophandel en fabrieken te Amsterdam betrekkelijk de Duitsche Handel- en Tolvereeniging. In het Ve hoofdstuk werden de punten aangegeven welke tot een wederzijds voordeelig handelstraktaat in aanmerking zouden kunnen komen. Die memorie vond de goedkeuring der Kamer, werd door haar aangenomen en aan de Regering ingezonden. Dit belette echter niet dat de wederzijdsche vexes en moeijelijkheden meer en meer toenamen. Eindelijk toen de nadeelige en onaangename gevolgen van dit een en ander zich meer en meer deden gevoelen, besloot de Koning - ik meen zeker te weten - tegen het gevoelen van den Minister van Buitenlandsche Zaken, den Heer Baron Verstolk van Soelen[1], te trachten zich met Pruissen en eenige Duitsche Staten te verstaan en daartoe onderhandelingen aan te knoopen. In dien zin werden openingen aan Pruissen gedaan, welke door dien staat zonder aarzeling werden aangenomen.

Reeds in 1836 was ik met den Heer van Doorn[2], Minister-Secretaris van Staat, in bespreking en correspondentie geweest over deze gewigtige aangelegenheid, en had een ontwerp van instructie opgemaakt, 't welk de mondelinge goedkeuring des Konings had verworven; doch nu eenige wijziging behoefde, in verband met de later zoowel in Pruissen als hier te lande genomen maatregelen van represailles, etz.

Bij Koninklijk Besluit van 8 Maart 1837 werd ik met den Heer F. von Scherff, Raad van Gezantschap en Zaakgelastigde bij de Vrije Stad Frankfort, tot Commissaris voor de onderhandelingen te Berlijn benoemd, en de Heer Mr. C. le Clercq[3],

1 J.G. Baron Verstolk van Soelen (1776-1845), Min. van Buit. Zaken vanaf 1825.
2 H.J. van Doorn van Westcapelle (1786-1853); 1830-36 Min. van Binnenl. Zaken; 1836-41 min.-secr. van staat; sedert 1843 vice-pres. van de R.v.S.
3 C. le Clercq; nadere gegevens konden niet worden verkregen.

commies bij het Departement van Buitenlandsche Zaken, ons als Secretaris toegevoegd.

Ik begaf mij spoedig op reis, in de eerste plaats naar Frankfort om er mijn Collega af te halen, doch hield mij op te Dusseldorp, Keulen en Maintz, om mij met de daar gevestigde Commissien voor de Rijnvaart, stoomwezen, enz. te onderhouden en omtrent de toestanden eenige nadere inlichtingen in te winnen. Uit Frankfort zond ik daarover een omstandig verslag aan den Minister van Buitenlandsche Zaken. Wij hielden ons een dag te Weimar op, om er den Groot-Hertog[1] te zien en om daar den Minister te spreken over de handels- en scheepvaartverhoudingen.

Den 30en Maart kwamen wij te Berlijn aan; wij vervoegden ons bij den Nederlandschen Gezant, Graaf Perponcher[2] (vader van den tegenwoordigen Gezant van Pruissen in Nederland). Hij ontving ons zeer vriendelijk en stelde ons voor aan den Minister van Buitenlandsche Zaken, Ancillon[3] en andere Ministers zoomede aan eenige diplomaten. De Heer Ancillon achtte het nuttig en goed dat wij aan den Koning[4] en aan de leden van het Koninklijk Huis voorgesteld wierden; dit geschiedde en wij genoten gedurende ons verblijf te Berlijn steeds de meeste beleefdheid, door op diners en feesten gevraagd te worden.

Twee dagen na onze aankomst vernamen wij dat vanwege het Pruissische Gouvernement tot Commissarissen voor onze onderhandeling benoemd waren de geheimraden voor Buitenlandsche Zaken Michaelis, Westphal, geheimraad voor den handel en Windhorn, geheimraad voor finantien.

Nu vingen de onderhandelingen aan; in den beginne ontmoetten wij niets dan tegenstand op alle onze vragen; langzamerhand echter verbeterde de toestand en wonnen wij meer terrein; de onderhandelingen werden ijverig voortgezet en eindelijk besloten door een op 3 Junij 1837 getekend tractaat,

1 Karel Frederik (1828-1853); diens zoon, Karel Alexander (1835-1901) huwde met Sophie, prinses der Nederlanden.
2 W.K. de Perponcher (1775-1857); sedert 1815 in het Ned. leger; 1829 gen. majoor.
3 J.P.F. Ancillon (1767-1837), in 1832 Min. van Buitenl. Zaken geworden.
4 Frederik Willem III (1797-1840); zijn zuster Wilhelmina was gehuwd met koning Willem I, zijn dochter Louise met Frederik, prins der Nederlanden.

waarbij wij meer hadden verkregen dan wij behoefden en minder hadden toegestaan dan wij vermogten. Ook werd geteekend een geheim verdrag van 5 artikelen houdende hoofdzakelijk ophelderingen van de overeenkomst. Het verdrag werd door de beide Gouvernementen geratificeerd en opgenomen in het Nederlandsch Staatsblad van 1837 onder No. 52.

Tot het verdrag traden toe: het Groot-Hertogdom Baden, het Hertogdom Nassau, het Groot-Hertogdom Hessen, het Koninkrijk Wurtemberg, het Koninkrijk Beijeren en de vrije stad Frankfort.

In artikel 11 van het verdrag was bepaald dat eene nadere onderhandeling met het Zoll-Verein zou worden geopend tot wederkeerige vermindering van regten enz. en in artikel 5 van het geheim verdrag, dat die nieuwe onderhandelingen zouden plaats hebben binnen 9 maanden na de ratificatie van het traktaat.

In het begin van February 1838 werd ik uitgenoodigd om met den Minister van Finantien, den Heer Beelaerts van Blokland[1], en den Minister van Buitenlandsche Zaken in overleg te treden over de instructie voor die latere onderhandeling. Na eenige besprekingen en wisseling van nota's kwam de concept-instructie tot stand.

Pruissen was over de bij de onderhandeling van het eerste tractaat dezerzijds geopperde denkbeelden met alle overige Staten van het Zoll-Verein in overleg getreden; dit duurde nogal langen tijd.

Op den 14en Junij zond de Pruissische Gezant alhier, de Graaf von Lottum[2] eene hem door zijn Gouvernement toegezonden memorie in, houdende de meeningen en beschouwingen van de verschillende staten des Zoll-Vereins; natuurlijk behelsden die over het algemeen meer eischen hunnerzijds en minder concessien dan door mij en den Heer von Scherff als basis van een verdrag met het Zoll-Verein ter sprake gebracht waren. Die uitvoerige memorie werd mij door den Minister van Buitenlandsche Zaken in handen gesteld om er mijn gevoelen over uit te brengen. Ik deed dit onder dagteekening van 25 Juny 1838 en loste daarbij velerhande moeijelijke punten genoegzaam op, om ondanks de van andere zijde geopperde

1 G. Beelaerts van Blokland (1772-1844); 1823-41 lid T.K.; 1836 lid R.v.S.; 1837-40 Min. van Fin.

2 H.F. graaf van Wylich en Lottum (1796-1847).

bezwaren de onderhandeling aan te vangen. Dit geschiedde dan ook en de Heer von Scherff en ik werden weder en wel bij Koninklijk Besluit van den 27 Julij daaraanvolgende tot Commissarissen benoemd.

Ik vertrok in het begin der maand Augustus naar Cassel, waar ik den Heer von Scherff zou ontmoeten en waar wij ons wilden ophouden om met den Minister van Buitenlandsche Zaken en andere hooge autoriteiten aldaar te spreken over de bezwaren en moeijelijkheden van Keur-Hessen tegen een tractaat met Nederland in de door Pruissen aan ons medegedeelde memorie voorkomende. Geen wonder dat Keur-Hessen meer belang stelde in den handel van Bremen dan in dien van Amsterdam en Rotterdam en in de Wezervaart dan in de Rijnvaart, evenals Saxen meer hechtte aan den handel van Hamburg en in de Elbevaart; zoodat wij om de moeijelijkheden met Saxen uit den weg te ruimen ons later ook naar Dresden moesten begeven.

Na onderhandelingen of besprekingen met den Minister van Buitenlandsche Zaken te Cassel, den Baron von Lepel, slaagden wij er volkomen in om Keur-Hessen tot voor ons voordeeliger denkbeelden te brengen en wel zoodanig dat de Keur-Hessische Gezant te Berlijn eene nieuwe instructie ontving, strekkende om met terzijdestelling van de vroeger aan hem medegedeelde bedenkingen, onvoorwaardelijk bij te stemmen, hetgeen tusschen de Pruissische Regering met ons mogt worden overeengekomen. Daags na mijne aankomst te Cassel was onze Secretaris, de Heer Le Clercq ook daar aangekomen; hij bragt ons de door den Koning gearresteerde instructies voor onze onderhandelingen mede; tot mijne verwondering bemerkte ik dat er ten aanzien van twee punten andere voorschriften gegeven waren dan die welke bij de Conferentie over die instructie tusschen de Ministers van Buitenlandsche Zaken en van Finantien en mij waren afgesproken. Zouden die wijzigingen in stand gehouden blijven, dan was er weinig vooruitzigt op de mogelijkheid om tot het sluiten van een verdrag te komen. Ik schreef dit toe aan den Heer Verstolk van Soelen, die met vooringenomenheid tegen Pruissen reeds ijverige doch vruchtelooze pogingen had in het werk gesteld om den Koning te bewegen het verdrag van den 3en Junij 1837 niet te ratificeren.

Wij, den Heer von Scherff en ik, protesteerden terstond uit Cassel bij brief van 14 Augustus 1838 tegen die twee punten, met het gevolg dat de Minister van Buitenlandsche Zaken,

waarschijnlijk op last des Konings, er bij gecijferde missive van 6 September op terugkwam en er eene voor de onderhandeling onschadelijke uitlegging aan gaf.

Middelerwijl hadden wij ons naar Berlijn begeven, waar wij den 17en Augustus aankwamen. De Minister Ancillon was vervangen door den Baron von Werther,[1] aan wien wij door Graaf Perponcher voorgesteld werden. Dezelfde Heeren die met ons het eerste verdrag gesloten hadden, werden weder benoemd.

De toekomst onzer onderhandelingen liet zich aanvankelijk duister aanzien. Van de verschillende tot het Zoll-Verein behoorende Staten waren bezwaren en bedenkingen van allerlei aard ingekomen, vooral van de zijde van Saxen, Beijeren, het Groot-Hertogdom Hessen. Wij meenden dat het nuttig zoude zijn ons naar Dresden te begeven teneinde aldaar die bezwaren te bespreken en zoo mogelijk op te lossen. Wij vertrokken daarheen den 6en September en kwamen den 12en te Berlijn terug.

De Saxische Gezant te Berlijn, Graaf von Hohenthal had er, op ons verzoek, den Minister van Buitenlandsche Zaken en dien van Finantien, von Zechau, kennis van gegeven. Deze ontving ons beleefd en bragt ons in kennis met zijn Ambtgenoot voor Buitenlandsche Zaken von Nortiz. Beiden benoemden een hoofdambtenaar van hun Departement om met ons te spreken, de Heeren Geheimraad van Finantien Wechner en den Kamerrath Thirist; groote specialiteiten waren echter deze Heeren niet: Als een staaltje daarvan wil ik aanhalen: 1e dat zij meenden dat het Nederlandsche pond niet was gelijk aan een kilogram, maar aan het oude Amsterdamsche pond, en gevolgelijk dat het tarief der inkomende regten voor goederen op het gewigt belast, meer dan het dubbel bedroeg dan in werkelijkheid; 2e zij waren onbekend met onze wet van 31 Maart 1831, en dus in het begrip dat de Saxische waren die over Hamburg ter zee in Nederland ingevoerd en naderhand weder ter zee uitgevoerd wordende, nog steeds aan doorvoerregten onderhevig waren; 3e dachten zij dat, ondanks de Mainzer conventie van 31 Maart 1831 voor den doorvoer over den Rijn nog altijd transitoregt verschuldigd was, boven en behalve het vaste regt. Het kostte ons weinig moeite hun beter in te lichten; van dat oogenblik af waren zij en hunne Ministers niet meer tegen een

1 W. von Werther (1772-1859), van 1824-37 Pruisisch gezant te Parijs; 1837-41 Min. van Buitenl. Zaken.

verdrag met Nederland en de laatsten gaven aan de Pruissische Regering te kennen dat zij zich zouden vereenigen met hetgene waaromtrent Pruissen met ons zou overeenkomen.

De onderhandelingen namen nu meer en meer in levendigheid toe; de Pruissische Commissarissen hielden zich in den regel strikt aan hunne instructies en waren niet zeer accomodant. Dit had ten gevolge, dat ik zeer dikwijls sprak met den Minister van Finantien Graaf von Alvensleben[1] en met den Directeur Generaal der belastingen den Heer Kuhlmeyer, met welke beiden ik meer en meer op vriendschappelijken en vertrouwelijken voet kwam, 't welk van overwegenden invloed was op den verderen loop der onderhandelingen. Ook met den Minister van Binnenlandsche Zaken en der posterijen hadden wij conferentien over de in het verdrag op te nemen bepalingen betreffende spoorwegen, tusschen Nederland en Duitschland aan te leggen, en de voorwaarden der exploitatie derzelve, waartoe onze instructie op grond der moeijelijkheden welke omtrent dit punt tot dusverre bestaan hadden, ons last had gegeven.

In het begin van November kwam een concepttractaat tusschen de Duitsche gevolmachtigden en ons tot stand. Daar er echter enkele punten in voorkwamen, welke niet geheel in overeenstemming waren met onze instructie, ofschoon meer in ons voor- dan in ons nadeel, zoo konden wij niet tot de onderteekening of sluiting overgaan, maar zonden het ontwerp bij missive van 7 November aan den Minister van Buitenlandsche Zaken op, met eenen langen explicatoiren brief. Hierop kregen wij antwoord onder dagteekening van 25 November. De Minister die de mogelijkheid niet scheen te hebben ondersteld, dat een verdrag tot stand zou komen waaraan alle Staten van het Zollverein hunne goedkeuring zouden hechten, trad in verschillende nogal zeer onbeduidende aanmerkingen over de inderdaad weinig beteekenende afwijkingen der instructie. De Pruissische Regering had ook aan de andere Staten het ontwerp-verdrag medegedeeld, die daartegen niet minder dan 87, waaronder zeer juiste en gewigtige aanmerkingen hadden gemaakt. Nu vingen de onderhandelingen opnieuw aan en waren nogal van zeer moeijelijken aard. Na vele zamenkomsten en correspondentien met de Regering kwam eindelijk het tractaat

1 A. von Alvensleben (1794-1858); 1835-42 Min. van Fin.; 1854 lid Herrenhaus.

tot stand op eene vooral voor Nederland voordeelige wijze en werd den 21en Januarij 1839 onderteekend, zoomede een geheim explicatoir verdrag en een protocol.

Korte dagen na de onderteekening keerde ik weder naar Holland terug. De Koning gaf Zijne goedkeuring en ratificatie, zoo ook alle de tot het Zollverbond behoorende Staten; de ratificatien werden den 2en April 1839 te Berlijn uitgewisseld, en in het Staatsblad onder No. 11 opgenomen.

Decoratien werden niet uitgewisseld, maar ik kreeg voor dit verdrag, evenals voor dat van 1837, van den Koning van Pruissen een gouden snuifdoos met prachtige diamanten bezet.

Al de stukken betreffende deze beide onderhandelingen zijn in afzonderlijke banden ingenaaid in mijn bezit[1] en zullen welligt te eeniger tijd met vrucht kunnen worden geraadpleegd.

Daar bij het tractaat ook bepaald was, dat niet alleen te Amsterdam en te Rotterdam maar ook te Dordrecht een groot Rijksentrepôt moest zijn, werd ik den 7en Junij 1839 verzocht en benoemd om daarvoor een plan te maken. Ik begaf mij naar Dordrecht en na eenige dagen verblijf en besprekingen met deskundigen, maakte ik dat plan en zond het aan de Regering in.

Bij mijne terugkomst te Amsterdam na het sluiten der verdragen vond ik weer zeer vele questien en zaken wier beslissing en afdoening op mijne terugkomst gewacht hadden. Tijdens mijne absentie was de betrekking van entreposeur en directeur van het Entrepôtdok door den eersten controleur en die van Secretaris der Kamer van Koophandel en fabrieken door den adjunct-secretaris waargenomen.

Nu was het op 19 April 1839 te Londen gesloten tractaat tusschen Nederland, Oostenrijk, Frankrijk, Groot-Brittannie, Pruissen en Rusland en België tot stand gekomen. Volgens § 6 van artikel IV moest er binnen eene maand nà de ratificatie, welke op den 26 Mei had plaats gehad, te Antwerpen eene Commissie van Nederlandsche en Belgische Commissarissen bijeen komen, om de bepalingen omtrent de scheepvaart, de tollen, etc., het loodswezen op de Schelde en andere binnenwateren te regelen en daaromtrent eene nadere overeenkomst te maken. Ik werd daartoe benoemd doch gevoelde geen de minste opwekking om die nieuwe onderhandeling op mij te nemen uithoofde ik in dat artikel IV bepalingen vond welke

1 In de inleiding werd reeds opgemerkt, dat alle pogingen ter opsporing van de schriftelijke nalatenschap van Rochussen vruchteloos bleken.

voor Nederland vernederend en nadeelig waren. Ik begaf mij naar 's-Hage en gaf aan den Koning de motieven te kennen, waarom ik geene roeping gevoelde de benoeming aan te nemen. Na bespreking stemde Zijne Majesteit er in toe dat ik die opdragt niet zou aannemen, doch bragt toen het gesprek op handels- en scheepvaartrelatien met Frankrijk, waaromtrent ik onder dagteekening van 8 Maart 1838 eene omstandige memorie had ingeleverd en waarbij ik had aangetoond hoe onze handelsbetrekkingen door de wederkeerige represaillemaatregelen in 1823 met Frankrijk waren verminderd en onder welke voorwaarden wij die belangrijk zouden kunnen uitbreiden, vooral ook in verband met de Rijnvaart, daar Frankrijk alleen ter zee koloniale producten toeliet, waarvoor de rivierhavens van Straatsburg en Metz gesloten waren.

De Koning zeide mij dat hij niet alleen om de handels- en scheepvaartbelangen, maar ook uit staatkundig oogpunt een verdrag met Frankrijk zeer wenschelijk zou achten, ten einde de betrekkingen met dat magtige land, welke sedert de Belgische revolutie en het beleg van Antwerpen zeer verkoeld waren, weder op beteren voet te brengen. Maar Zijne Majesteit was huiverig een officieel voorstel deswege te doen, uit vrees dat het geweigerd zou worden en hem dit zeer onaangenaam zou zijn. Zijne Majesteit vroeg mij hoe ik er over dacht. Mijn antwoord was dat ik het niet wist, maar wel kans zag er eenige ophelderingen over te krijgen, en dat de Heer Desaugiers[1] die vroeger Consul Generaal van Frankrijk te Amsterdam was geweest en dien ik goed gekend en veel gezien had, thans Directeur der afdeling voor Commerciele Zaken aan het Departement van Buitenlandsche Zaken in Frankrijk was. De Koning verzocht mij quasi als uitstap voor mijn genoegen, naar Parijs te gaan en dien Heer en andere invloed hebbende Staatsambtenaren te polsen, om te weten te komen of een voorstel onzerzijds tot onderhandelingen zou aangenomen worden en of die kans had te slagen.

Ik voldeed aan 's Konings verlangen en begaf mij naar Parijs, waar ik den 5en Augustus aankwam en aan onzen Gezant aldaar, den Baron Fagel[2], de ministeriele depèche

1 J.J. Desaugiers (1775-1855); eerst o.a. bij de legaties te Kopenhagen en Stockholm; consul-generaal in Pruisen en Nederland.

2 R. Fagel (1771-1856); van 1784-1814 in mil. dienst; daarna tot 1854 minister-plenipotentiaris te Parijs.

van 31 Julij overhandigde waarbij hij van het geheime doel mijner reis geinformeerd en verzocht werd mij zooveel mogelijk daarin behulpzaam te zijn. Ik zocht terstond ook de Heer Desaugiers op, die werkelijk aan Holland gehecht was. Wij spraken veel over mijne twee onderhandelingen te Berlijn; hij vroeg mij of ik geen kans zou zien ook met Frankrijk een verdrag te sluiten. Ik bezocht ook den Heer Boulay de la Meurthe[1], lid der Kamer van Gedeputeerden en Secretaris-Generaal van het Ministerie van Koophandel, met wien ik ook vroeger in relatie stond. Deze bragt mij in kennis met den Heer David[2], Directeur der Afdeeling voor Buitenlandsche Zaken bij evengenoemd Departement. Daags daarna verzocht mij de Minister van Koophandel, de Heer Cunin Gridaine[3]. Ook deze sprak mij over een verdrag met Nederland, doch was er minder voor, uit vrees van tegenstand bij de Kamer. De Heer Desaugiers had met Maarschalk Soult[4] over mij gesproken en hem ons gesprek medegedeeld. Deze verzocht mij bij hem te komen. Hij was allervriendelijkst, hij wenschte ook met Nederland op beteren voet te komen. Hij wenschte van mij te vernemen op welke grondslagen ik een verdrag mogelijk en voor beide Staten voordeelig zou achten. Ik voldeed aan dit verzoek en stelde hem kort daarna ter hand eene nota, getiteld: ‘Bases pour les négociations d'un traité de commerce et de navigation entre les Pays-Bas et la France’, luidende als volgt:

I. Etablir une juste parité entre les pavillons des deux nations en ce qui concerne:
   a. les droits de tonnage et autres charges qui pèsent sur la coque des navires;
   b. les droits d'entrée et de sortie sur leurs chargements;

II Comprendre les ports riverains de Strasbourg et de Metz parmi ceux admis à l'importation de certains produits d'outre mer;

III Adopter réciproquement la condition de la nation la plus favorisée;

IV Diminuer réciproquement les droits d'entrée sur certains produits de l'industrie ou du sol;

1 H. Boulay de la Meurthe (1797-1858), van 1849-51 vice-president der Fr. Republiek.
2 P. David (1771-1846), o.a. consul-generaal te Smyrna.
3 L. Cunin Gridaine, geboren 1778; tot 1841 herhaaldelijk minister.
4 Soult, hertog van Dalmatië (1759-1851).

V Stipuler la faculté de l'Entrepôt libre, dans les ports des deux pays;
VI l'Intervention des Consuls respectifs en cas de naufrage et de désertion.

Bij die nota had ik gevoegd eene toelichtende memorie voor elk dier punten. Bij de overgifte zeide ik hem dat ik alleen voor mijn genoegen naar Parijs was gekomen en dat er dus aan mijne nota en toelichting hoegenaamd geen officieel karakter, maar alleen een persoonlijk karakter te hechten was.

Twee dagen later, bij den Maarschalk Soult dinerende, sprak hij er lang en in den besten zin met mij over. Hij had van mijne memorie kopijen laten maken en deze aan de Ministers van handel en van finantien ter hand gesteld.

De Baron Fagel had Parijs met congé verlaten en werd tijdelijk door den Raad van Legatie Mazel[1] vervangen. Ik zond aan dezen onder dagteekening van den 22en Augustus een brief houdende mededeeling mijner ontmoetingen en gesprekken. Ik gaf daarbij te kennen dat de Maarschalk Soult zeer genegen was een tractaat met Nederland te sluiten en gaf tevens den raad om de onderhandelingen spoedig aan te vangen omdat, zoo het Ministerie mogt aftreden, en door een ander opgevolgd worden, die goede gezindheid welligt niet even groot zoude zijn. De Heer Mazel zond dit berigt op aan den Minister van Staat Baron van Zuylen van Nyevelt[2], tijdelijk belast met de waarneming van het Departement van Buitenlandsche Zaken.

Ik begaf mij naar 's-Gravenhage en deelde mondeling aan den Koning en aan den Baron van Zuylen mede, wat te Parijs tusschen den Maarschalk Soult, Hertog van Dalmatie, den Heer Desaugiers, den Minister van Koophandel en de Heeren David en Greterin[3] en mij besproken was. Ik werd uitgenoodigd een ontwerp van instructie te ontwerpen; ik deed dit en zond het in bij missive van 6 September 1839.

Nu kwam het ontwerp in de bureaux van drie ministeries. De bureaucratie werkt niet spoedig en het duurde lang voor dat men ook in besprekingen met mij - omtrent elk artikel en elk woord der Instructie - tot een eind gekomen was.

1 J.Z. Mazel (1792-1884), later secr.-generaal van Buitenl. Zaken en tenslotte directeur van het Mauritshuis.
2 H. van Zuylen van Nijevelt (1781-1853), gezant in verschillende Eur. hoofdsteden; 1842-48 Min. van Herv. Eredienst.
3 Bedoeld is waarschijnlijk: Gridaine.

In Parijs werd men wat ongeduldig. Ik ontving een brief van den Heer Desaugiers van den 16en October om namens den Maarschalk Soult op bespoediging aan te dringen en beantwoordde dien den 24en October, na nogmaals mij naar Den Haag te hebben begeven. Gelukkig was men het eindelijk bij ons eens geworden. De Heer Mazel was aangeschreven om aan de Fransche Regering openingen te doen, en hij had dit gedaan bij brief van den 22en October. De Maarschalk Soult had reeds bij brief van den 24en dier maand daarop in toestemmenden geest geantwoord. Ik werd bij Koninklijk besluit van 14 November benoemd tot eenigen onderhandelaar en tevens werd mij den rang gegeven van Raad van Legatie. De Heer Jhr. J.M.L.A. Gericke[1] werd mij als Secretaris toegevoegd.

Ik vertrok nu naar Parijs en kwam daar den 26en November aan. Ik begaf mij terstond bij den Maarschalk Soult, die mij zeide dat hij de onderhandelaar met mij zoude zijn, doch daar hij vele bezigheden had, den Heer Engelhardt, fransch Commissaris bij de centrale Commissie voor de Rijnvaart en Consul te Mainz had verzocht met mij in voorloopige besprekingen te treden, doch dat zoo dikwijls er tusschen hem en mij eenig punt van verschil of bezwaar mogt bestaan, Zijne Excellentie mij verzocht onmiddellijk met hem daarover te komen aboucheren.

Ik werd aan Koning Louis Philippe, aan alle Ministers en de diplomaten voorgesteld. De Koning ontving mij op zeer vriendelijke wijze en ik had meermalen de eer bij Z.M. op diner of andere feesten gevraagd te worden.

Nu vingen de onderhandelingen aan. De Maarschalk Soult bleef altijd even geneigd om met Nederland het verdrag te sluiten op de door ons voorgestelde grondslagen. De Minister van Finantien had nog al ernstige bezwaren tegen eenige punten; de Minister van Koophandel werd er hoe langer hoe meer tegen, naar gelang er meer en meer vrij hevige adressen, zoo uit Hâvre en andere havens, uit Rijssel enz. er tegen inkwamen. Later echter won ik weder terrein tengevolge van dagelijksche besprekingen, en het tractaat zou, behalve enkele niet veel beteekenende wijzigingen in de voorgestelde grondslagen toen tot stand gekomen zijn, ware het niet dat er eene verandering

1 J.L.H.A. Gericke van Herwijnen (1814-1899); 1843-51 legatieraad te Parijs; 1851-70 gezant te Brussel.

in het Ministerie kwam; de Maarschalk Soult werd vervangen[1] door den Heer Thiers[2]; de Minister van Finantien door den Heer Pelat[3] en die van Koophandel door den Heer Gouin[4]; allen wel liberaal in de politiek, maar volstrekt niet op het commercieel standpunt.

Het duurde lang alvorens de onderhandelingen weder aangevangen werden en in den aanvang waren zij zeer moeijelijk, te meer daar ik al spoedig bemerkte dat de nieuwe Ministers de gewisselde stukken òf niet gelezen òf die maar zeer vlugtig hadden ingezien. Niet voor den 5en Mei 1840 kon ik er een voorloopig verslag over indienen aan den Baron Verstolk van Soelen. Eindelijk benoemde de Heer Thiers den Heer Billault[5], - (later Minister van Staat) - om met mij te onderhandelen. In een gesprek met den Koning verklaarde deze mij dat hij de Ministers zou aansporen de onderhandelingen met mij voort te zetten.

In het begin van Junij ontving ik een brief van den Minister van Buitenlandsche Zaken en van den Secretaris van Staat van Doorn, houdende verzoek naar den Haag te komen ten einde mondeling over den loop der onderhandelingen te confereren. Dit kwam mij in verband met de laatste depèches van den Heer Verstolk van Soelen wonderlijk en onbegrijpelijk voor. Ik begaf mij naar 's Hage. De Minister stelde mij eenige stukken van het Departement van Financien ter hand om daarover mijn gevoelens uit te brengen. Ik werd bij den Koning geroepen; Zijne Majesteit sprak mij eerst over de onderhandelingen, doch kwam toen tot een ander onderwerp. De Heer Belaerts van Blokland, Minister van Finantien, was overleden[6]; die betrekking werd nu door den zeer bejaarden Heer van Gennep[7] waargenomen. De Koning bood mij de betrekking van Minister van Finantien aan. Ik had reeds gehoord dat Zijne Majesteit gezegd had dat hij voor Minister van Finantien wilde nemen een jong chirurgijn,

1 Wegens een conflict tussen Louis Philippe en de Kamer over de hoge financiële eisen, die de eerste stelde in verband met de op te richten huishouding van zijn tweede zoon.
2 L.A. Thiers (1796-1877); vooraanstaand historicus en staatsman.
3 De Nouvelle Biographie générale vermeldt hem niet.
4 A. Gouin (1792-±1860); van 1.3.1840-29.10.1840 Min. van Handel en Landbouw.
5 Billault (1805-1863); onder Nap. III Ministre d'Etat.
6 Hier vergist Rochussen zich; de heer Beelaerts overleed in 1844 pas.
7 A. van Gennep (1766-1846), vice-president van het Amortisatiesyndicaat; lid der E.K.

die de amputatien met vaste hand zou doen, - door amputatie bedoelde de Koning een staatsbankroet; aan de mogelijkheid om dat te ontgaan slechts zeer enkelen in den lande twijfelden. Ik antwoordde dat ik wel een chirurgische operatie wilde doen, namelijk eene lating, zoo de patient dit nog kon verdragen, doch nimmer eene amputatie, waaraan ik mijn naam nimmer zou leenen. Ik verzocht Zijne Majesteit mij te magtigen den staat van zaken te onderzoeken: 1e. bij het Departement van Finantien; 2e. bij het Amortisatiesyndicaat; 3e. bij het Departement van Kolonien. Zoo de uitslag van dat onderzoek mij de overtuiging mogt geven dat de zaak te redden was, zelfs met eene leening en verhooging van belastingen - door bezuinigingen en door meerdere baten uit het in Indië ingevoerd cultuurstelsel - in dat geval zou ik die hooge, maar vooral in de gegeven omstandigheden zeer moeijelijke betrekking aannemen; anders niet. De Koning stemde toe; de Heer van Gennep, tijdelijk Minister van Finantien en de Heer Baud[1], waarnemend Minister van Kolonien, werden verzocht mij alle inlichtingen en inzagen te geven welke ik mogt verlangen. Mijn onderzoek was moeijelijk en langdurig, eerst bij het Syndicaat, de domeinen, de thesaurie, toen bij Kolonien en zelfs bij de Handelmaatschappij. Eindelijk kwam ik tot het resultaat dat een Staatsbankroet zou te ontgaan zijn, mits er eene leening plaats had en de inkomsten (belastingen) verhoogd werden, aanvankelijk altans en totdat de Kolonien meer bijdragen zouden leveren.

Ik deelde dit aan den Koning mede en zeide dat zoo Hij daarin toestemde, ik de benoeming tot Minister zou aannemen. Zijne Majesteit beantwoordde dit in toestemmenden zin en wilde mij terstond benoemen. Ik merkte echter op dat het nuttig zou zijn zoo vooraf de te Parijs aanhangige onderhandeling tot een resultaat mogt gebragt worden. Zijne Majesteit stemde er in toe, onder voorwaarde echter dat de laatste termijn waarop ik als Minister zou optreden, zou zijn 1° Augustus 1840. Dit werd overeengekomen. Ik begaf mij den volgenden dag, 2 Julij, naar Parijs terug. Ik deelde aan den Heer Thiers en ook aan Koning Louis Philippe mede dat ik uiterlijk op 23 Julij Parijs zou moeten verlaten en met 1° Augustus als Minister van Finantien zou in dienst treden; dat dus, zoo het tractaat niet voor dien tijd tot stand was gekomen, ik de onderhande-

1 J.C. Baud (1789-1859); officier en ambtenaar in N.I.; 1840-1848 Min. van Kol.; 1850-58 lid T.K.

lingen als afgebroken zou moeten beschouwen. Nu hadden er dagelijks besprekingen en onderhandelingen plaats; zij waren voor mij zeer moeijelijk, want dagelijks kwamen er van Fransche zijde nieuwe eischen en nieuwe bezwaren. Het was mij duidelijk dat de Ministers vreesden dat een verdrag op de door mij voorgestelde en vastgehouden grondslagen in de Kamer zeer grooten tegenstand zou ondervinden. Ik deelde dit aan Koning Louis Philippe mede. Deze, waarschijnlijk zich bezwaard gevoelende over zijne houding tegen Nederland in 1831, wilde dat het verdrag gesloten werd en gaf er den Heer Thiers last toe. Eindelijk had dit plaats op 25 Julij 1840 tusschen den Heer Thiers en mij, grootendeels op de door mij voorgestelde grondslagen. Het werd door de beide Vorsten bekrachtigd en de ratificatien werden den 3en September 1840 te Parijs uitgewisseld. Maar het tractaat was naar luid van artikel 15 niet van kracht voor dat het door de Fransche Kamers zou zijn aangenomen en in de Staatsbladen der beide Rijken zou zijn opgenomen. In Nederland was de bekrachtiging door de Kamer niet noodig, maar wel in Frankrijk. De discussie in de Fransche Kamer der députés ving eerst aan den 21 Mei 1841. De oppositie was zeer heftig - de Minister van Buitenlandsche Zaken, Guizot[1], die Thiers opgevolgd was[2], verdedigde het zeer goed - ook de Heer Thiers als Lid der Kamer. Het werd aangenomen met 199 tegen 63 stemmen. Ook in de Kamer der Pairs met vrij groote meerderheid van stemmen. Het verdrag werd opgenomen in het Nederlandsche Staatsblad van 1841, onder No. 23 (Al de stukken betreffende de onderhandeling zijn verzameld in eene portefeuille welke in mijn bezit is). Den 6en Augustus 1840 werd ik benoemd tot Groot-Officier van het Legioen van Eer. Den 26en Julij dineerde ik te St. Cloud bij Koning Louis Philippe alleen met Koning Leopold van België. Na het diner liet Louis Philippe mij alleen met Leopold. Deze sprak met mij veel en vertrouwelijk over de aanstaande relatien tusschen Nederland en België. Het te Londen op 19 April 1839 gesloten tractaat en annexe had wel voor Europa een einde gemaakt aan de Nederlandsch-Belgische questie, maar niet voor de beide Rijken. Omtrent belangrijke questien, de finantien, handel en scheepvaart etc. waren commissien benoemd te Utrecht, te

1 F. Guizot (1787-1874), vooraanstaand historicus en staatsman.
2 De aftreding van Thiers hing o.a. samen met de afkeur, die Louis Philippe had van Thiers' optreden ten gunste van Mehemed Ali van Egypte.

Antwerpen en te Maastricht, doch deze hadden de zaken geen stap verder gebragt; ja zelfs de geschilpunten vermeerderden steeds. Koning Leopold vroeg mij of ik dacht dat er voor nog langen tijd stof tot chicanes was. Ik antwoordde: Ja, nog wel vijftig jaren, als men wil.

Leopold vroeg verder: gelooft ge, dat dit in het voordeel der beide Staten zou zijn. Mijn antwoord was: neen, tot beider bederf en ondergang. Dan moeten we er een eind aan maken. Gij wordt thans Minister van Finantien en zult er dan een grooten invloed op kunnen uitoefenen. Ik reken er op. Goed Sire, dat is ook mijn voornemen en mijn wensch; maar ik geloof niet dat de commissien het eens zullen worden; ik ben van meening dat er een algemeen verdrag zal moeten gesloten worden, waarbij alle twijfelachtige twistpunten worden opgelost. Goed, zei Leopold, ik zal eenigen tijd nadat gij Minister zult zijn geweest, die taak aan mijnen Gezant te 's Hage opdragen en hem daartoe eene goede specialiteit toevoegen.

Ik nam afscheid van Leopold, daarna van Louis Philippe en de Koningin van Frankrijk en begaf mij den volgenden dag naar 's Hage, waar ik den eersten Augustus de betrekking van Minister van Finantien aanvaardde. Gelijktijdig met mij trad als Minister van Kolonien en Marine op de Heer J.C. Baud, met wien ik steeds in alles overeenstemmend was[1].

Het door mij met den Koning besproken en door dezen goedgekeurde programma was:

1e Openlegging van den waren toestand onzer finantien;
2e Voorziening in den achterstand;
3e Opheffing van het Amortisatiesyndicaat;
4e Vervroegde overgang der uitgestelde schuld in werkelijke schuld;
5e Reorganisatie der Algemeene Rekenkamer;
6e Eindschikking met België.
7e Kapitalisatie der vijf millioen jaarlijksche rente door België aan Nederland verschuldigd;
8e Herziening van eenige belastingen, in het belang der mindere volksklassen;
9e Een nieuw tarief van regten op den in-, uit-, en doorvoer.

Ofschoon Koning Willem I zijne geheele goedkeuring aan mijn programma had gegeven, bemerkte ik toch wel dat hij

1 Hierna volgen de namen der andere ministers.

in de goede slaging daarvan geen groot vertrouwen stelde en bevreesd bleef dat de finantiele toestand niet te redden zou zijn, en dat hij in dien waan verkeerende, wenschte te abdiceeren; het voorwendsel daartoe was dat hij niet langer alleen wilde leven, maar hertrouwen en wel met de - zeer gedistingeerde - hofdame d'Oultremont.

De abdicatie had in tegenwoordigheid der Ministers en van de leden van den Raad van State op den 7en October 1840 plaats op het Loo; de Prins van Oranje werd Koning onder den titel van Willem II. Deze benoemde mij kort na zijne optreding tot Commandeur der Orde van den Nederlandschen Leeuw. Ook van andere zijden ontving ik eerbewijzen: de zeer vleijende brieven van ontslag als Directeur van het entrepôtdok; als Secretaris der Kamer van Koophandel en fabrieken; als Commissaris voor de Rijnvaart; ik werd benoemd tot eerelid der maatschappij: 'Natura artis magistra'; van het Collegie 'Zeemanshoop'[1], beiden te Amsterdam gevestigd.

Van mijne optreding als Minister van Finantien af, had ik het ontzaglijk drok, zoodat ik de avonden en dikwerf een groot gedeelte van den nacht moest besteden aan het ontwerpen en redigeren van al mijne plannen. In de zitting der Tweede Kamer van den 28en October 1840 trad ik voor het eerst op met eene lange redevoering over den toestand der finantien en de begrooting voor 1841. Die redevoering is opgenomen in de Staats-Courant van 29 October.

Ik legde daarbij over:

1e Een gedetailleerden staat wegens den toestand van 's lands finantien, van de schulden van den Staat, van het Amortisatiesyndicaat en van Nederlandsch Indië;

2e Eene concept-wet tot opheffing van het Amortisatiesyndicaat;

3e De ontwerp-begrooting voor 1841;

4e Het ontwerp der wet op de middelen met eene leening van 18 millioen en met verhooging der opcenten op verschillende middelen, en verlaging van enkele middelen, welke te zwaar op den lageren stand drukten.

Nog verschillende andere wetten werden door mij in November en December voorgedragen, als:

1 Zeemanshoop, gesticht 1825; doel in het algemeen: bevordering van de bloei der Ned. Zeevaart; in het bijzonder: de verzorging van oude zeelieden, hun weduwen en wezen (Cf. C.v.d. Vijver, a.w., III, blz. 109).

a wijziging der wet tot herziening der wet op den suikeraccijns;
b tot bevordering van den landbouw;
c wijziging van eenige artikelen van het tarief van in-, uit-, en doorvoer;
d tot invoering der belastingen in Limburg[1].

Al deze wetten werden na vrij levendige en grondige discussien in de Kamers aangenomen, enkele met algemeene stemmen, andere met meer of min groote meerderheid. Ik behoef niet te zeggen dat de in- en uitvoering van dit aantal belangrijke wetten, mij zeer, zeer veel tijd en moeite kostte.

In Maart 1841 leverde ik in een ontwerp van wet tot wijziging der personele belasting. Ook eene betrekkelijk de inrigting der Rekenkamer en harer werkzaamheden. Ook deze werden na eenige wijzigingen aangenomen.

De begrooting voor de jaren 1842 en 1843 werd door mij op den 17en Augustus met eene redevoering aan de Kamer ingediend. Na lange en warme discussien, in het Bijblad en in de Staats-Courant te vinden, werden alle hoofdstukken met uitzondering van dat van Buitenlandsche Zaken, dat eenige verandering moest ondergaan, in den nacht van 9 op 10 October aangenomen. Den volgenden ochtend, zeer vroeg, kwam een adjudant des Konings mij een pakketje brengen, inhoudende de versierselen van Ridder Grootkruis der Orde van den Nederlandschen Leeuw met het volgende opschrift van 's Konings eigen hand:

> ‘aan den Heer Rochussen, *met mijnen hartelijken dank* voor zijne bewezen diensten, zoowel aan *Koning als Vaderland*.’

(get.) Willem.

In 1841 was de DirecteurGeneraal voor Protestantsche Eeredienst den Baron van Pallandt van Keppel[2] vervangen door Baron H. van Zuylen van Nyevelt, den Minister van Binnenlandsche Zaken Baron de Kock[3] door den Baron Schimmel-

1 Dit stond in verband met de terugkeer van Limburg in ons bezit.
2 F.W.F.T. van Pallandt van Keppel (1772-1853); van 1817-1840 Min. van Eredienst.
3 H.M. de Kock (1779-1845); tot 1830 vnl. een Indische loopbaan; 1831-36 opperbevelhebber in Zeeland; 1836-1841 Min. van Binnenl. Zaken; 1842 lid E.K.

penninck van der Oije van de Poll[1] en den Baron Verstolk van Soelen door den Baron Huijssen van Kattendijke[2]. Deze laatste vervanging was het gevolg van eene moeijelijke en ingewikkelde questie met Pruisen over de toetreding tot het Duitsche Zollverein van het aan den Koning bij het Londensche tractaat van 1839 weder afgestane gedeelte van Luxemburg. De Heer von Scherff, mijn oude medeonderhandelaar te Berlijn, was, tijdens ik mij te Parijs bevond voor de onderhandelingen met Frankrijk, naar Berlijn gezonden om daar over de toetreding van Luxemburg tot het Zollverein te onderhandelen. De Heer von Scherff had er mij gedurende zijne onderhandelingen meermalen over geschreven en mijn gevoelen gevraagd over zijne intentien en voorstellen. Ik had er op geantwoord dat ik die in strijd vond met de belangen van het Groot- Hertogdom en dat Luxemburg er door benadeeld zoude worden en in strijd met de Souvereiniteit van Onzen Koning over het Groothertogdom, omdat de Groot-Hertog geen den minsten invloed op de zaken en op de benoeming van ambtenaren zou hebben, maar alleen de Koning van Pruissen. Toch kwam in strijd met mijne beschouwingen het tractaat op 8 Augustus 1841 op die grondslagen tot stand. Spoedig daarna kwam eene deputatie van Luxemburgsche belanghebbenden te 's Hage om te verzoeken dat het tractaat niet mogt worden geratificeerd. Uit een gesprek met den Franschen Gezant de Bois le Comte[3], bleek mij dat Frankrijk, ook toen reeds begeerig naar Luxemburg, in deze zaak nogal opgestookt was. De Koning vroeg mijne opinie. Deze was dat ook naar mijne meening het tractaat niet voordeelig voor Luxemburg was, maar daar het geheel volgens de instructie gesloten was, het nog al bezwaar bij mij vond het niet te ratificeren. Ik gaf den Koning in overweging eene Commissie te benoemen van Ministers om hem in deze zaak voor te lichten en van raad te dienen. Zijne Majesteit deed dit en benoemde den Baron Verstolk van Soelen, den Baron van Doorn van Westcapelle, J.C. Baud, den Baron H. van Zuylen van Nyevelt en mij. Het gevoelen der groote meerderheid was dat de Koning

1 W.A., (1800-1872); van 1831-41 lid T.K.; 1841-1846 Min. van Binnenl. Zaken; 1847-53 gouverneur van Gelderland; 1853-60 lid T.K.; 1860-68 lid E.K.
2 W.J.C., (1816-1866); hij was ook minister (van Marine) van 1861-66.
3 L.J.E. de Bois le Comte (1796-1863), o.a. gezant in Turkije, Spanje en Nederland.

wel strikt regt had de ratificatie te weigeren, doch dat dit een zeer slechten indruk in Pruissen zou maken; wij gaven den raad dat Zijne Majesteit een eigenhandigen en vriendschappelijken brief aan den Koning van Pruissen - zijn neef -[1] zou schrijven om dezen te verzoeken Hem van de ratificatie te ontslaan. Zijne Majesteit deed dit en zond den Generaal Nepveu naar Berlijn om den brief in persoon aan den Koning van Pruissen te overhandigen. Dit geschiedde; Frederik Willem antwoordde hem dat hij onzen Koning geheel vrij liet het verdrag niet te ratificeren; de Generaal Nepveu bragt eenen brief aan Willem II mede, waarbij de Koning van Pruissen hem volkomen vrijheid gaf het tractaat niet te bekrachtigen. De Koning gaf nu aan de Luxemburgsche deputatie te kennen dat hij het tractaat niet zou ratificeren. Maar twee dagen later ontving Zijne Majesteit eenen tweeden brief van den Koning van Pruissen, inhoudende dat hij op zijne vorige terugkwam, omdat zijne Ministers zeer sterk tegen de nonratificatie waren opgekomen als tegen het belang en de eer van Pruissen en Duitschland. De Koning was teregt zeer verstoord hierover en verklaarde dat hij nimmer en in geen geval, na de door Hem aan de Luxemburgsche deputatie gegeven verzekering, zou ratificeren. Hij schreef dit aan den Koning van Pruissen. De Pruissische Gezant alhier, Graaf van Lottum, stookte sterk en wond eenige leden der Kamer op. Pruissen had zich tot de groote Mogendheden gewend om Nederland - of liever den Koning -Groothertog - te bewegen tot de ratificatie te besluiten. Dit gaf aanleiding dat er door Engeland, Oostenrijk en Rusland op aangedrongen werd. Maar ook hieraan werd geen gehoor gegeven. Nu trad de Baron Verstolk van Soelen af en werd tijdelijk vervangen door den Baron H. van Zuylen van Nyevelt. Ook deze durfde den Koning niet steunen en hij werd toen vervangen door den Baron Huijssen van Kattendijke. De moeijelijke toestand nam meer en meer toe. De Koning bleef geheel consequent en verbood eindelijk aan iedereen Hem over deze zaak te spreken. In Januarij 1842 zou de Koning van Pruissen naar Londen vertrekken om er tegenwoordig te zijn bij den doop van den Prins van Wales[2]. Hij wilde echter niet over Holland maar over Belgie daarheen reizen. Onze Koning schreef hem een

1 Zie blz. 69, noot 4.

2 De latere koning Eduard VII, geboren 1841, die regeerde van 1901-1910.

brief om hem te Keulen of te Aken te ontmoeten; dit werd van de hand geslagen. De Koning van Pruissen ging naar Brussel bij Leopold; dit bleef niet zonder onaangenamen indruk in den Haag. Op eenen ochtend bij den Koning komende om met Zijne Majesteit te arbeiden en te spreken over de zaken van mijn Departement, zeide Zijne Majesteit tot mij: wat zegt ge nu van de zaak? Ik: niets Sire. Hij: waarom niet? Ik: omdat gij het verboden hebt om over de zaak te spreken. Hij: welnu ik hef dat verbod op. Ik: welnu Sire, de Koning van Pruissen heeft aanvankelijk U volkomen vrijheid gegeven het tractaat niet te ratificeren. Op aandrang van zijne Ministers is hij daarop teruggekomen. Nu is hij alleen te Londen, zonder zijne Ministers en dus buiten hun invloed. Laat hem daar bezoeken en bewerken om in het verdrag alle wijzigingen te brengen, welke noodig zijn voor Luxemburg en zendt er iemand heen zonder dat iemand alhier er iets van verneemt. Hij: best, ik zal het doen; gij gaat er dezen avond heen. Ik: Sire ik moet dezen middag dineren bij Verstolk van Soelen en dezen avond op een feest zijn bij den Britschen Gezant ter eere der geboorte van den Prins van Wales; blijf ik van het een en ander weg, dan zal mijne afreis en het doel daarvan bekend worden. Ik heb het ook zeer drok met mijn Ministerie. Maar Sire, zoo gij het verlangt, dan kan en mag ik het niet weigeren, maar ik zou het dan nuttig achten, dat Uwe Majesteit mij een kundig diplomaat medegaf; de zaken kunnen moeijelijk zijn, en dan zijn twee beter dan een. Hij: wie wilt ge mede hebben? Ik: mij dunkt de Heer van Heeckeren[1]. Hij: goed, ga naar hem en zeg het hem uit mijn naam; ontwerp eene instructie en kom heden ten 3 ure bij mij om die zoo nodig te bespreken. Kom dan, na op 't feest bij den Britschen Gezant geweest te zijn, waar ik ook ga, dezen nacht ten 12½ ure bij mij om afscheid te nemen, ik zal u dan een brief aan den Koning van Pruissen medegeven. Ik ging ten 3 ure bij Zijne Majesteit, die de door mij ontworpen instructie goedkeurde, en weder 's nachts ten 12½ ure met den Heer van Heeckeren om afscheid te nemen en de details onzer missie te bespreken. Ten vijf ure des ochtends verlieten wij den Haag per rijtuig naar Maassluis. De Maas was vol drijfijs en wij kwamen met moeite per ijsschouw naar den Briel en vandaar per slede over de sneeuw naar Hellevoetsluis, waar wij de stoom-

1 Waarschijnlijk J.D.B.A. van Heeckeren (1791-1884), gezant te St. Petersburg, later te Wenen.

boot vonden. Daar moesten wij bijna 20 uren vertoeven uithoofde van den grooten ijsgang.

's Avonds laat verlieten wij Hellevoetsluis en kwamen den volgenden middag te Londen aan. Wij begaven ons bij den Gezant Dedel[1] om hem het doel onzer reis mede te deelen, dat hem niet zeer aangenaam scheen. Ik zond aan den Koning van Pruissen, die op Windsor logeerde, den brief van Willem II, en verzocht bij hem toegelaten te worden. Den volgenden ochtend ontving ik de tijding dat Koning Frederik Willem ons ten 1½ ure zou ontvangen bij den Pruissischen Gezant von Bunsen[2], waar de Koning een aantal personen op een dejeuner zou ontvangen, waarop ook wij gevraagd werden. Na afloop daarvan zou de Koning met ons spreken. Die bespreking ving aan ten 4 ure in bijzijn van den Heer von Bunsen en den Graaf von Stolberg[3], die den Koning vergezelde. Ik overhandigde aan Zijne Majesteit eene nota, houdende de wijzigingen, welke naar luid van onze instructie, in het verdrag moesten worden gebragt. De Heer von Bunsen kwam er hevig tegen op; doch ik bemerkte al spoedig dat de Koning er voor was. Hij verzocht ons, ons voor eenigen tijd te verwijderen. Dit duurde ½ uur; weder binnenkomend zeide Zijne Majesteit dat hij het voorstel aannam. Ik verzocht Zijne Majesteit het stuk met mij te willen onderteekenen, omdat er later anders misverstand kon ontstaan. Hij stemde er in toe, met uitzondering wat betrof Zijne gelofte om den Graaf von Lottum, de Pruissische Gezant te 's Hage, door eenen anderen te doen vervangen. Dit alleen wilde hij mondeling beloven op zijn Koninklijk woord, doch niet schriftelijk. De Koning van Pruissen was aangedaan en omhelsde mij en zeide: ‘Sie haben ein Gotteslohn verdient; jetzt habe ich meinen lieben Wilhelm wieder’. Hij beloofde mij op zijne terugreis naar den Haag te komen, maar vooraf op mijn speciaal verzoek naar Brussel te gaan om Koning Leopold te bewegen het speciale tractaat tusschen Belgie en Luxemburg, waarbij Luxemburg een zoo groot belang had, in stand te houden.

Wij begaven ons ten 7 ure bij den Heer Dedel en vertrokken den volgenden dag per stoomboot naar Antwerpen. Des

1 S. Dedel (1775-1846), voorheen gezant te Stockholm en Madrid.
2 C.K.J. Bunsen (1791-1860); 1834-38 buitengewoon gezant van Pruisen te Rome; 1842-54 gezant te Londen.
3 A. graaf zu Stolberg-Wernigerode (1785-1855), zeer vertrouwd dienaar des konings, sedert 1842 minister van Staat.

nachts te Vlissingen komende wilden wij daar de boot verlaten, doch konden dit niet doen omdat de Zeeuwsche wateren met ijs bedekt en de reis van daar naar Rotterdam onmogelijk was. Wij stoomden dus door tot Antwerpen en - daar er nog geen spoorweg naar den Moerdijk was - reden wij derwaarts per rijtuig en bragten er den nacht door. Den volgenden ochtend vroeg per ijsschouw over den Moerdijk; per rijtuig naar Dordrecht; weder per ijsschouw over de rivier; per rijtuig naar Rotterdam; eindelijk ten 5 ure kwamen wij in den Haag. Wij begaven ons alvorens naar huis te gaan, terstond bij den Koning om Hem den goeden uitslag onzer zending mede te deelen en den brief van Koning Frederik Wilhelm ter hand te stellen. Hij was er uitermate over voldaan en wilde dat wij 's avonds op een feest zouden komen, dat de Prins van Oranje (Willem III) zou geven ter gelegenheid der verjaring van Prinses[1] Frederik, om haar te zeggen, dat de zaak tot een bevredigend einde gekomen was; dat haar broeder spoedig hier zou komen. Ik deed dit, en sprak er veel over met de Prinses en verdere leden van Koninklijke Huis. Den volgenden ochtend begaven wij ons bij den Graaf van Lottum en den Baron von Blockhausen, die hier resideerde voor de zaken van Luxemburg. Beiden waren verstoord over deze onverwachte schikking. De eerste wilde dat het verdrag van 8 Augustus 1841 zooals het gesloten was, zou worden geratificeerd; de tweede was tegen elke aansluiting van Luxemburg aan het Zollverein en zou die liever gezien hebben met Frankrijk of Belgie. De Koning droeg mij op het conceptverdrag te maken en het Hem te geven; hij keurde het goed en gaf er een afschrift van aan den Koning van Pruissen, die middelerwijl in den Haag gekomen was, nà volgens zijn belofte te Brussel te zijn geweest en van Koning Leopold de toezegging te hebben gevraagd en verkregen dat hij aan Luxemburg de vermindering van regten bij invoer in Belgie zou blijven toekennen.

De Koning Groothertog gaf aan den Heer von Blockhausen en de Koning van Pruissen aan den Heer von Lottum last om het verdrag te teekenen; dit geschiedde op den 8 February 1842 en het werd daags daarna geratificeerd. De Koning van Pruissen gaf mij het Grootkruis der Orde van den Rooden Adelaar. Onze Koning wilde mij in den adelstand verheffen met den

1 Bedoeld is Louise, gemalin van Prins Frederik der Nederlanden, broer van Willem II.

titel van Baron. Ik bedankte daarvoor, toen bood Koning Willem II mij het Grootkruis aan der door hem ingestelde Luxemburgsche Orde van de Eikekroon. Ik verzocht hem noch het een noch het ander te doen; ik achtte het beter, daar de Luxemburgsche questie geene Nederlandsche was, mijn naam in niets officieel genoemd werd; ik achtte mij genoeg beloond door aan Zijne Majesteit een dienst te hebben kunnen bewijzen, welke, zooals hij zeide: 'lui avait tiré une grande épine du pied'.

De Koning van Pruissen gaf aan Baron van Heeckeren het Kommandeurskruis met de Ster van den Rooden Adelaar en Willem II dat van den Nederlandschen Leeuw. Later toen ik in 1844 bij Koning Willem II in Luxemburg logeerde, bleek mij dat het tractaat zeer gunstig voor de welvaart van het Groothertogdom werkte.

Toen in 1863 Prins Hendrik[1] stadhouder werd in Luxemburg en mij inlichtingen vroeg naar de questie van 1841 en 1842, schreef ik er eene memorie over, welke ik hem ter hand stelde en waarvan ik eene kopij bezit.

Een vrij wat omslagtiger en moeijelijker onderhandeling betrof die met Belgie ter uitvoering van het verdrag op den 19en April 1839 te Londen gesloten, vooral ten aanzien der finantiele questie. In dat verdrag toch waren zeer voorname hoofdpunten geheel en al buiten bespreking en regeling gesloten. Ik bedoel de domeinen, die bij de wet van 26 Augustus 1822 aan den Koning waren afgestaan tegen geldelijke vermindering der inkomsten der Kroon en door Z.M. overgedragen aan de te Brussel gevestigde Société Générale en de verhoudingen van het Amortisatiesyndicaat tot die Maatschappij; zoomede de voorschotten en geldelijke tegemoetkomingen door Willem I aan verschillende groote werken. De Staatsraad Borret[2] werd op mijne voordragt naar Brussel gezonden om de zaken over en met de Société Générale te bespreken en te trachten daaromtrent eene schikking ook tusschen die administratieve maatschappij, aan welke de Domeinen hierboven bedoeld, waren overgedragen, tot een einde te brengen. Het duurde nog al lang alvorens tot eene voorloopige schikking gekomen werd. Ik had er veelvuldige en nogal

1 Zoon van koning Willem II; hij leefde van 1820-1879, en was van 1850-79 stadhouder van Luxemburg.

2 A.J.L. Borret (1782-1858); 1821 lid R.v.S.; van 1840-41 gouverneur van Limburg; 1842-56 gouverneur van Noord-Brabant.

moeijelijke correspondentien met den afgetreden Koning Willem I en met Koning Willem II over. Eindelijk werd door den Koning der Belgen den Heer Dujardin naar den Haag gezonden om den Belgischen Gezant, eerst den Prins de Chimay[1], later den Heer Prisse[2], bij te staan in de onderhandelingen tot uitvoering van het Londensch verdrag van 19 April 1839 en andere aanhangige geschilpunten. Van Nederlandsche zijde waren met mij tot onderhandelaars benoemd de Baron Huyssen van Kattendijke, Minister van Buitenlandsche Zaken en de Heer Mr. F.A. van Hall[3], die in Maart 1842 den Heer van Maanen[4] als Minister van Justitie opgevolgd was. Maar de groote, zoo niet de eenige bemoeijing der onderhandelaren was tusschen den Heer Dujardin en mij. Na schier dagelijksche besprekingen en vele briefwisseling met de Commissien te Utrecht, te Antwerpen en te Maastricht, kwam in September een concepttractaat tot stand, waaraan zoowel de Belgische Gezant als de Heeren van Kattendijke en van Hall hunne goedkeuring hechtten. Maar er bestonden nog twijfelingen en onzekerheden over de belangen van Willem I. Ik begaf mij naar Berlijn om er met Z.M. over te spreken; dit slaagde geheel naar mijn zin. Ik keerde van Berlijn over Weimar terug om er Prinses Sophia[5], die met den Erfgroothertog van Saxen Weimar gehuwd was en daar drie dagen geleden was aangekomen, te bezoeken.

Ik verliet denzelfden avond Weimar en reed door tot 's Hage. Nu werd het tractaat den 5 November 1842 gesloten en ter goedkeuring aan de Staten-Generaal ingeleverd. Koning Leopold gaf mij het Grootkruis zijner Orde. Alle wederzijdsche belangen en twistpunten waren er in geregeld. Het werd in de beide Kamers, na discussie met gesloten deuren, aangenomen. Onder de moeijelijke punten was de overdragt der staatsschulden van vijf millioen rente aan Belgie. Moest Nederland crediteur

1 F.J.P. de Riquet, graaf van Caraman (1771-1842), die in 1824 van moederszijde prins van Chimay werd.
2 A.F.J. Prisse (1788-1865), militair, ingenieur, diplomaat en staatsman.
3 F.A. van Hall (1791-1866), 1842-47 Min. van Fin.; 1849-53 lid T.K.; 1853-56 Min. van Buitenl. Zaken; 1858-60 lid T.K.; 1860-61 Min. van Fin.
4 C.F. van Maanen (1769-1849), o.a. van 1813-1842 Min. van Justitie.
5 Zie blz. 69, noot 1.

van Belgie blijven, dan bleef er altijd de vrees voor latere moeijelijkheid en wanbetaling over. Daarom was ik met het huis Rothschild in onderhandeling getreden en was er in geslaagd de toezegging te krijgen, dat het van die Belgische schuld tot een bedrag van vier millioen rente à pari zou overnemen; wij zouden dus *f* 80.000.000. - van dat huis in geld ontvangen. Dit was de grondslag van een door mij ontworpen plan tot vrijwillige reductie der renten van de Staatsschuld; want met een kapitaal van 80 millioen in handen was op een goede slaging daarvan te rekenen; wat hieromtrent in 1843 gebeurde, zal ik later mededeelen.

In 1842 begaf ik mij met den Minister van Binnenlandsche Zaken, den Baron Schimmelpenninck van der Oije, naar Limburg om daar verschillende zaken te onderzoeken en te regelen; als questien over Domeinen, mijnontginningen, belastingen, etc.

Na in 1842 enkele wetsontwerpen van geen bijzonder belang te hebben voorgesteld, leverde ik, met eene omstandige redevoering op 20 December in de Tweede Kamer de begrooting voor 1844 en 1845 in, vergezeld van wetsontwerpen: 1e tot wijziging der grondbelasting, tot scheiding der twee klassen, gebouwde en ongebouwde eigendommen; 2e. der personele belasting in het belang der lagere volksklassen; 3e. der patentwet, tot verhooging van het patent voor tappers en kroeghouders en tot verlaging van sommige bedrijven, daaronder gerekend kleine kooplieden; 4e. van het successieregt tot verhooging in sommige gevallen, liever dan eene belasting op de inkomsten; 5e. wijziging der wet op het zegel.

Al deze wetten werden behoudens enkele daarin gebragte wijzigingen aangenomen, behalve No. 4, dat niet in discussie kwam.

Nu leverde ik een wetsontwerp in tot vrijwillige vermindering der renten op de staatsschuld, waartoe de door het Belgische tractaat verkregen som van *f* 80 millioen mij de gelegenheid gaf. Dit voorstel vond zeer levendige bestrijding, in de eerste plaats bij hen die ongaarne eene rentevermindering zouden ondergaan; in de tweede plaats bij opposanten en andere leden der Kamer die met leede oogen zagen dat ik in zoovele opzigten geslaagd was mijne wetten aangenomen te zien. Na langdurige en warme beraadslagingen werd den 8 Juni 1843 het wetsvoorstel met 30 tegen 24 stemmen verworpen. Na die verwerping wilde ik niet langer Minister van Finantien blijven

en verzocht mijn ontslag, dat mij, nadat de Koning al het mogelijke beproefd had om mij in die betrekking te behouden, en nadat ik daartoe door eene commissie uit de Kamer aangezocht was, door den Koning verleend werd; ik trad op 25 Junij 1843 af, nadat ik een wetsontwerp tot tijdelijke voorziening in de behoeften der schatkist had ingediend, 't welk op 17 Junij met algemeene stemmen, minus één, werd aangenomen. Jhr. Mr. J.A. van der Heim van Duivendijke[1] volgde mij op als Minister van Finantien, doch bleef het slechts vier maanden en werd toen door den Minister van Justitie Mr. F.A. van Hall vervangen.

De Koning benoemde mij tot Minister van Staat en tot Gezant te Brussel ter vervanging van den overleden Heer Falck.

Ik begaf mij spoedig daarheen en établisseerde mij in een goed huis met tuin en stal buiten de Porte de Namur. Koning Leopold ontving mij allerhartelijkst, nadat ik als Minister van Finantien zooveel had bijgedragen om alle moeijelijkheden met Belgie uit den weg te ruimen. Hij liet mij dikwerf bij zich komen en sprak dan zeer vertrouwelijk met mij. Ik werd ook zeer bevriend met den Directeur van zijn Kabinet, den Heer Jules van Praet[2].

Mijne collega's waren: voor Frankrijk Markies de Ruminguy, Engeland Sir G. Hamilton Seymour, Pruissen Baron von Arnim, Oostenrijk Generaal Graaf von Dietrichstein, Rome Mgr. Fornari, Spanje de Quadrado, Saxen Baron de Könneritz, Zweden Baron de Wahrendorff, Hannover Graaf von Kielmansegge.

Eerste Secretaris der fransche Ambassade was de Hertog de Bassano[3], later en nog[4] grand Chambellan van Keizer Napoleon III; tweede Secretaris de Heer Thouvenel[5], later Minister van Buitenlandsche Zaken. Belgische Ministers waren: Buitenlandsche Zaken Goblet[6], Binnenlandsche Zaken Nothomb[7],

1 J.A., (1791-1870); in 1844 Min. van Fin.; 1844-48 gouverneur van Zuid-Holland; 1846 Min. van Binnenl. Zaken a.i.; 1853-62 gouverneur van Zuid-Holland; 1862-65 lid E.K.
2 Jules van Praet (1806-1887), staatsman en historicus.
3 N.J.H. Maret, hertog van Bassano, geboren in 1803; oudste zoon van de vertrouweling van Nap. I.
4 Te weten in 1869.
5 E.A. Thouvenel, geb. 1818; 1860-62 Min. van Binnenl. Zaken.
6 A.J. Goblet (1790-1873); o.a. Min. van Buitenl. Zaken van 1843-45.
7 J.B. Nothomb (1805-1881); Min. van Buitenl. Zaken van 1841-1845.

Justitie d'Anethan, Finantien Mercier, Openbare Werken Dechamps[1], Oorlog Generaal Majoor Dupont.

Ik had te Brussel een aangenaam leven en er waren wel belangrijke diplomatieke zaken, doch meer en meer geraakten wij met Belgie op den besten voet. Maar van eene andere zijde had ik zeer moeijelijke en belangrijke zaken te behandelen. Koning Willem I, Koning Willem II en Prins Frederik hadden mij verzocht en opgedragen alle hunne privaatbelangen in Belgie te behandelen. Het gold verkoop van eigendommen, voorschotten op ondernemingen en publieke werken en last but not least den verkoop van 20410 aandeelen in de Société Générale in 1822 door Koning Willem I gefourneerd en aan welke hij de hem afgestane Domeinen tegen aandeelen had overgedaan en die tevens benoemd was als Rijkskassier.

De eigendommen der Vorstelijke Familie werden door mijne tusschenkomst verkocht en al de andere geldelijke zaken geregeld. Natuurlijk eischte dit zeer drukke correspondentien en door den dood van Koning Willem I compliceerde dit nog zeer. Maar tenslotte werd alles afgedaan; de zaak der Société Générale was de belangrijkste van alle. Willem I had aanvankelijk slechts een certificaat houdende verklaring van zijn zoo groot aandeel in die Maatschappij. Mijn eerste zorg was dat dit certificaat werd verwisseld in aandeelen; dit geschiedde. Toen liet ik het gerucht uitstrooijen dat de Koning de aandeelen publiek en à tout prix zou verkoopen. Dit baarde groote verlegenheid bij de Société Générale, die er het natuurlijk gevolg uit trok dat de aandeelen ontzaglijk zouden dalen en voor de geheele industrie van Belgie, die voor een groot gedeelte kapitaal van de Société Générale had, zeer schadelijke gevolgen zou hebben. De Belgische Regering was op middelen bedacht om deze gevolgen te voorkomen. Zij belastte den Heer L. Bivé met mij over den verkoop van al de Vorstelijke aandeelen te onderhandelen; deze, die te Londen met eenige Banken en finantiele ondernemingen had onderhandeld, kwam bij mij. Na eenige onderhandelingen en veel correspondentie kwam de verkoop tot stand en bragt, bij termijnsgewijze betaling ± twaalf millioen gulden aan het Vorstelijk Geslacht. Ik ontving van Prins Frederik eene allerprachtigste zilveren tafelvaas, versierd met het cijfer van zijn naam en van den mijnen, vergezeld van een brief van dankbetuiging.

1 A. Dechamps (1807-75); Min. van 1843-47.

Nu werd mij in het begin van 1845 de hooge betrekking van Gouverneur Generaal van Nederlandsch Indie door Willem II aangeboden. Ik nam die aan. Ik ontving een zeer groot aantal zeer vleijende brieven en ook verzen, maar ik kon niet spoedig vertrekken. De dagbladen, vooral het Handelsblad dd. 20 Januarij en 8 Februarij en de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 27 Januarij 1845 lieten zich op voor mij vleijende wijze, over mijne benoeming uit. Vooraf had ik nog vele zaken, niet alleen voor mijn huis en mijne kinderen, maar vooral betreffende de Vorstelijke belangen en den verkoop der aandeelen aan de Société Générale te regelen niet alleen te 's Hage, te Brussel, maar ook te Parijs. Op den avond van 19 April afscheid nemend van Koning Louis Philippe, verzocht hij mij te blijven totdat al de gasten weg zouden zijn en dan met mij te praten. Ik deed dit natuurlijk. Het praten was bijna van hem alleen. In mijn hotel des nachts ten 1½ uur terugkeerende, schreef ik den hoofdinhoud van zijn gesprek op en laat dit, omdat het nogal belangrijk en bijzonder was, hier gedeeltelijk volgen:

'Je suis bien aise de vous voir; vous pouvez m'être utile; je vous prie de parler contre la conversion de la rente, que mes Ministres m'ont proposée; elle est illégale, inique, sans nécessité. Illégale, les lois ont souvent mutilé la rente. C'est une rente, un débris dit consolidé perpétuel. Inique, un vol, sans nécessité, economie de peu de chose; les recettes seront proportionnellement autant moindres. C'est une faiblesse de mes Ministres, ils n'osent pas s'opposer à la chambre. Guizot cependant un peu plus que les autres. J'ai dû promettre de présenter cette loi l'année prochaine. Je travaille les Pairs et j'espère qu'ils seront plus sages que les députés. Il n'y a pas d'idées saines de crédit en France. Les riches achètent des terres, qui ne rapportent pas un pour cent. Les ouvriers enfoncent leurs pécules dans la terre; ça revient au même. La nation est agricole et militaire, pas industrielle ou commerçante. Cependant nous faisons des pas en avant. Créer des besoins et augmenter le luxe, avec les moyens de le satisfaire, c'est rendre la nation laborieuse et le Gouvernement fort. Napoleon aussi n'était pas à la hauteur financière. Ses 35 millions dans les caves des Tuilleries étaient à peine assez pour la caisse de l'avantgarde. Le trésor doit être dans le crédit de l'Etat et dans la fortune des particuliers. Nous n'avons pas de crédit et il faut le dire, nous le méritons pas. La conversion serait dangereuse,

nous irions plus loin dans cette voie. Tâchons de convertir mes Ministres et parlons en avec Rothschild.'

Hierna ging Louis Philippe over den wensch te uiten dat Willem II te Parijs mogt komen; hij zeide: 'Je connais les intentions de votre excellent Roi: Il est presque le seul de tous les Souverains qui, quoique ayant le plus ou le seul souffert, m'a rendu justice; je l'apprécie et je l'aime. Rien ne me serait plus agréable que de le voir ici; de mon coté, j'ai fait tout ce que j'ai pu, j'ai envoyé mon fils à Luxembourg et à la Haye; je désire causer avec Lui. Je suis sûr que nous nous entendrions vite sur tous les grands points. Je suis conservateur plus que personne; les Rois, par préjugé, par faiblesse, par crainte les uns pour les autres ont méconnu mes intentions; ils n'ont pas été assez clairvoyants pour comprendre que mon système de paix est le seul tenable; ils ont cru à un débordement de la France sur le continent, en arrivant au Pouvoir que la révolution m'a donné et que j'ai accepté pour sauver la France de l'anarchie. Je l'ai soutenu; tout le monde a craint la France et on aurait eu raison si un autre que moi eut été à la tête de cette nation; moi qui tiens entre mes mains le sort du monde(!!!). La France dans son droit et sur son sol ne craint pas toute l'Europe coalisée contre elle. L'empereur de Russie est le chef de mes antagonistes et les autres le suivent; ils voudraient bien revenir sur leurs pas à présent; mais ils n'ont pas le courage; votre Roi est le seul loyal. Mais il ne doit pas venir ici s'il en prévoit la moindre difficulté, soit à l'extérieur soit à l'interieur. Je ne lui en serai pas moins attaché jusqu'à ma mort. J'ai dit, j'ai répété à Bois le Comte qu'il ne doit pas presser; chacun doit et peut juger des difficultés qu'il a. Je suis bien aise de pouvoir vous dire cela; dites le au Roi, rien ne me serait plus agréable que le voir ici; mais avant tout je ne veux pas qu'il aie le moindre désagrément pour moi. La chose que je désire serait une entente très intime entre la France, la Hollande et la Belgique; tout y serait disposé, cela formerait une alliance très forte et une garantie de paix et de prospérité. Mais il y a la personalité des deux Rois, qui s'y oppose et s'y opposera peut-être toujours. Léopold est l'homme le plus méfiant qui existe; il ne croit pas à la sincérité de Guillaume; il l'envisage à son égard, comme moi j'envisage Nicolas à mon égard; il dit que Votre Roi a toujours vues sur la Belgique; et la Belgique ne se consolide pas, il faut l'avouer; ils sont si peu convenables ces Messieurs les Belges et ne font rien de bien; quand ils n'ont pas

besoin de la France ils sont si cranes; ça fait pitié.'

Louis Philippe sprak mij verder over zijne vroegere betrekkingen met Karel X op geene aangename wijze; en liet zelfs doorschemeren dat diens kleinzoon eigenlijk niet een echt, maar een basterd-kind was. Dit gedeelte van zijn zoo lang en zoo zonderling gesprek heb ik niet opgeteekend.

Twee dagen daarna verliet ik Parijs en keerde naar Brussel terug, en gaf op het einde der maand het Gezantschap aan Baron A.A. Bentinck[1] over. Bij het afscheid nemen van Koning Leopold was deze bijzonder hartelijk voor mij. Evenzoo bij het afscheid nemen van mijne collega's en vrienden te Brussel. Onder deze laatsten behoorde ook de Heer du Bus de Gisignies[2], oud Gouverneur Generaal van Nederlandsch Indie, met wien ik veel over de moeijelijke betrekking welke ik zou gaan aanvaarden, gesproken had, even als met den oud Gouverneur Generaal Baron van der Capellen in Holland[3].

Ik kwam nu te 's-Gravenhage en deelde aan Koning Willem II het gesprek met of liever van Louis Philippe mede. Ik had nog vele zaken te regelen en begaf mij op den[4] Mei 1845 naar het fregatschip de Jason, gecommandeerd door den Kapitein ter zee Bouricius ter reede van Vlissingen, om mij naar Java over te brengen, niet regtstreeks echter maar via Rio-Janeiro, om daar eenige opgerezene moeijelijkheden met de Braziliaansche Regering uit den weg te ruimen.

Ik kreeg op de reede van Vlissingen nog vele bezoeken uit Brussel. Mijne kinderen en vele leden mijner familie kwamen daar om nogmaals afscheid te nemen. Tot hetzelfde doel kwam er Koning Willem II. Ik gevoelde mij door die groote eer en hartelijkheid ontroerd; nooit heb ik of zal ik vergeten de zoo luide en hartelijke woorden die hij tot mij sprak. Nadat hij mij driemalen omarmd had, keerde hij in de sloep terug, doch een oogenblik daarna klom Hij den trap wêer op, gaf mij de hand en zeide met tranen in de oogen: 'Rochussen, si un malheur arrivait, vos enfants auront un père!'

Hoe ik hierover aangedaan was, kan men ligt begrijpen.

1 A.A. Bentinck (1798-1868); 1847 Min. van Staat; 1851-68 gezant te Londen.
2 L.P.J. du Bus de Gisignies (1780-1849), van 1825-30 comm. gen. van N.O.I.
3 G.A.G.P. van der Capellen (1778-1848), van 1816-19 comm. gen. van N.O.I.; 1819-1825 G.G.
4 Hier ontbreekt de datum.

Kort nadat de Koning vertrokken was, werd het anker op 2 Junij geligt en staken wij in zee om de reis te aanvaarden. Ik was vergezeld door mijn zoon Hendrik[1], diens Gouverneur den Heer Schönman, de Heer van Aerssen Beijeren van Voshol als Adjudant Secretaris en door mijn neef F s'Jacob[2] als mijn adjudant. Wij kwamen den 15 Junij te Madeira en bleven er drie dagen, ik had er een langen brief te schrijven aan den Minister J.C. Baud, over belangrijke stukken, welke ik even voor mijn vertrek uit Nederland ontvangen had, betrekkelijk den door mij en den Heer Baud ontworpen maatregel tot uitgifte van recepissen[3] om later vervangen te worden door gemunt zilver en de duitencirculatie te doen ophouden. Ik deed eene kleine tournée op het eiland; onze Consul aldaar gaf mij een diner en ook een avondfeest, waarop alle voorname ingezetenen waren genoodigd. In den avond van den 19 Junij verlieten wij Madeira. Aan boord occupeerde ik mij dagelijks vele uren met het bestuderen der Indische Zaken. Ik schreef er eenen zeer langen brief over aan den Heer Baud. Ik eindigde dien brief te Rio-Janeiro, waar wij den 20en Julij aankwamen, met de bijzonderheden welke ik daar had opgemerkt en verzond dien van daar naar 's-Gravenhage. Ik deed daarna een tournée naar het binnenland om er de koffijcultuur te leeren kennen daar ik begreep dat dit welligt voor de koffijcultuur op Java nuttig zou kunnen zijn. Ik slaagde daarin boven verwachting spoedig en goed, door de inlichtingen en door de inzage der boeken van een fransch Heer, dien ik vroeger te Parijs gekend had en die, na vijf jaren eene koffijplantaadge geexploiteerd te hebben, daarmede zijn fortuin had gemaakt en op het punt stond om naar Frankrijk terug te keeren. ‘Je comprends bien - zeide hij mij - que vous me demandez tous ces détails pour que Java fasse une concurrence victorieuse au Brésil; mais comme j'aime beaucoup plus les Hollandais que les Brasiliens, je vous donnerai tous les renseignements que vous désireriez.’ Ik

1 Henri Rochussen (1835-1871); Rochussen's echtgenote was in 1841 overleden; hij hertrouwde in 1848.
2 F. s'Jacob (1822-1901); zijn moeder was Maria Petronella Rochussen; hij was G.G. van 1880-84.
3 Om aan de Indische valuta dezelfde waardevastheid te geven als de Nederlandse, stelde Rochussen als overgangsmaatregel een recepis in, gelijkstaande met een Ned. zilveren gulden en als wettig betaalmiddel te aanvaarden.

maakte eene omstandige memorie over de koffieteelt en zond afschrift daarvan aan den Minister Baud.

Eindelijk had ik naar aanleiding der mij bij mijn vertrek uit Nederland gedane opdragt nog eenige besprekingen met den Minister van Buitenlandsche Zaken en met dien van Finantien over handelsaangelegenheden enz. tusschen Brazilie en Nederland. De Keizer van Brazilie[1] had mij zeer vriendelijk ontvangen en tweemalen te dineren gevraagd; hij gaf mij het Grootkruis der Zuidster. Ik verliet in den vroegen morgen van 3 Augustus Rio de Janeiro om de reis naar Java te vervolgen.

Na eene nog al moeijelijke reis met veel storm kwamen wij den 26 September in Straat Sunda; twee stoombooten kwamen om de Jason door die Straat te slepen; de Schout bij Nacht van den Bosch[2] bevond zich op een derzelve. In den ochtend van den 28 September kwamen wij op de reede van Batavia. Ik ontving daar verschillende deputatien, van de Raden van Indie en van andere Collegien.

Den 29 September deed ik mijne plegtige intrede; de straten waren propvol; de Chinezen hadden op zeer vele plaatsen brandende offers en muzijk. Aan het hôtel te Rijswijk waren alle Collegien en hooge ambtenaren vereenigd. Allen deden aanspraken en werden mij voorgesteld. Het duurde nog al zeer lang. Daarna had ik een lang gesprek met den Vice President van den Raad den Heer Jhr. J.C. Reijnst[3], waarnemend Gouverneur Generaal. Hij deelde mij verschillende zaken en moeijelijkheden mede, vooral betreffende Bali[4] en Boni[5]. Ik antwoordde dat ik de zaken zou overwegen en beslissen als ik de betrekking had aanvaard; des avonds ten 6½ ure gaf de Heer Reijnst ter mijner eere een luisterrijk en talrijk diner.

Op den 30en September 1845 aanvaardde ik het bewind. Onbeschrijflijk zou het zijn hier korte aanteekening te houden van al hetgeen ik in de zes jaren van mijn verblijf op Java gedaan

1 Pedro II (1831-1889); in 1840 op 15j. leeftijd meerderjarig verklaard; gestorven 1891.
2 F.B. van den Bosch (1789-1851); 1844 schout-bij-nacht; 1845 commandant zeemacht N.O.I.; 1848 Min. van Marine a.i.; 1849 Min. van Kol. a.i.; daarna weer commandant zeemacht N.O.I.
3 J.C. Reynst (1797-1871); o.a. 1836 R.v.I., 1842 vice-pres. R.v.I., 1844-45 wn. G.G.
4 De vorsten op Bali maakten zich reeds enige jaren schuldig aan zeeen landroof; het bleek nodig driemaal een expeditie te zenden.
5 Ook op het eilandje Boni (bij Ternate) werd zeeroverij bedreven.

en verrigt heb. Ik zal mij tot een zeer oppervlakkige beschrijving van enkele hoofdpunten beperken.

Te Buitenzorg, waar ik woonde, stond ik gewoonlijk kwart voor 6 ure des morgens op, zwom een paar malen in eenen grooten badvijver om; reed daarna, gewoonlijk met logé's, zooals er bijna altijd waren, een uur te paard om wat lucht en beweging te hebben voordat de groote hitte doorgebroken was; ten 7½ ure een gewoon eerste ontbijt met brood en thee. Ten 8 ure kwam de Algemeene Secretaris Mr. J. Visscher om met mij zaken te behandelen en te bespreken; daarna ontving ik ambtenaren en logeanten die met mij te spreken of te confereren hadden. Nu begon de arbeid; de stukken welke ik dagelijks van den Raad van Indie, van de Directeuren, Chefs der verschillende departementen, van de residenten, van de Gouverneurs op Buitenbezittingen ontving waren talloos en bedroegen dagelijks ± 90 stuks. Die moest ik lezen of doorlopen en er de beschikking op schrijven, welke ter algemeene Secretarie moeten uitgewerkt worden, of wel bespreken met den algemeenen Secretaris. Ten 12 ure een tweede ontbijt, altijd zonder de logeanten, dan weder aan den arbeid tot 5 uur; alsdan een tweede bad, mij kleeden en een toertje in een open rijtuig. Ten 6½ ure diner met de logés, na het diner gewoonlijk eenige partijen biljart om wat beweging te hebben; dan weder naar mijn cabinet om stukken te lezen of brieven te schrijven en ten elf ure naar bed.

Elke maand ging ik eenige dagen te Batavia doorbrengen, soms tweemalen 's maands; dan gaf ik openbare en particuliere audientien, presideerde den Raad van Indie als er zeer belangrijke zaken waren; gaf diners, maakte nu en dan visites bij de Raden van Indie, de commandant van het leger en den president van het geregtshof; ging instellingen of aangekomen oorlogschepen bezoeken; ook nu en dan naar de comedie, waar ik van het begin af wezen moest, omdat niet aangevangen werd voordat de Gouverneur Generaal er was. Zondags natuurlijk naar de Kerk.

Met elke mail die naar Europa vertrok moest ik een semiofficielen brief aan den Minister schrijven, welke ik zelven opstelde en die niet op de secretarie maar door mijnen particulieren secretaris in het net geschreven werd, zeer vertrouwelijk over allerlei zaken; zelden minder dan zes vellen propatria formaat groot. Ook met Koning Willem II had ik nu en dan particuliere correspondentie.

Nu en dan maakte ik tournées op Java; ook wel, doch minder, reizen naar de Buitenbezittingen; dan nam de Vicepresident van den Raad de loopende zaken waar, doch zond mij ter beslissing alle stukken op, waar omtrent hij eenig bezwaar of bedenking had.

Bij mijn aankomst bemerkte ik al dadelijk dat de Heer Reijnst teleurgesteld was niet tot Gouverneur Generaal benoemd te zijn: hij verzocht dan ook spoedig zijne demissie, doch zag er later van af. Zoo ook de Generaal Cochius[1] waarschijnlijk of welligt omdat hij vroeger de pas had boven de Raden van Indie en dat bij een door mij medegebracht besluit des Konings voortaan het omgekeerde zou plaats hebben. Ook nog andere groote moeijelijkheden waren op mij wachtende.

Ik was eene kleine tournée naar de Preangerregentschappen gaan doen, toen ik des nachts een koerier ontving houdende bericht dat er op een particulier landgoed aan de Oostzijde van Bantam, Tjicadi, een oproer en moord op den landheer, Camphuis, gepleegd was. Ik nam terstond de noodige maatregelen en de rust werd spoedig hersteld; de aanleggers van dien opstand werden voor den regter gebragt en veroordeeld tot de doodstraf.

Ook te Bandong was door een Chinees een aanslag gepleegd op den adsistent Resident Nagel[2], die tengevolge daarvan overleed; de rust onder de bevolking bleef volkomen, doch de oorzaak van dien moordaanslag werd nimmer bekend. De regent werd hierop door mij ontslagen en door zijnen neef vervangen, die volgens de Javaansche gebruiken daarop het meest regt had.

De bisschop Groof[3], de eerste Roomsch-Katholieke bisschop in Nederlandsch Indie zette pastoors af, die door de Gouverneur Generaal benoemd of gesanctioneerd waren[4], zonder er mij over te kennen, en nam allerlei maatregelen welke hem een geheel onafhankelijk standpunt zouden hebben verschaft, zoo ik er mij niet tegen verzet had, 't geen in een met zoovele millioenen bevolkt land, bijna uitsluitend Mohamme-

1 F.D. Cochius (1787-1876).
2 W.A. Nagel (± 1800-1846); vanaf 1819 in N.O.I.; vanaf 1832 ass. res. te Bandoeng.
3 J. Groof (1800-1852); 1842 apost-vic. te Batavia; 1844 te Leiden als bisschop gewijd; 1846-52 apost. visitator in Suriname.
4 Terwijl hij daarentegen geestelijken, die hem vergezelden en niet door de Koning benoemd waren, aanstelde.

danen, hoogst gevaarlijk zou zijn geweest. Al mijne pogingen om met den Bisschop Groof tot goede verstandhouding te komen, bleven vruchteloos. Om het gezag van den Gouverneur Generaal te handhaven en om de inlandsche bevolking en hunne priesters in rust te houden, gevoelde ik mij na vele noodeloze correspondentie en besprekingen tenslotte verpligt den bisschop en de geestelijken, welke met hem gekomen waren, het verblijf in Indie te ontzeggen, zoodat zij naar Nederland terugkeerden. Later kwam er een anderen bisschop met wien ik mij goed heb verstaan en met wien ik steeds in de beste verhouding verkeerde.

Op Bali was een Nederlandsch schip gestrand en door de inlanders geplunderd en de passagiers mishandeld. Dit vereischte tusschenkomst der Regering om haar gezag en prestige te handhaven; te meer omdat enkele Vorsten op Bali eene vrij vijandelijke houding tegen onze Regering hadden aangenomen. Eindelijk volgde eene expeditie onder bevel van den Kolonel Bakker[1]; deze liep goed af. Beliling en Singaredja werden ingenomen en verwoest. Ik begaf mij er heen en bezigtigde daar onze troepen; een verdrag met de Balische vorsten werd gesloten. Ik liet te Beliling tijdelijk eenige onzer troepen als onderpand voor de oorlogskosten. Ik bezocht Pasoeroean en bleef eenige dagen te Soerabaya, waar vele zaken te regelen waren. 1e. de verbetering van het vaarwater der Straat Madura; 2e. het daarstellen van eene haven met pakhuizen en een entrepôt; 3e. de overbrenging der marine-etablissementen in die haven met een drijvend dok voor de reparatie van stoomschepen enz. Na langdurige onderzoekingen en besprekingen werden door mij omtrent al die onderwerpen besluiten genomen en later ten uitvoer gelegd; welke werken op den handel, de scheepvaart en de welvaart van Soerabaya eenen zeer grooten invloed hebben uitgeoefend.

De moeijelijkheden met Boni had ik het geluk zonder eene expeditie tot schikking te brengen. De maatregel tot intrekking der duiten-circulatie en vervanging door recepissen om later door zilveren munt te worden vervangen gaf mij zeer veel arbeid en moeite, doch gelukte en bragt aanvankelijk eene groote verbetering teweeg.

De Generaal von Gagern[2] bevond zich reeds voor mijne

1 G. Bakker (1801-69); vanaf 1818 in het N. Ische leger.

2 F.B. von Gagern (1794-1848); van 1844-47 als militair adviseur naar N.I.

komst in Indie met eene speciale commissie des Konings, tot onderzoek van het militair en defensiewezen. Hij logeerde nu en dan bij mij en dan werd ik door hem daaromtrent meer en meer ingelicht. Daar echter de generaals Cochius en van der Wijck[1] meestal in opinie met hem verschilden, was mijne positie daardoor soms zeer moeijelijk.

Ik ontwierp een plan van eenen spoorweg tusschen Batavia en Buitenzorg, minder nog voor versneld vervoer van personen dan wel van goederen, daar de hoeveelheid van producten van de Preanger en de Buitenzorgsche landen en van zout en andere handelsartikelen derwaarts zeer groot was, en den weg tusschen Buitenzorg en Batavia dagelijks met honderden karren en vele duizenden dragers bedekt was. Ik liet er door ingenieurs een uitvoerig plan van maken en zond het ter bekrachtiging aan den Minister, doch het kwam niet tot stand omdat het Opperbestuur meende dat de Indische bijdrage er aanvankelijk te zeer door verlaagd zou worden.

Ook stelde ik voor electro-telegrafen aan te leggen, 't geen ik als eene groote nuttigheid beschouwde, maar de Minister weigerde het om dezelfde redenen. De Heer E. de Waal[2] (thans Minister van Kolonien) was destijds hoofdcommies ter algemeene Secretarie; hij had vroeger een tijdschrift ‘de kopieïst’ geschreven, later het ‘Indisch magazijn’. Het werd hem echter verboden hiermede voort te gaan, omdat het hem te veel tijd voor zijnen arbeid ter Secretarie benam, en omdat het niet voegzaam werd geoordeeld dat een ambtenaar ter Secretarie een tijdschrift uitgaf.

Toen ik Gouverneur Generaal was, waren de zaken Japan en China betreffende, onder mijne leiding; ook dit gaf mij nog al werk. Maar oneindig meer bezigheid gaf mij de komst van den Staatsraad Wichers[3], belast om de nieuwe wetgeving voor Nederlandsch Indie in te voeren. Aan mij was de volmagt opgedragen om, waar er in de wetboeken bepalingen voorkwamen die mij niet goed toeschenen, die te wijzigen; ik deed dit op enkele punten. Maar behalve dat waren er zeer vele

1 C. van der Wijck (1797-1852); sedert 1815 in N.O.I.; 1848 waarn. commandant N.O.I. leger.
2 E. de Waal (1821-1905); ambtenaar in N.I. vanaf 1837; Min. van Kol. van 1868-1870.
3 H.L. Wichers (1800-1853); 1844 lid R.v.S.; van 1846-49 in N.I. om het invoeren der vastgestelde nieuwe wetboeken te leiden.

reglementen en besluiten vast te stellen. Dit was des te moeijelijker, daar er dikwijls verschil van meening bestond tusschen den Heer Wichers, den Raad van Indie en den President van het Hooggerechtshof[1]. Ik moest dan beslissen. De nieuwe wetgeving werd met 1 Mei 1848 ingevoerd.

In Cheribon had nog al aanmerkelijke volksverhuizing plaats gehad; ik deed onderzoek naar de oorzaak daarvan en bevond dat dit gelegen was in gebrek aan irrigatiekanalen. Ik gaf last die aan te leggen; ongeveer 30.000 bouws werden er door geirrigeerd; dit had ten gevolge dat de bevolking weer toenam en wel verre boven het vroegere cijfer.

Ik verklaarde Makassar tot vrijhaven als daartoe bijzonder goed gelegen en om met Singapore te concurreren. De handel nam er sedert dien tijd toe; echter niet in die mate, welke ik verwacht had, gedeeltelijk uit flaauwheid der Hollandsche ondernemingszucht.

Daar onze zeemagt meer en meer van zeilschepen in stoomschepen veranderd werd, was het noodig in Indie steenkolen te hebben, opdat men die niet altijd uit Europa zou behoeven te laten komen, maar vooral omdat dit in tijden van oorlog niet mogelijk, altans zeer onzeker zou zijn. Ik zond daarom natuurkundigen uit om op Java en ook op de Buitenbezittingen steenkoollagen te zoeken. Zij vonden er wel op twee plaatsen op Java, doch zeer slecht - een soort van slechte bruinkolen.

Op de Buitenbezittingen werden er ook op twee plaatsen gevonden, op Borneo, nabij Bandjermasin en op Sumatra nabij Benkoelen. Ik koos de eerste plaats als meer centraal voor onzen archipel en omdat in oorlogstijd de aanvoer uit Benkoelen door Straat Sunda ook zeer onzeker zou zijn. Met den Sultan van Bandjermasin moesten schikkingen gemaakt worden, vermits de steenkoollagen niet op ons gebied, maar onder het zijne waren gelegen. Daarna zond ik er een ingenieur en andere deskundigen heen, en de zaak gelukte.

In 1847 deed ik eene reis van meer dan twee maanden in het centrum van Java. In de eerste plaats begaf ik mij naar Samarang, waar over vele zaken eene beslissing moest worden genomen, vooral wat betrof de haven; na daarover met den Generaal van der Wijck, den Resident[2], den Ingenieur van Waterstaat en

1 Het was Mr. P. Mijer, het latere Tweede Kamerlid en voorts Min. van Kol. en G.G.
2 A.A. Buyskes.

eene Commissie uit den handel geraadpleegd te hebben, nam ik daaromtrent eene beslissing. Na enkele dagen daar vertoefd te hebben, begaf ik mij naar Ambarawa, waar ik eene nog moeijelijker questie tusschen Generaal von Gagern en de Generaals Cochius en van der Wijck over de werken dier vesting te beslissen had. Ik had te Ambarawa een nog al groot aantal troepen uit de naburige garnizoenen doen vereenigen en daar kamperen; in de eerste plaats om daar spiegelgevechten te houden, welke ter oplossing tot de zoo even behandelde questie konden bijdragen; en in de tweede plaats om daardoor wat indruk te maken op de naburige Vorstenlanden. Bij die gelegenheden bleek mij dat de heerendiensten bij de vestingwerken voor de bevolking hoogst drukkend waren, omdat zij van verre daartoe geroepen werd en zonder dat zij voor de reis heen en weer eenige belooning ontving. Ik nam dus een maatregel tot afschaffing der heerendiensten bij de vestingwerken en voor alle welke de bevolking zouden verplichten hunne woning te verlaten. De heerendiensten in het algemeen, daaronder begrepen die voor de cultuurdiensten, hield ik in stand, om de volgende redenen: 1e. dat bij afschaffing daarvan belastingen op de bevolking zouden moeten worden gelegd, welke haar zooveel zwaarder zouden drukken dan de heerendienst, waaraan zij gewoon waren en waartoe zij allen tijd over hadden; 2e. dat de meeste, bijna alle heerendiensten redelijk goed betaald werden, zoodat de bevolking hierdoor in het bezit van gelden kwam, wat ze anders niet zou gehad hebben.

Ik bezocht eenige particuliere koffijondernemingen, welke in het algemeen in slechten toestand waren, omdat de prijzen der koffij toen zoo bijzonder laag waren.

Van Ambarawa begaf ik mij naar Solo. De Soesoehoenan (Keizer) voldeed mij wel; wij spraken veel en hij was bijzonder tevreden over al hetgeen tusschen ons werd beslist en overeengekomen, waaronder nog al moeijelijke punten. Van de feesten welke ik hem en hij mij gaf - ik ten huize van den Resident de Geer[1] - zal ik niet gewagen. Na een paar uitstapjes in de ommestreken te hebben gedaan, begaf ik mij naar Djokdjokarta; ook daar had ik vele en grooter moeijelijkheden, vooral ook met den Sultan en de Prinsen van zijn geslacht, te beslissen en ook feesten bij te wonen.

Van Djokdjokarta ging ik naar Kadoe; ik bezocht eenige

1 Mr. W.C.E. Baron de Geer.

gouvernementskoffijtuinen; voorts de groote Hindoesche tempel te Boeroe Boedoer.

Verder ging ik naar Bagelen; ik vond er weinig goede sawahs uit gebrek aan waterleidingen, dus meestal van den regen afhankelijk, en tevens te groote uitbreiding van de indigocultuur, waardoor de sawahs te zeer werden uitgeput. Ik gaf last om die cultuur te verminderen en niet meer in stand te houden daar waar de sawahs niet meer dan 30 pond per bouw opleverden. Tevens bereidde ik voor de droogmaking van een groot meer, waardoor Bagelen veel goeden vetten grond zou winnen.

Ik had weder twee geschillen tusschen de generaals von Gagern en van der Wijck te beslissen; 1e. het al of niet voortzetten der werken voor de vesting Gombong. Het kwam mij onbegrijpelijk voor dat men daar eene vesting wilde stichten, wijl zij niets verdedigde en langs allerlei wegen ontgaan kon worden. Ik besliste in den geest van den Generaal von Gagern; doch bestemde het reeds afgewerkte gedeelte tot een pupilleninstituut voor kinderen (meest half-cast) van militairen, eene instelling die werkelijk èn voor de belanghebbenden èn voor het leger goede resultaten heeft gehad. 2e. Of de haven van Tjilatjap aan de Zuidkust van Java al dan niet versterkt zou worden. Na plaatselijk onderzoek en bespreking van deskundigen die ik daar had bescheiden, besloot ik die haven te versterken, daar dezelve door het daarvoor gelegen eiland en andere redenen geacht werd even onneembaar te zijn als Gibraltar. In verband met dit besluit gaf ik last dat voortaan de producten der gouvernementscultures van Bagelen en Banjoemas en van het oostelijk gedeelte van de Preangerregentschappen, welke steeds over het gebergte naar de Noordkust van Java met groote moeite en kosten vervoerd wierden, voortaan te Tjilatjap zouden worden ingescheept, en ik liet daarvoor op die plaats een groot pakhuis bouwen.

Ik bezocht de residentie Banjoemas en de daar plaats hebbende cultures. Ook daar nam ik maatregelen tot het droogmaken van een meer. In de bergdistricten van Banjoemas, Bagelen, Kadoe en Pekalongan heerschte eene sterke epidemie, ten gevolge van vulkanische uitbarstingen. Ik zond last voor verschillende residentien om militaire doctoren daarheen te zenden en stelde gelden beschikbaar voor de lijdende bevolking. Vandaar begaf ik mij naar Pekalongan, doch werd daar ziek, waarschijnlijk ten gevolge van mijn verblijf in de epidemische streken. Ik moest er veertien dagen verblijven ten huize van den

resident, waar ik vele achterstallige zaken kon afdoen. Ik vervolgde mijn reis naar de residentie Tagal, Cheribon en de Preanger-regentschappen, waar overal ook vele zaken te bezichtigen, te bespreken en te regelen waren. Eindelijk kwam ik tegen het einde van September op Buitenzorg terug en vond er enorm veel stukken, die op mijne terugkomst gewacht hadden. Vooral gaf de invoering der nieuwe wetgeving mij veel moeite en werk. Daarvoor en voor anderen belangrijke zaken, den Raad van Indie te presideren, feesten bij te wonen enz. moest ik mij dikwijls naar Batavia begeven. Zoo liep het jaar 1847 ten einde.

Het volgend jaar 1848 was zeer geagiteerd en druk voor mij, vooral ten gevolge der revolutie in Frankrijk en de bewegingen in andere landen van Europa. Er bestond groote vrees dat er oorlog zou komen en Nederlandsch Indie daarin betrokken zou worden. De Heer van Alphen, Referendaris aan het Departement van Kolonien, werd naar Java gezonden om mij den last over te brengen, Java ten spoedigste in staat van verdediging te brengen. Die taak was moeijelijk voor mij, te meer daar de Generaal van der Wijck op Bali was. Ik nam tot grondslag der verdediging van Batavia het stelsel van den Generaal von Gagern, en nam tot raadsman den Kolonel Schimpff; de werken werden bevolen en redelijk spoedig uitgevoerd. Ook nam ik maatregelen om de sterkte van het leger te vermeerderen. Gelukkig kwam er geen oorlog in Europa en dus vooral niet in Indie.

Maar de revolutionaire bewegingen in verschillende landen van Europa hadden toch invloed op de Europesche bevolking op Java. Men wilde in de eerste plaats: a. vrije drukpers; b. vertegenwoordiging in Nederland: c. afschaffing der akademie te Delft[1] en opvoeding van inlandsche kinderen tot ambtenaren in Indie; d. opheffing van het radicaal om ambtenaar te worden[2]. De leiders van deze beweging waren hoofdzakelijk

1 Deze Academie was in 1842 te Delft opgericht met het doel ‘het geven van een voorbereidend onderwijs aan degenen, die zich bestemden voor de burgerlijke dienst in Nederlandsch Indië.’

2 De opleiding in Delft gaf recht op het radicaal tweede klas; wie in Leiden de doctorstitel in de rechten daarna nog behaalde, werd ambtenaar eerste klas. De derde en vierde klas omvatten slechts zeer ondergeschikte functies.

Ds. van Hoëvell[1], Canter Visscher[2], Ardesch[3], enz. Op den 22en Mei werd er eene vergadering beschreven in de societeitszaal de Harmonie. Ik zond er een paar vertrouwde Heeren heen om mij te komen mededeelen wat er zou besproken en verhandeld worden en ik liet eene compagnie infanterie in de nabijheid van het gebouw plaatsen, om als het te erg liep de vergadering uit elkander te jagen en zoo noodig eenigen te arresteren. Dit had ten gevolge dat velen de zaal verlieten en de vergadering liep rustig af.

Na overleg met den Raad van Indie besloot ik aan de Heeren van Hoëvell, Ardesch en Canter Visscher hun ontslag uit hunne betrekkingen te geven; daar zij dit waarschijnlijk vernomen hadden vroegen zij hun ontslag en het werd hun gegeven.

Ook te Soerabaya had eenige beweging plaats doch van weinig beteekenis. Door de krasse maatregelen, welke ik genomen had, herstelde de rust zich spoedig en ik achtte het noodig meer autocraat te worden dan ik vroeger was.

De grondwetswijziging in Nederland had gewigtige gevolgen op de toekomst van Indie. Voortaan zouden de Staten-Generaal meer invloed op de Koloniale aangelegenheden uitoefenen. Het eerste gevolg was dat mij opgedragen werd een nieuw Regeringsreglement voor Nederlandsch-Indie te maken. Ik deed dit, doch ongelukkigerwijze werd het in Nederland in liberalen zin omgewerkt. Ik voorzag en voorspelde in mijn semi-officiele brieven de gevolgen van die grondwetswijziging en der radicale rigting in Nederland welke, helaas! maar al te zeer bewaarheid zijn geworden.

De Hertog Bernard van Saxen Weimar[4] kwam in Indie als bevelhebber van het leger. Aanvankelijk vond ik het niet aangenaam een èn door zijne hooge geboorte èn door Zijne glorierijke antecedenten[5] zoo hoog geplaatst persoon onder mijne bevelen te krijgen, maar die vrees werd niet door de uitkomst bevestigd, want ik was van het begin tot het einde met hem op den best mogelijken, ik kan zeggen, op den meest

1 W.R. van Hoëvell (1812-1879); predikant te Batavia van 1837-1848; 1849-62 lid T.K.; daarna lid R.v.S.
2 Algemeen Secretaris ter Algemene Secretarie.
3 P.C. Ardesch, president van de Raad van Justitie te Batavia.
4 Tweede zoon van de regerende vorst in Saksen-Weimar, (1792-1862).
5 Rochussen doelt hier op de eervolle loopbaan van de hertog: 1815 kolonel in Ned. dienst; streed ook in de Tiendaagse Veldtocht; van 1848-1851 commandant van het N.I. leger.

vriendschappelijken voet, en had, daar hij zonder zijne familie was aangekomen, zeer dikwerf het genoegen en de eer dat hij bij mij op Buitenzorg kwam logeren. Die vriendschappelijke en vertrouwelijke verhouding bleef na onze terugkeer in Nederland, tot aan zijn dood, in stand.

Ik nam eenige maatregelen betreffende gouvernementscultures. Tegenover de zeer verminderde indigocultuur werd die van de suiker uitgebreid. Ook de gouvernementstabakscultuur werd door mij in vele districten ingetrokken of verminderd omdat zij voor de bevolking drukkend was en omdat zij geen voordeel aan den Staat opleverde. Daarentegen werd die van de koffij uitgebreid. In overleg met den Generaal Michiels, Gouverneur van Sumatra's westkust, voerde ik daar de gouvernementskoffijcultuur in, welke inderdaad zeer goede vruchten èn voor de bevolking èn voor Nederland heeft gehad.

In Maart 1849 vernam ik tot mijn groot verdriet den dood van Koning Willem II, aan wien ik zoo gehecht was en met wien ik, ook tijdens mijn verblijf in Indie nog al particuliere correspondentie onderhield.

De derde Balische expeditie liep goed af; dat eiland is sedert dien tijd onder ons indirect gezag gebragt en gebleven. Onder een direct gezag wilde ik het niet brengen, vooreerst omdat er reeds meer dan genoeg onder direct gezag was, in de tweede plaats omdat de bevolking van Bali Bramansch en Boudistisch is en er dus in vele opzigten andere maatregelen en regeeringswijs noodig zouden zijn geweest dan op Java.

Ongelukkig en tot mijn leedwezen werd de Generaal Michiels[1] in de laatste ontmoeting met de Balinezen door een kogel getroffen en stierf kort daarna. De dood van dien energieken en genialen man was een waar verlies voor ons.

Op den 17en September begaf ik mij per stoomboot naar Bandjermasin op Borneo. Mijn hoofddoel dier reis was: le. om die residentie voor te bereiden voor het vestigen van particuliere ondernemingen; 2e. om de steenkolenmijnen te zien en die uit te breiden: 3e. om er eene beslissing te nemen over de troonopvolging van den ouden Sultan Adam. In het Bandjermasinsche werd goud en diamanten gevonden. Men meende dat ik kwam om die beide voor het Nederlandsche Gouvernement te nemen. Ik ontkende dit en zeide dat ik kwam niet om goud of diamant, maar om steenkolen en ijzer. De troons-

1 A.V. Michiels (1797-1849); vanaf 1816 in N-Indië.

opvolging was een moeijelijk vraagstuk. De oude Sultan was geheel onder den invloed eener chinesche vrouw, wier zoon hij zeer wenschte dat door mij tot zijn opvolger zou worden benoemd. Mij bleek echter spoedig dat dit zeer tegen den zin der bevolking zoude zijn, en dat deze wenschte dat de zoon van eene andere vrouw van vorstelijke geboorte voor het Sultanaat zou worden bestemd. De chinesche vrouw deed echter alles wat zij kon om mij te spreken en bragt een bak met groote diamanten mede welke zij mij aanbood, doch die ik natuurlijk weigerde aan te nemen. Ik besloot den wettigen prins tot opvolger te benoemen en bij eene officiele receptie welke ik van de vorstelijke familie had, en waarbij ik dien Prins na den Sultan den eersten rang gaf, bleek mij ten duidelijkste dat zoowel de grooten des lands als het publiek daarmede ten hoogste ingenomen was. De Sultan leefde echter nog voort tot na mijne aftreding als Gouverneur Generaal. Er was een nieuwen Resident aan den Resident Gallois opgevolgd. Deze scheen onder den indruk te zijn gekomen der chinesche vrouw; altans hij schreef aan den Gouverneur Generaal Duijmaer van Twist, dat de door mij genomen beschikking over de troonsopvolging naar zijn oordeel verkeerd was en dat hij meende dat de chinesche afstammeling daar beter voor geschikt en meer aan Nederland gehecht was. De Heer Duijmaer van Twist, die altijd gaarne tegen mijne handelingen en beschikkingen in handelde, vereenigde zich met dit voorstel. Eenigen tijd daarna stierf de Sultan en de chinees werd als zijn opvolger geproclameerd. Dienzelfden dag brak er een oproer uit van zeer ernstigen aard, en waarvan het gevolg was een strijd van zes jaren over een groot deel van Borneo en de annexatie van het landgebied van den Sultan van Martapoera, 't geen ten gevolge heeft dat het ons veel, zeer veel geld heeft gekost en nog blijft kosten en dat de geest welke vroeger daar zeer goed was, thans in gelijke mate slecht is.

Ik begaf mij naar Martapoera, de zetel van den Sultan, om hem en zijne familie daar een tegenbezoek te brengen; voorts naar Pengaron om de nieuwe steenkolenmijnen te bezichtigen. Van daar keerde ik naar Bandjermasin en stoomde over de Barito (eene rivier van het gehalte als den Rijn) en de Dayak naar Poeloe Petak, waar zendelingsscholen waren op welke zich vele Dayaksche kinderen bevonden, doch welke scholen tijdens den opstand door de zendelingen zijn verlaten geworden.

Van daar vertrok ik naar Celebes en kwam den 5en Ok-

tober te Makassar aan. Vele inlandsche vorsten kwamen mij daar bezoeken, als die van Goah[1], Tello, Saurabone, Barroe en Bima[2]. Ik had er vele zaken te regelen en deed eene tournée in het binnenland.

Den 20en October kwam ik te Soerabaya. Ik bezocht er de nieuw aangelegde havenwerken, het natte en het drooge dok, den constructiewinkel enz. Mijn voornemen was naar Madura te gaan en daar de Vorsten van dat eiland te bezoeken; daaraan echter kon ik geen gevolg geven omdat ik te Soerabaya waarschijnlijk door groote vermoeienis en sterke hitte, ziek, zeer ziek werd. Ik logeerde in het residentiehuis, in dezelfde kamer en denkelijk in hetzelfde ledikant waar mijn voorganger, de Gouverneur Generaal Merkus[3] overleden was. De doctoren meenden dat ik stervende was. Ik had echter dat gevoel niet. Nu zag ik den Resident de Perez[4] en den Secretaris Hazebroek in mijne kamer, en hoorde den eerste tegen den laatste zeggen, op zachten toon: 'wij mogen wel denken aan het ceremonieel van de begrafenis'. De Secretaris antwoordde: 'wij hebben het immers van den anderen'. 'Ja maar', zeide de Resident, 'hier moet een krul meer bij, deze is Minister van Staat'. 'Welnu', zeide de Secretaris, 'geef hem dan drie kanonschoten meer'. Ik hield mij alsof ik die dialogie niet gehoord had; doch toen drie maanden later de Heer de Perez bij mij op Buitenzorg kwam en mij voorstellen deed, vroeg hij mij hoe ik er over dacht. Ik antwoordde dat ik er mij wel mede kon vereenigen doch voegde er bij: 'maar er moet een krul meer bij'. Het gezigt van den Heer de Perez werd vuurrood.

Ik vernam te Soerabaya dat de Schout bij Nacht van den Bosch weder zou aftreden als Minister van Kolonien en door den Heer Pahud[5] zou vervangen worden. In 1848 was J.C. Baud afgetreden, nà hem trad op de Vice-Admiraal Rijk, na dezen G.L. Baud, na dezen van den Bosch en nu Pahud. Deze gedurige afwisseling van Ministers scheen mij zeer nadeelig voor een regelmatig en vast koloniaal bestuur en was mij zeer onaangenaam, te meer daar mij in toeneemende mate bleek dat de grondwet van 1848 zeer nadeelig op het Koloniaal

1 Te weten: Gowa.
2 Te weten: Bira.
3 P. Merkus (1787-1844); van 1838-42 R.v.I.: 1842-44 G.G.
4 P.J.B. de Perez (1803-1859); 1848-53 resident van Soerabaja; 1853 R.v.I.; 1858 vice-pres. R.v.I.
5 C.F. Pahud (1803-1873); Min. van Kol. 1849-55; G.G. 1856-1861.

bestuur zou werken en de ultra-liberale en Europesche denkbeelden meer en meer op Indie zouden worden toegepast. Ik leverde daarom een request aan den Koning in, om met het einde van mijn vijfjarigen dienst, dat was met ultimo September 1850 als Gouverneur Generaal ontslagen te worden.

Den 25 November 1849 keerde ik per stoomboot naar Batavia terug en kwam daar den 27en dier maand aan.

Gedurende mijn verblijf te Soerabaya was in de districten Demak en Grobogan ziekte en hongersnood uitgebroken ten gevolge van mislukten oogst; die mislukking was toe te schrijven: 1e. aan insecten, die duizende velden geheel verwoest hadden; en 2e. aan gebrek aan kanalen tot irrigatie bij droogte en tot afleiding bij te grooten overvloed van water omdat die districten grootendeels uit onder het bestuur van Daendels[1] droog gemaakte meeren bestaande, die afleiding behoefden. Ik had reeds vroeger tot het aanleggen dier werken last gegeven, doch de uitvoering daarvan was door verschillende oorzaken vertraagd geworden. Ik had ook reeds vroeger, toen ik te Ambarawa was, de bevolking van Demak en Grobogan van de heerendiensten voor de vestingwerken ontslagen en had evenzeer de voor die bevolking schadelijke tabakscultuur zooveel mogelijk ingetrokken, zoodat er slechts twee contracten waren in stand gebleven[2].

In 1850 was mijn voornemen Sumatra te bezoeken, doch uithoofde van de steeds toenemende werkzaamheden en zeer moeijelijke zaken moest ik dat plan opgeven en mij bepalen tot eene reis door de residentie Bantam, waar een opstand van geene groote beteekenis geweest was en waar ik na persoonlijk onderzoek in loco over een tal van questien en voorstellen te beschikken had. Ik bezocht ook dat gedeelte van de Preangerregentschappen, welke ik nog niet had gezien.

Meer en meer was mij gebleken dat de Bazarpacht drukkend was voor de bevolking. Ik nam een maatregel om die te verligten, door: 1e. de pacht af te schaffen voor paddi en rijst; en 2e. voor den doorvoer door elke gemeente. Aan het opperbestuur deed ik voorstellen om die pacht geheel af te schaffen. Dit

1 H.W. Daendels (1762-1818); van 1807-11 G.G.

2 Over de oorzaken van de hongersnood in Demak en Grobogan wordt ook gehandeld bij Fransen van de Putte, Suikercontracten, blz. 22 en 23, en bij Hasselman, Beschouwingen Kultuurstelsel, blz. 36.

geschiedde echter niet onder mijn bestuur, maar onder dat van mijn opvolger Duymaer van Twist[1].

Ik gaf mijne ondersteuning tot de oprigting van eene middelbare school voor jonge europeanen, teneinde zij niet al te jong en al te vroeg naar Europa zouden behoeven te worden gezonden[2].

Ik vermeerderde aanmerkelijk het getal van afscheeppakhuizen tot verscheping der gouvernementsproducten, waardoor de heerendiensten tot het vervoer uit de binnenlanden aanmerkelijk konden worden verminderd.

Ik organiseerde een geregelde stoomvaartdienst tusschen Batavia en de Buitenbezittingen, daar de zeilschepen door de maanden lang waaijende Oosten- en dan weder een half jaar lang waaijende westenwinden, die gemeenschap niet regelmatig konden onderhouden. Hierdoor werd onze Indische archipel meer tot een geheel gebragt.

De Schout bij Nacht van den Bosch, die bij mijne aankomst in Indie het bevel over de marine in Indie had, later eenige maanden Minister van Kolonien was, kwam nu weder als bevelhebber van de marine in Indie terug met den rang van Vice-Admiraal. Hij werd echter spoedig ziek en stierf. Ik was bij zijne begrafenis tegenwoordig.

Tengevolge van mijn herhaald verzoek om ontslag was de Heer Bruce[3], vroeger lid der Kamer, later Commissaris des Konings in Overijssel op mijn voorstel tot mijn opvolger benoemd; hij had die benoeming aangenomen, doch stierf nog voor zijne uitreis aan het Nieuwe Diep aan boord van het schip dat hem naar Indie moest overvoeren. Toen werd tot Gouverneur Generaal benoemd de Heer Duymaer van Twist, wiens naam in de geschiedenis van Nederland zal opgenomen worden als de eerste bederver van Indie, dat hij nooit begrepen heeft, en waar hij de vrije drukpers en allerlei verkeerde denkbeelden invoerde. Hij kwam in Mei 1851 te Batavia aan en op den 21en dier maand gaf ik hem het bestuur over. Ik kon echter niet terstond vertrekken omdat mijne (tweede) vrouw[4] in

1 Duymaer van Twist (1809-1887); 1843-51 lid T.K.; 1851-55 G.G.; 1858-62 lid T.K.; 1865-81 lid E.K.
2 Bedoeld wordt het gymnasium Willem III te Batavia, dat pas in 1860 tot stand kwam.
3 G.I. Bruce (1803-1850); lid T.K. van 1839-47; 1847-50 Gouverneur van Overijsel.
4 Elisabeth Charlotte Vincent (1827-1851). Rochussen had haar 25-9-1848 gehuwd. Uit dit huwelijk was reeds geboren (1849) Maria Petronella, die in 1873 Jhr. Mr. A.P.C. van Karnebeek (1838-1925) huwde.

hoogen staat van zwangerschap was en in Junij moest bevallen.

Dit gebeurde, maar het kind stierf en eenigen tijd daarna (den 14 Augustus) de goede moeder ook. Nu veranderde ik van plan om over zee naar Nederland terug te keeren en besloot over Britsch Indie te gaan, teneinde de administratie van die zoo uitgestrekte kolonie te leeren kennen en met de onze te vergelijken, om vervolgens mijne reis over Egypte te vervolgen. Eerst in September 1851 kon ik Java verlaten en vertrok den 27en dier maand, dus juist zes jaren na mijne aankomst, met Zr. Ms. Stoomschip de Ardjoeno. De reden waarom ik pas op dien datum kon vertrekken was dat de Ardjoeno troepen naar Palembang had moeten brengen en op de terugreis een belangrijk stuk van de machine gebroken was en dat tot het herstellen daarvan 2 à 3 weken noodig waren. Ik logeerde de laatste dagen van mijn verblijf te Batavia bij den Heer Duymaer van Twist, die wel beleefd was, doch mij nimmer over zaken sprak. Den 23 September gaf hij een groot diner ter mijner eere en daarna eene receptie, welke zeer talrijk bezocht was. De Heer van Twist bragt mij bij mijn vertrek naar de boot waar eene zeer talrijke menigte autoriteiten, ambtenaren, officieren, kooplieden en voorname ingezetenen vereenigd waren om mij vaarwel te zeggen. De Hertog van Saxen Weimar en vele anderen, in zes sloepen, bragten mij aan boord van de Ardjoeno. Van inlandsche Vorsten, Regenten, van Residenten en vele andere had ik ook een tal van afscheidsbrieven vóór mijn vertrek ontvangen. Nu verliet ik de reede van Batavia in den nacht van den 27en September. Den 29en September des morgens ten 7½ ure kwam ik te Muntok, de hoofdplaats van Banka. Ik stapte aan wal en werd met de grootste statie ontvangen, er had eene zeer plegtige intogt plaats. Na gedejeuneerd te hebben bij den Resident Schaap, bij wien ik ook logeerde, ging ik Muntok en de environs bezigtigen; ten 7 ure was er een groot diner, waarop ook eenige inlandsche en chinesche hoofden tegenwoordig waren. Den volgenden ochtend ten 6 ure begaf ik mij weder naar boord, - er was dezelfde stoet om mij uitgeleide te doen, muzijk, vuurwerk enz. Ten 7½ ure werd het anker geligt. Den 1en October arriveerde ik te Riouw. Het gezigt op die plaats met het fort Kroonprins, 't welk de negorij domineert en met het vlak daartegenoverliggend eiland Mars, waar de onderkoning[1] resideert, is zeer pittoresk. De Resident de Lanoy

1 De Bintan-, Batam- en Karimoneilanden stonden onder het bestuur van de onderkoning, in tegenstelling met ‘Lingga’, het engere gebied van de sultan.

kwam aan boord; ik debarkeerde, weder optogt in staatsie en alles op de been. Ik bezocht het fort en het eiland Mars, 's middags diner bij den Resident, 's avonds Chinesche- en Maleische spelen. Ik sliep ten huize van den Resident en verliet den volgenden ochtend ten 6 ure Riouw en Nederlandsch Indie. Na vier uren stoomen kregen wij Singapore in het gezigt, de haven vol schepen. Toen het anker gevallen was kwam eene deputatie aan boord, de resident en nog twee Heeren. Aan wal gekomen vond ik den Gouverneur Butterworth, een deftig en zeer aangenaam man. Het garnizoen was onder de wapenen en ik werd met dezelfde honneurs ontvangen als Lord Dalhousie[1], de Gouverneur Generaal van Britsch Indie, toen deze, twee jaar vroeger, Singapore bezocht. De Heer Butterworth had mij reeds per brief, dien ik te Batavia ontving, te logeren verzocht. Ik nam dit aan; wij begaven ons naar zijn hotel; ik maakte kennis met Mevrouw Butterworth, eene zeer aangename en gedistingueerde dame. Wij reden van 5 tot 6½ ure om Singapore en de environs te zien, toen diner, waarbij de fransche Consul Gaulier tegenwoordig was. Den volgenden dag ontving ik een groot aantal visites van de autoriteiten en chefs van handelshuizen. Ik bezocht met den Gouverneur de gevangenissen en hospitalen, den chineschen tempel; 's avonds groot diner. Den 4en October bragt ik eenige contravisites en bezocht nog verschillende instellingen, chinesche winkels, enz. Den 5en October 's ochtends ten 6½ ure weder naar boord; alles in staatsie en de troepen waren weder op de been. Den 7en October arriveerde ik aan het eiland Poeloe Pinang; wij ankerden voor de stad Georgetown, eene vrijhaven, welke aanvankelijk veel afbreuk deed aan den haven van Malakka, doch nu in vergelijking van Singapore niets meer beteekent. Georgetown heeft 38000 inwoners, meest maleijers en chinezen, weinig Europeanen. Wij logeerden bij den Resident Blumdell; den 8en October 's morgens reden wij te paard naar den top van een berg, 2600 voeten hoog, van waar men een prachtig uitzigt heeft over het eiland, over de straat die het van het schiereiland afsnijdt, van den vasten wal en eene bergketen aldaar; eene landstreek 60 Engelsche mijlen lang en zes breed, welke Engeland van den Radja van Guida[2] heeft gekocht en waar

1 J.A.B.R. Dalhousie (1812-1860); G.G. van 1848-56.
2 Tegenwoordig Kedah.

eenige particuliere rijst- en suikerondernemingen van particuliere ondernemers zijn. Het scheen echter niet dat zij in bloei waren, want van de zeven suikerondernemingen stonden er drie te koop.

Op den top van den berg bevindt zich eene Gouvernementsbungalow (villa) voor den Gouverneur der Straitetablisments, die zijn zetel heeft te Singapore, en ook een fraai huis van den ricordor[1], oppersten regter in de Straitsetablisments, zoomede een groot convalescentenhuis waar velen, die in Britsch Indie of te Singapore ziek zijn geweest, eenigen tijd kwamen doorbrengen.

Den volgenden dag bezigtigde ik de zeer groote gevangenissen, waarheen alle veroordeelden in Britsch Indie worden gezonden, en die uitmuntend ingerigt zijn, zoomede eene zeer goede school waar zoowel Engelsche als Maleische en Chinezen kinderen in groot getal aanwezig waren; eindelijk een Roomsch Katholiek seminarie van fransche jesuiten of zendelingen waar een 160 tal jonge Cochin-chinezen vereenigd waren, welke later weer naar hunne landen teruggezonden worden om daar het christendom te verkondigen. Ik sprak lang en niet onaangenaam met de paters. 's Avonds nog een afscheid-dineetje bij den resident en den volgenden ochtend 10 October weer aan boord van de Ardjoeno om naar Calcutta te stoomen. Ik kwam daar den 19en October aan. Eene stad van circa 700.000 inwoners; het gedeelte door Engelschen bewoond is zeer fraai en versierd met een tal van prachtige gebouwen en instellingen; het gedeelte door de inlanders bewoond heet de zwarte stad en bestaat hoofdzakelijk uit kleine ellendige huisjes of hutten, meest van hout, maar ook hier en daar uit prachtige groote huizen, door de inlandsche baboes[2] of schatrijken, bankiers, woekeraars bewoond.

Mijne landing geschiedde weder met zekere statie; er waren troepen onder de wapenen. De Commandant Kolonel Warren, en den meest beroemden tijgerschieter van Britsch Indie (die er gedurende zijn dertigjarig verblijf in Indie meer dan 400 had neergeschoten), en een adjudant van den Gouverneur Generaal ontvingen mij. Ik vernam dat de Gouverneur Generaal Lord Dalhousie niet te Calcutta maar te Simba was[3]. Deze had

1 De aanduiding van de 'Chief Justice' van Singapore.
2 Baboe: In Calcutta speciaal een Hindoe, die zich aan de handel wijdt.
3 Bedoeld is Simla (Pendsjaab), ± 300 km. ten N. van Delhi.

echter in het eerste hôtel een goed appartement voor mij laten bestellen, waar ik voor zijne rekening logeerde, en twee zijner rijtuigen ter mijner beschikking gesteld. Kort na mijne aankomst begaf ik mij naar den deputy-Gouverneur, den stokouden en afgeleefden Generaal Sir John Lutten Littler. Ik ontving tal van bezoeken; ik noem slechts de leden van den Raad van Britsch Indie Lowis, Sir Frederic Currie[1] en Sir Lawrence Peel[2], neef van Sir Robert Peel; de Generaal Gilbert[3], de algemeene Secretaris F.J. Hallidey met wien ik zeer lieerde en die mij omtrent het bestuur en de toestanden van Britsch Indie in alle opzigten inwijdde; de Gouvernements Secretaris van Bengalen enz. Ik bragt bij bovenvermelden de bezoeken terug. Ik dineerde bij Sir Lutten Littler, bij den Bisschop, enz. Ik bezocht alle schoone gebouwen en groote inrigtingen: 1e. het paleis van den Gouverneur Generaal; 2e. de standbeelden der vorige Gouverneurs Generaal Warren Hastings[4], Lord Auckland[5] en Lord William Bentinck[6], Lord Willisbury[7] en eene hooge kolom ter eere van den Generaal Ochterley[8]. Alle deze monumenten zijn op particuliere kosten daargesteld; 3e. het normeric hospitaal, waar ik zware operatien zag verrigten aan gemagnetiseerde personen, die er niets van gevoelden of merkten; 4e. het medical college voor jonge inlanders, die er ten getale van minstens 400 aanwezig waren; 5e. het hindoe college; 6e. het Calcutta madrassa[9]; 7e. Dr. Duff's school, waar 1500 leerlingen waren; 8e. La Martinière, een gesticht waar een groot aantal Engelsche en half-cast jongens opgevoed werd en een ander voor meisjes; 8e. de munt; 9e. de beurs; 10e. het oude fort William[10] met de bekende blackhole;[11] 11e. het entrepôt; 12e. de botanische tuin.

Ik maakte, vergezeld door twee adjudanten van den Gou-

1 Geboren 1799; tweemaal gouverneur van Bombay; vice-president van de R.v.I.
2 1799-1884; vanaf 1840 in B. Ind. staatsdienst.
3 W.R. Gilbert (1785-1853), sedert 1800 in B.Ind. militaire dienst.
4 De eerste G.G. van B.Ind. (1732-1818).
5 G.G. van 1836-1842.
6 G.G. van 1828-1835.
7 Bedoeld is: Wellesley, G.G. van 1798-1805.
8 Sir David Ouchterlony, overleden 1825.
9 Moh. college, in 1780 door Warren Hastings gesticht.
10 In 1696 gebouwd.
11 De cel, waarin Suraj-ud-Dowla in 1756 146 gevangenen perste, zowel mannen als vrouwen; 23 waren er de volgende dag nog slechts in leven.

verneur Generaal, een uitstap naar Barrepora[1], een buitenverblijf van den Gouverneur Generaal met een heerlijk park en colessale menagerien langs de Hoogly; waar Sir John Littler zich toen bevond en waar ik vier dagen doorbragt. Langs de rivier die wij opstoomden overal ghants[2] of tropheen met ornamenten en Hindoetempels. Van Barrepora, vroeger eene Deensche bezitting, ook chinsara[3], tot 1824 eene Nederlandsche bezitting en chandermagove[4], toen nog een kleine fransche bezitting.

Te Calcutta teruggekeerd nam ik het besluit om niet, zooals mijn eerste plan was, vandaar per stoomboot via Ceylon naar Suez te varen, maar om Britsch Indie door te reizen tot Bombay en vandaar tot Suez. Ik had grooten lust het binnenland van Britsch Indie te leeren kennen en had weinig lust om te midden van den winter in Nederland terug te keeren. Ik werd er door den Generaal Sir John Littler zeer toe aangemoedigd en deze schreef aan al de voornaamste autoriteiten op mijne reisroute om mij te introduceren en alles te doen wat in hun vermogen was om mijne reis te bevorderen en te veraangenamen. De Heer Schönman was ongesteld en kon de reis niet medemaken; hij bleef eenigen tijd bij eenen landsgenoot, een Duitscher, logeren en keerde per mailboot terug.

Ik kocht twee kleine rijtuigen voor één paard, tevens ingerigt voor bed, een voor mij, het andere voor mijn zoon Henri en voor mijnen Adjudant Vertholen, en nam een inlandschen reisknecht. Ik vertrok den 8en November per stoomboot de Hoogly op naar chandermagove[4], waar wij de rijtuigen vonden met den reisbediende. Wij vervolgden de reis naar Bardwa[5], waar wij den 9en aankwamen. Wij logeerden bij den Collecteur E. Drumond. Ik bragt een bezoek bij den Radja van Burudwan, den grootsten Zeminder[6] van Bengalen in zijn allerluxieus paleis. Die man wordt geacht de rijkste van Britsch Indie te zijn. Aanstootelijk als men daarnaast ziet de diepe armoede der

1 Nu Barrockpore.
2 Ghat (hindoes): woord met zeer verschillende betekenissen (heuvelrug, werf, kade); hier: verbrandingsmonument.
3 Te weten: Chinsurah, van 1675-1824 Nederlands.
4 Te weten: Chandernagore of Chandarnagar, vanaf 1673 een Fr. nederzetting.
4 Te weten: Chandernagore of Chandarnagar, vanaf 1673 een Fr. nederzetting.
5 Burdwan.
6 Ambtenaar, belast met de inning van de grondbelasting in naam van het gouvernement.

ryots of boerenstand. Ik kon niet gelooven dat Lord Cornwallis[1] wijs gehandeld heeft met het invoeren of bevestigen waar het bestond van het stelsel der Zemindars[2]. Men zeide mij dat de Radja van Burdwan f. 5.200.000 ontvangt, en slechts f. 3.200.000 aan den Staat behoeft te geven zoodat er f. 2.000.000 voor hem en zijne zeven onderzemindars overblijven. Wij dineerden bij Drumond met den Commissionair en zijne vrouw, den docter en zijne vrouw, den magistraat en den Kapitein der genie belast met de wegen en publieke werken. Na het diner vertrok ik. Wij reden dien nacht en den volgenden dag door, veelal stapvoets. Den tweeden nacht brak een wiel van mijn rijtuigje. Gelukkig was er, in het naburig Gyra een bungalo, waar ik twee dagen doorbragt omdat de naaste smid verre vandaar verwijderd woonde. Ik bragt dien tijd door met jagen en lezen. Eerst den 15en kon ik de reis doorzetten naar Benares. Onderweg ontmoetten wij een regiment infanterie met een grooten nasleep olifanten, kameelen, ossen, enz. Ook eene caravaan van 45 kameelen (drommedarissen). Den 18en arriveerden wij aan de Ganges tegenover Benares. Een overheerlijk gezigt op die stad, alle die Hindoesche en Mohammedaansche tempels en al die huizen of hotels van al de Indische Vorsten en Prinsen die hier in de heilige stad hun pied à terre hebben om er hunne devotien te komen doen. Er zijn altijd zeer veel inlandsche pelgrims voor dit doel te Benares, gewoonlijk niet minder dan 50.000. Ik had eene aanbeveling aan den Commissionair[3] Lowter, doch deze was absent. Ik logeerde bij den Gouverneur Generaals agent, den Majoor Stewart. Op het diner was een inlandsche radja. Ik bezocht vele merkwaardigheden, onder anderen het Sanscrit-Engelsch college. De straten zijn zoo nauw dat er slechts in een enkele een rijtuig of een olifant kan passeren. Wij werden gedragen in zilveren draagstoelen van den Radja. Ik in een tijger, Henri in een hert, Vertholen in een paard, de Heer Kittoe, die ons begeleidde, in een beer. Wij bezigtigden de heilige tempel der Hindoe's, waar anders geene vreemdelingen worden toegelaten. De Pundits[4] van het hoogste karakter offerden daar. Ik zag de heilige bron van wijsheid en geluk.

1 G.G. in Br. Indië van 1786-93 en in 1805.
2 Rochussen bedoelt, dat de grondbelasting niet aan Eur. ambtenaren was toevertrouwd, maar dat de inning bij inheemse grootgrondbezitters terecht kwam.
3 Een ambtenaar met grote fin. en juridische bevoegdheden.
4 Pandit (een Brahmaan, die in het Sanskrit is onderwezen).

Naast de Hindoesche tempel een mahomedaansche tempel, op de plaats waar vroeger eene andere Hindoetempel had gestaan, doch door Keizer Among Sate[1] verwoest. Ik zag al de ghants met pagodes; ook eene massa van zoogenaamde heilige ossen. Ik maakte een tournée in den omtrek. Op vier uren afstand van Benares zag ik zeer vele Hindoesche oudheden. Dagelijks was er een diner voor mij en een bal ter mijner eere.

Den 20en November 's avonds verliet ik Benares, en kwam den volgenden dag te Allahabad. Ik bezigtigde daar den tuin van den Sultan Gohan met de zich daarin bevindende tempels en tomben; ook het groote fort bij de zamenvloeing van de Ganges en de Jumona, door Auckbir[2] aangelegd; men ziet er nog het paleis waar hij zich dikwerf ophield en de vele Mogolsche gebouwen. Den 22 November vertrok ik naar Cawnpore[3], waar wij den 23en des avonds aankwamen. Cawnpore is een groot kamp met een sterk garnizoen. Ik woonde er eene groote parade bij. 's Middags op het diner van den Judge Harvy waren een groot aantal hoofdofficieren met hunne dames. Den volgenden ochtend vertrok ik naar Lucknon[4], de hoofdstad (bevolkt met 150.000 zielen) van het toen nog bestaande Koningrijk Oude, bevolkt met 8.000.000 zielen en logeerde bij den resident, Kolonel Steeman. Ik bezocht er alle groote en schoone gebouwen en ook de Koning van Oude en de Koningin, die allerknapst was en in de latere revolutie[5] tegen het Engelsche bewind aan het hoofd der troepen stond, doch toen zij overwonnen werd, zich zelve van kant maakte. Zij gaf mij haar portrait, dat nog in mijne benedenzijkamer hangt[6].

Na 3½ dag te Lucknon te hebben doorgebragt, keerde ik terug naar Cawnpore en reisde verder over Mympora naar Agra, alwaar ik op 1 December aankwam, nadat ik daags te voren nabij Canoga de overblijfselen eener zeer groote oude Hindoesche stad had bezigtigd. De Luitenant Generaal Tornson was afwezig, maar bij aankomst te Agra werd mij een brief van hem ter hand gesteld, waarbij hij mij zijn hotel als logies aanbood. Ik maakte er gebruik van. Dr. John Murrey

1 Aurangzeb, keizer, die van 1658-1707 Mongolvorst over India was.
2 Te weten: Akbar de Grote, keizer van Hindostan (1542-1605).
3 Nu: Kanpur.
4 Lucknow.
5 In 1856.
6 J.J. Rochussen woonde in 1869: Lange Houtstraat 19, Den Haag.

was door hem belast mij de honneurs te doen. Er zijn te Agra overheerlijke monumenten, vooral in Tay Mahal[1], geheel van gebeeldhouwd marmer. Er is ook een college, waar Engelsch, Sanscrit, Persisch, Arabisch, Hindoesch en Oudr of Hindostan wordt onderwezen. Ik leerde er vele hoofdambtenaren en hoofdofficieren kennen; en de vijf dagen welke ik er doorbragt, werden mij dagelijks diners gegeven.

Den 6en December vertrok ik naar Tittepora en logeerde daar in de zoo uitnemend pittoresque oudheden. Den 8en December naar Bhurtpore[2] met Sir Alex. Low. De radja kwam ons tegemoet en wij logeerden bij hem, wij zagen 18 olifanten, zijne kameelen en fraaije paarden. 's Avonds een toer per olifant door de stad gereden, daarna zagen wij de bajaderen[3] van den radja dansen. Den volgenden dag tijgerjagt, allen op olifanten en een groote stoet menschen te paard en op kameelen om de tijgers op te jagen; den 10en per olifant naar de jungle op de jagt van herten en zwijnen; na het diner weder de dansmeiden.

Den 11en via Dieg naar Muttra[4] en aldaar gelogeerd bij den collector Alexander. Den volgenden dag de stad en de omgevingen gezien en een op 8 mijlen afstand enorm grooten ouden Hindoetempel en eenen nieuw gebouwden door een inlandsch bankier. 's Avonds vertrokken naar Alleghead[5], waar wij den volgenden ochtend ten 8 ure aankwamen; na daar gelogeerd te hebben, de reis voortgezet naar Delhi, waar wij logeerden ten huize van Sir Thomas Mitcalff, Commissionair en Goeverneur Generaals agent, die echter niet tegenwoordig, maar op tournée was; maar zijne dochter was daar en een neef (kapitein) en diens vrouw. Ik bleef er drie dagen en zag er alle merkwaardigheden; er waren ook weverijen van Indische shales. Te Delhi woont de naam-Keizer; de toen nog levende was 79 jaar oud en half simpel; een groot getal Prinsen van dat oude Keizerlijke Huis woont in het enorme groote paleis. Zij genoten van de Engelsche Compagnie eene toelage van honderdduizend ropijen 's maands, allen te zamen.

Den 18en December vertrok ik naar Meerut en van daar naar

1 Het graf werd van 1629-48 gebouwd door sjah Jahan voor zijn gemalin.
2 Bharatpur.
3 Dansmeisjes.
4 Mathura.
5 Alighar.

Raypore[1] en Kerry naar het Himelayagebergte en bleef daar twee dagen. Ik zag er bergen van 21000 en 23000 voeten hoog en ook de bronnen van de Ganges.

Te Delhi had ik een brief van Lord Dalhousie ontvangen om hem een bezoek te brengen in het campement bij Tattyghur. Ik voldeed daar aan en kwam er den 25en December aan. Wij logeerden bij den Gouverneur Generaal in zeer schoone tenten. Ik bleef er drie dagen. Lord Dalhousie voldeed mij bijzonder. Ik sprak zeer veel met hem over Britsch en over Nederlandsch Indie, over de gebeurtenissen van 1848 enz. Er werden groote manoeuvres door het legercorps gemaakt, die wij - Lord en Lady Dalhousie en ik - te paard bijwoonden. Dagelijks groote diners. Er waren ook drie Inlandsche Vorsten. Den 28en verliet ik het camp en nam afscheid van Lord en Lady Dalhousie. Bij mijn aankomst en vertrek 17 kanonschoten ter mijner eere. Den volgenden ochtend ten 9 ure kwam ik weder te Agra aan en bleef er nog drie dagen om schikkingen te maken voor de reis door de binnenlanden naar Bombay; eene reis welke nagenoeg eene maand moest duren.

Den 31 December verliet ik Agra met 4 palanquins[2] en 32 dragers, die mij tot Bombay moesten brengen, want rijwegen waren er niet en ook nog geene spoorwegen; het vertrek was elken avond ten 4 ure; ten 12 ure des nachts een uur rusten; dan weder den weg vervolgd tot 6 à 7 ure 's ochtends; dan ontbeten, daarna wat gejaagd, meestal op wilde paauwen om wat goeds te eten te hebben; dan uitgeslapen; ten 3 ure middageten en ten 4 ure weder op reis. Den 12 Januarij arriveerden wij te Indore, de hoofdplaats van het inlandsche Rijkje Holker[3]. Daar is gevestigd een Engelsch Resident (Hamilton) om toezigt te houden op verschillende inlandsche vorsten en te zorgen dat van de kisten opium - in die rijkjes vervaardigd - bij aankomst op Engelsch gebied 400 Ropijen per kist werden voldaan. Daar er ± 20.000 kisten worden ingevoerd, brengt dit voor de schatkist niet minder dan 8 millioen ropijen op. De Resident Hamilton was en tournée; wij logeerden echter ten zijnen huize; de honneurs werden ons gedaan door zijn adsistent Anson en diens vrouw. Ik bezigtigde Indore; het paleis van den Vorst is hoogst merkwaardig.

1 Rampur.
2 Draagstoelen.
3 Holkar is de naam van de Maharadja.

Den 14en Januarij vertrokken wij van daar naar Mow[1], waar het Engelsche gebied weder begint en waar een campement is gevestigd. 's Avonds werd de reis doorgezet en eindelijk arriveerden wij den 27en Januarijk 1852 te Bombay, eene stad van ± 500.000 inwoners, hoofdzakelijk bestaande uit 1/3 Hindoes, 1/3 Musulmannen en 1/3 Perzen. Ik bezocht er de voornaamste gestichten en vooral den onderaardschen Braminschen tempel van Elephante op het in de haven van Bombay gelegen eilandje. Ik dineerde bij Lord Falckland, den Gouverneur, die met eene onechte dochter van Koning Willem IV gehuwd was. Uit Bombay verzond ik een lang en uitvoerig rapport aan mijn opvolger den Heer Duymaer van Twist over het bestuur en de administratie van Britsch Indie. Ik had af te rekenen met de palanquin-dragers en scheepte mij den 3 Februarij in op het stoomschip Victoria om mij naar Suez te begeven; den 11en kwamen wij te Aden, oostelijk van de straat Babelmandel gelegen; eene stad van 20.000 zielen, gelegen op eene uitgebreide krater; er was nog al een sterk garnizoen. Wij moesten er ons een dag ophouden om steenkolen in te nemen en als dit geschiedt is het niet zeer aangenaam aan boord en stoomden de Roode Zee in. Den 19en Februarij kwamen wij te Suez. Een adjudant van den Onder-koning van Egypte stond er mij te wachten met twee rijtuigen van den Onderkoning en paarden op elk station om ons naar Caïro te brengen. Er was toen nog geen spoorweg. Te Caïro logeerde ik in een klein paleis van den Onderkoning, bestemd voor Europesche reizigers van rang. Ik had eene zeer goede kamer, zeer goede bediening en zeer goed eten. Ik ontving te Caïro bezoek van onzen Consul Generaal in Egypte, de Heer Ruyssenaers, die te dien einde van Alexandrie naar Caïro was gekomen.

Ik zag al wat er te Caïro merkwaardigs te zien was en ging de Pyramiden zien en die gedeeltelijk beklimmen. De Onderkoning had een stoomjagt ter mijner beschikking gesteld; ik voer er een gedeelte van den Nijl mee op, en daarna den Nijl af tot Alexandrie, waar ik anderhalven dag bleef en een bal bijwoonde ten huize van den Heer Ruyssenaers ter mijner eere.

Te Alexandrie scheepte ik mij in naar Triest, waar wij den 3en Maart aankwamen. Ik bleef er een dag stil en begaf mij toen naar Venetie, waar ik vier dagen vertoefde om er alle merk-

1 Mhow.

waardigheden te bezigtigen. Ik teeken die hier niet aan omdat ze meer en beter bekend zijn dan die van Britsch Indie.

Van Venetie keerde ik naar Triest terug en begaf mij vandaar per post (er was nog geen spoorweg) naar Weenen met het doel om er slechts zeer kort te blijven. Aanvankelijk echter was ik door groote vermoeijenissen wat onwel, zoodat ik er langer moest blijven, en wel zeer veel langer dan ik gedacht had, omdat ik op een diner bij Onzen Gezant, den Baron van Heeckeren de kennis maakte met den eersten Minister, den Prins van Schwartzenberg[1], die mij in hooge mate sympathiek was. Toen hij hoorde dat ik Minister van Financien in Nederland was geweest, raadpleegde hij mij over vele financiele en ook monetaire questien, Oostenrijk betreffende; ik leverde er eene memorie over in, die hij mij zeide te zullen volgen; dit echter kon hij niet doen, want nog, terwijl ik in Weenen was, stierf hij aan eene beroerte, daags nadat ik, alleen met hem en zijne zuster, bij hem gedineerd had. Ik was ook bij den Keizer van Oostenrijk geweest, had bij Z.M. gedineerd en was op een bal geweest.

Van Weenen vertrok ik naar Praag, van Praag naar Dresden, waar ik twee dagen bleef om oude kennissen te bezoeken en schoone kabinetten weder te bezigtigen. Van Dresden reisde ik in eens door naar den Haag waar ik in het begin van de maand April aankwam.

Ik had het geluk mijne kinderen in goeden welstand terug te zien, zoo ook mijn broeder en mijne zuster, behalve mijne zuster s'Jacob[2], die tijdens mijn verblijf in Indie overleden was. De Koning ontving mij op zeer hartelijke en vleijende wijze en daar ik reeds Grootkruis van den Nederlandschen Leeuw was, gaf hij mij het Grootkruis van den Eikenkroon. Behalve die onderscheiding bood Zijne Majesteit mij het Gezantschap te Parijs aan, daar de Baron Fagel zijn ontslag had gevraagd. Ik had er veel lust in, daar ik er in 1840 een tractaat had gesloten, er vrienden en vele kennissen had en ook wel begreep dat na de veranderde grondwet in 1848 en de bemoeijingen der Kamer met de Indische toestanden, ik in Holland niet veel rust of genoegen zou hebben. Desniettemin weigerde ik 's Konings aanbod, omdat ik begreep dat het belang mijner kinderen dit medebragt; ze mede te nemen naar Parijs kon niet, want hunne op-

1 F. von Schwartzenberg (1800-1852), sedert 1848 min. president van Oostenrijk.
2 Zie blz. 98, noot 2.

voeding en loopbaan zou verbroken zijn; ze in Holland achterlaten, zou gevaarlijk zijn geweest. Ik bleef dus in Nederland, nam een goed huis en vereenigde daar mijne kinderen. In Augustus 1852 begaf ik mij naar Londen om daar de tentoonstelling te zien; vandaar naar Parijs, waar ik kennis maakte met den Minister van Buitenlandsche Zaken Drouyn de Lhuys[1], met wien ik sedert zeer gelieerd ben gebleven. Ik werd ook voorgesteld aan Napoleon III. Sedert kwam ik nimmer te Parijs of ik zag en sprak hem, 't zij op een feest, 't zij dat hij mij liet roepen. Nu en dan heeft hij mij geconsulteerd, 't zij over financiele of koloniale punten.

Sedert mijne terugkomst in mijn vaderland had ik de eer zeer dikwijls bij de Koningin-moeder genoodigd te worden en bijzonder in Haar vertrouwen te staan. Zij raadpleegde mij nu en dan en ik voldeed daaraan met de meeste opregtheid. Zij stierf 1 Maart 1865.

Korten tijd na mijne terugkomst werd mij door het Kiesdistrict Alkmaar-Zaandam de candidatuur voor het lidmaatschap der Tweede Kamer aangeboden. Ik had er weinig lust in, doch begreep dat het mijn pligt was, als namelijk de Koning het verlangde, vooral ten einde voor de Indische toestanden en het finantiewezen te zorgen. Ik rigtte mij tot Zijne Majesteit, die mij ten antwoord gaf dat hij het zeer wenschte; ik nam gevolgelijk de candidatuur aan en werd met groote meerderheid gekozen. Wat ik in de Kamer gezegd en gedaan heb, zal ik hier niet opteekenen. Het Bijblad geeft dit alles in detail op. Ik bleef lid der Tweede Kamer tot 1857 toen ik mijn ontslag als zoodanig nam omdat ik mij met de rigting van het toenmalig Ministerie niet konde vereenigen en het toch niet wilde bestrijden.

In Mei 1853 benoemde de Koning mij tot zijn Commissaris bij de Nederlandsche Handelmaatschappij, ter vervanging van den Heer Canneman[2]. Ik bleef die betrekking bekleeden totdat ik in 1858 Minister van Kolonien werd. Ik had nog al eens moeijelijkheden met de Directie, en heb de overtuiging in vele zaken die Maatschappij betreffende nog al verbeteringen te hebben gebragt. In November 1853 werd ik door den Minister

1 Drouyn de Lhuys (1805-1881); 1848 Min. van Buitenl. Zaken; ook in 1851 en van 1852-55.
2 E. Canneman (1777-1861); 1814 lid R.v.S.; sedert 1819 buiten staatsdienst.

van Kolonien officieel uitgenoodigd eene Commissie te presideren tot de bevrijding der slaven in onze overzeesche bezittingen. Deze Commissie had de wetten ten gevolge, later tot opheffing der slavernij, eerst in Nederlandsch Indie, later in West-Indie door de Regering voorgesteld en door de beide Kamers aangenomen.

In 1854 begaf ik mij naar Engeland om daar mijne dochter Maria[1] af te halen bij hare aankomst uit Indie met hare grootmoeder. In 1855 naar Schotland, waar ik met mijne twee dochters en zoon Maurits[2] drie weken doorbragt bij mijn zwager Maclaine op het eiland Mull.

Over het bij de Kamers aanhangig gemaakt nieuwe regeringsreglement voor Nederlandsch Indie kwamen een aantal brochures uit; onder andere eene van den Heer Cornets de Groot[3], oud-Secretaris Generaal van het Departement van Kolonien en laatstelijk lid van den Raad van Indie, waarin hij enkele daden van mijn bestuur als Gouverneur Generaal berispte[4].

Dit gaf mij aanleiding een werk te schrijven, getiteld: Toelichting en verdediging van eenige daden van mijn bestuur in Indie, gedrukt bij Gebroeders van Cleeff te 's Gravenhage. Deze toelichting en verdediging maakte een gunstigen indruk en doodde geheel de verkeerde beschuldigingen van den Heer Cornets de Groot.

Na in 1857 in Januarij als lid der Tweede Kamer afgetreden te zijn, begaf ik mij naar Parijs en over Marseille naar Napels, Rome, Florence en Genua, om die steden in Italie te zien. Te Rome maakte ik de kennis van den Cardinaal Antonelli. Hij vroeg mij eens waarom ik de Paus[5] niet had bezocht. Mijn antwoord was, dat ik dit uit discretie had nagelaten, vermeenende dat mijn persoon hem niet aangenaam zou zijn tengevolge van mijne handelingen op Java ten aanzien van den Bisschop Grooff. Twee dagen daarna ontving ik een verzoek namens den Paus om bij Z.H. op het Vaticaan te komen. Ik deed dit en had een gesprek met hem dat langer dan een uur

1 Maria Henriette, geboren 1849, zie blz. 113, noot 4.
2 Maurits, 1841-1875, overleden te Berlijn.
3 J.P. Cornets de Groot van Kraayenburg (1808-78); ambtenaar in N.I.; in 1861 even Min. van Kol.
4 Aanmerkingen op het ontwerp van wet, tot vaststelling van een reglement op het beleid der regering van N.I., 1853.
5 Pius IX (Mastai Ferretti) geb. 1792, paus van 1846-1878.

duurde. In de eerste plaats over Grooff; nadat ik alles had ontwikkeld, gaf Z.H. mij geen ongelijk en zeide wel de positie van een Gouverneur Generaal in een Mohammedaansch land te begrijpen. Daarna sprak hij over de politiek in het algemeen en over die van Nederland in het bijzonder. Hij vroeg zelfs verschillende informatien over Groen van Prinsterer, Thorbecke, van Hall en andere staatslieden.

Voor mijn vertrek uit Rome bragt ik een tweede bezoek bij den Paus, dat even onderhoudend en aangenaam was als het eerste. Vele personen die later te Rome waren geweest, zeiden mij bij hunne terugkomst dat Z.H. naar mij gevraagd had.

Na mijne terugkomst in Nederland werd ik verzocht eene Commissie te presideren om advies uit te brengen over adressen, welke door den Heer van Vlissingen[1] te Amsterdam en een aantal voorname en bekende mannen waren ingeleverd, betreffende Europesche kolonisatie op de Nederlandsche bezittingen in Oost-Indie buiten Java en Sumatra. Ik nam het aanbod aan. Leden der Commissie waren de Heeren A.L. Weddik[2], vroeger Resident en Gouverneur in Nederlandsch Indie, Staatsraad in Buitengewone Dienst; Willer[3], laatst Resident van Riouw; Baron A. Mackay[4]; Baron Sloet tot Oldhuis[5]; Professor Donders[6]; Gallois, oud-Resident in Indie; Andresen[7], Luitenant-Kolonel en gewezen waarnemend Resident ter Westerafdeling van Borneo; van Heel, suikerfabrikant op Java; en Jeekel[8], oud-Gouverneur der Moluksche eilanden.

Op mijn verzoek en dat der Commissie, werd mijn zoon Mr. H. Rochussen, die met mij naar Indie was geweest, voorgesteld en benoemd tot Secretaris der Commissie.

Na vele en belangrijke vergaderingen werd het rapport aan den Koning - door mijn zoon opgesteld - vastgesteld en aan Z.M. ingezonden. Het werd in druk uitgegeven bij Gebr. van

1 F.H. van Vlissingen, niet te verwarren met de bekender industriëel Paul van Vlissingen.
2 A.L. Weddik, van 1837-42 resident van Ajer Bangis (later Tapanoeli).
3 T.J. Willer (1808-65); vanaf 1832 in N.Ische staatsdienst; 1853-55 res. van Riouw.
4 A. Mackay van Ophemert en Zonnewijne (1807-1876); 1850-62 lid T.K.; 1862 vice-voorz. van de R. van St.: 1865 Min. van Staat; sedert 2 juni 1870 10de Lord Reay.
5 B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis (1808-84); van 1848-60 lid T.K.
6 F.C. Donders (1818-1889); sedert 1848 hoogleraar te Utrecht.
7 A.J. Andresen (1808-72); vanaf 1837 in het N.Ische leger.
8 P. Jeekel (geb. 1797); van 1845-46 gouv. van de Molukken.

Cleeff te 's Gravenhage, 1858. Het rapport scheen op Zijne Majesteit een zeer gunstige indruk te hebben gemaakt; altans wij ontvingen een besluit van dankzegging, en mijn zoon, ofschoon pas gepromoveerd, kreeg van Z.M. de Ridderorde van de Eikenkroon; de leden der Commissie gaven mij een zeer prachtige zilveren inktkoker present, waarbij alle hunne namen waren vermeld, met eene opdragt aan mij.

Ten gevolge der beweging welke in het land plaats had over de overeenkomst met Rome en de invoering van R.C. bisschoppen was het Ministerie Thorbecke den 19en April 1853 afgetreden en door een Ministerie van Hall voor Buitenlandsche Zaken, Donker Curtius voor Justitie, van Reenen voor Binnenlandsche Zaken, Vrolik voor Finantien etc. vervangen. In 1856 werden echter vervangen: Hall door Gevers van Endegeest, Donker Curtius door van der Brugghen, van Reenen door Simons en den Minister van Kolonien Pahud, die als Gouverneur Generaal naar Indie vertrok, door P. Mijer. Het aldus gewijzigd Kabinet vond weinig sympathie en maakte nog al velerlei fouten, en daarom nam ik in 1857 mijn ontslag als lid der Kamer. Den 12en Maart 1858 nam dit Ministerie zijn ontslag.

De Koning had mij laten roepen en vroeg mijn gevoelen over de formatie van een nieuw Kabinet en over deszelfs rigting. Z.M. meende dat dit noch ultra-liberaal-radicaal, noch ultra-behoudend-reactionair moest zijn, maar gematigd en zonder partijschap. Ik stemde daarmede geheel in en was toen nog onnoozel genoeg om te gelooven dat verzoening tusschen de partijen en bezadigdheid mogelijk waren. De Koning stelde mij voor, Minister van Buitenlandsche Zaken, van Financien of van Kolonien te worden. Ik zou aan het eerste de voorkeur hebben gegeven, doch koos het laatste, omdat ik meende dat ik in het beheer der Koloniale zaken nuttig kon wezen. Den 13en Maart werd het nieuwe Ministerie benoemd als volgt:

Buitenlandsche Zaken J.K. van Goltstein; Justitie Boot; Binnenlandsche Zaken van Tets van Goudriaan; Finantien van Bosse; Protestantsche Eeredienst Bosscha; Kolonien Rochussen; de Ministers van Oorlog, Forstner van Dambenoy en van Marine Lotsy, zoo ook die van Roomsch Katholieke Eeredienst Mutsaers, bleven in hunne vroegere betrekkingen.

In de Kamerzitting van 13 April 1858 sprak ik in eene redevoering het programma van het nieuwe Kabinet uit. Ik ontving een aantal brieven uit Indie, niet om mij, maar om Indie te

feliciteren met mijne benoeming tot Minister van Kolonien.

In den boezem van het nieuwe Ministerie was echter nu en dan nog al verschil van rigting en meening. In de Kamer waren er ook velen van beide partijen die het wilden doen vallen. Dit gelukte hun eindelijk ten gevolge van de questie van de spoorwegen. De meerderheid van het Ministerie wilde die aangelegd zien door particuliere ondernemingen, gewaarborgd of gesubsidieerd door den Staat. In de Kamer wilde echter eene partij, aan welker hoofd de Heer van Hall stond, de spoorwegen aangelegd hebben door den Staat zelve, en die door den Staat geexploiteerd hebben. Dit vond bijval bij de meerderheid. Het Ministerie werd echter ontbonden op 23 Februarij 1859 en werden vervangen: als Minister van Buitenlandsche Zaken de Heer J.K. van Goltstein door den Graaf J.P.J.A. van Zuylen van Nyevelt; als Minister van Justitie de Heer Boot door den Heer Godefroi; als Minister van Binnenlandsche Zaken de Heer van Tets van Goudriaan door den Heer van Heemstra; als Minister van Finantien de Heer van Bosse door den Heer van Hall.

De overige Ministers bleven aan: van Kolonien Rochussen, van Marine Lotsy, van Hervormde Eeredienst Bosscha, van Oorlog de Casembroot. Ik had ook mijn ontslag gevraagd, doch de Koning had mij dit geweigerd. Ik onderwierp mij daaraan, vooral omdat ik in de Kamer nog weinig tegenstand had ontmoet, zooals onder anderen gebleken was uit de stemming over de begrooting van Kolonien voor het jaar 1860, die met algemeene stemmen minus twee, aangenomen was. In 1860 echter werd de oppositie tegen mij georganiseerd en vond, zoo ik mij niet vergis, bij een of twee der nieuw opgetreden Ministers steun, daar deze mij gaarne hadden zien aftreden. Die oppositie vertoonde zich sterk in de discussie over een genomen besluit tot nieuwe regeling van uitgifte van suikercontracten op nieuwe voorwaarden en waarvan ik eene jaarlijksche winst voor den Staat van niet minder dan 12 millioen voorspelde. De Kamer wilde regeling bij de wet, ik was en bleef daartegen. Vele suikercontractanten waren tegen die regeling en hadden leden van de Kamer er tegen opgestookt, omdat zij veel minder voordeelig voor hen was dan de bestaande, terwijl de Heer Duymaer van Twist, toen ook lid der Tweede Kamer, 't zij uit onwetendheid, 't zij uit haat tegen mij, gezegd had dat de nieuwe regeling voornamelijk ten doel had om de suikercontractanten te bevoordeelen. In December 1860 kwam de

begrooting van 1861 in discussie; zij werd afgestemd; onder de tegenstemmers bevonden zich de onlangs afgetreden Ministers van Goltstein en van Bosse; ik vroeg nu mijn ontslag. De Koning stelde mij voor de Kamer te ontbinden. Ik kon mij met dat denkbeeld niet vereenigen en kreeg toen mijn ontslag. Zijne Majesteit wilde mij in den adelstand verheffen met den titel van Graaf. Ik weigerde dit, evenals ik het in 1842 gedaan had, toen Willem II mij Baron wilde maken. Daar ik reeds het Grootkruis van den Nederlandschen Leeuw en dat der Eikenkroon zoomede dat van de huisorde van den Gouden Leeuw van Nassau had, welke de Koning mij in 1860 had gegeven, vereerde Zijne Majesteit mij het Grootkruis van den Nederlandschen Leeuw met diamanten, welke nog nimmer aan een ander is gegeven, zoodat ik, tot op dit oogenblik de eenige ben, die daarmede vereerd is. Zijne Majesteit zond mij dit toe met een brief d.d. 28 December 1860, geplaatst in de Staats-Courant van den 29en December van den volgenden inhoud:

‘Het is met leedwezen dat ik voldaan heb aan Uw zoo stellig aan mij gedaan verzoek om ontslag uit de betrekking van Minister van Kolonien, waartoe mijn vertrouwen, nu bijna drie jaren geleden, U riep.

Dat vertrouwen was gegrond op de vele belangrijke diensten door U in zoo verschillende betrekkingen aan den lande bewezen. Aan dat vertrouwen is opnieuw door U volkomen beantwoord, door waarheidszin, onverflaauwden ijver en gehechtheid aan mijn perzoon.

Ik wil berusten in de redenen die U bewogen hebben om Uwe uittreding uit het Kabinet te verzoeken, hoewel ik die verwijdering betreur. Vroegere diensten deden U reeds den titel van Minister van Staat, de hoogste Klasse mijner ridderorde voor burgerlijke verdiensten verwerven; verheffing in den adelstand, door Mij aangeboden, werd door U niet verlangd. Ik wensch echter U bij Uw aftreden een openbaar blijk van Mijne bijzondere genegenheid te schenken door U nog met dezen een met brillanten omzet grootkruis der Orde van den Nederlandschen Leeuw aan te bieden.

's Gravenhage, den 24 December 1860 (get.) Willem’

Ook van Prins Frederik kreeg ik een zeer vleijenden en hartelijken brief, zoo mede van den Koning der Belgen en van vele anderen, vooral ook uit Indie.

In Mei 1861 werd ik door den Koning van Portugal[1] benoemd tot Grootkruis der Christusorde.

Voor mijne optreding als Minister van Kolonien, gedurende den tijd dat ik die betrekking bekleedde, en na mijne aftreding werd ik door verschillende instellingen of genootschappen tot Erelid benoemd; als: Natura Artis Magistra te Amsterdam, het Koninklijk Instituut van Ingenieurs; het Metalen Kruis; la Société des Antiquitaires du Nord te Kopenhagen; der Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid; het Zendelinggenootschap; het Bataviaasch genootschap van Kunsten en Wetenschappen; het Indisch Genootschap; de Oost- en West-Indische opvoeding Maatschappij; de Vereeniging tot afschaffing van sterken drank. Wat deze laatste betreft moet ik hier bijvoegen, dat ik vroeger in de Kamer eene enquête had voorgesteld over het misbruik van sterken drank. Ik had dit gedaan om die zaak, welke vroeger geridiculiseerd werd, meer populair te maken, en dit gelukte. In 1857 werd er door de Utrechtsche afdeeling eene fraaije plaat uitgegeven, voorstellende de voordeelen der onthouding en de nadeelen van het drankgebruik. Die plaat, welke zeer verspreid werd, was blijkens de daaronder gedrukte vermelding, aan mij opgedragen.

De Minister van Hall, waarschijnlijk in de hoop dat dit aan de liberale partij aangenaam zou zijn, had aan den Koning als mijn opvolger voorgedragen den Heer Cornets de Groot, die in 1853 mij had aangevallen, doch die ik door mijn antwoord als 't ware gedood had. Den 14en Januarij 1861 nam de Graaf van Zuylen van Nyevelt zijn ontslag omdat hij - naar ik meen - zich met de politiek en tyrannie van van Hall niet langer kon verenigen. In zijne plaats werd tot Minister van Buitenlandsche Zaken benoemd de Heer van der Goes van Dirxland, ook een liberaal. Zes weken daarna neemt van Hall zijn ontslag, daar hij wel zag dat hij het niet houden kon; Lotsy werd met het interim van Finantien belast. De Koning liet mij roepen en wenschte dat ik een nieuw Kabinet zou organiseren. Ik weigerde; de Koning vroeg mij de reden; deze was: het half uitgestorven Kabinet nog tijdelijk aan te houden en zijn eigen dood te laten sterven en zich tot op dat oogenblik van elk initiatief te onthouden. Z.M. vroeg mij mijn gevoelen op schrift; ik voldeed aan dat verzoek door een vrij lange politieke memorie. Kort daarna sprong het Ministerie uiteen. Slechts drie der

1 Pedro V (1853-1861).

bestaande Ministers bleven in functie namelijk van Heemstra, Binnenlandsche Zaken, Godefroi, Justitie, de Casembroot, Oorlog. Ontslagen werden: Lotsy, Mutsaers, Bosscha, Cornets de Groot en van der Goes van Dirxland. In hunne plaats traden op als Ministers van Financien: van Tets van Goudriaan; Katholieke Eeredienst: Strens; Hervormde Eeredienst: Jolles; Kolonien: Loudon; Buitenlandsche Zaken: Baron J.P.P. van Zuylen van Nyevelt[1], mijn schoonzoon. Laatstgenoemde sprak op den 23 April een belangrijk programma van het Kabinet uit, vooral belangrijk ten opzichte der Kolonien.

Voor de optreding van het Kabinet had er een gesprek plaats tusschen de Heeren van Zuylen en Loudon[2] (die toen ik Minister van Kolonien was, na den Heer Keuchenius[3], Secretaris-Generaal bij het Departement van Kolonien was), met mij over de Koloniale politiek. De Heer Loudon verklaarde het geheel met ons eens te zijn en op koloniaal terrein conservatief te zullen wezen. Dit was hij echter niet; hij droeg den ultra-liberalen Heer Sloet van de Beele[4] voor tot Gouverneur-Generaal; hij nam verschillende liberale maatregelen en geraakte onder den invloed van den Heer van Hoëvell. Dit veroorzaakte spanning tusschen hem en den Heer van Zuylen. De meerderheid koos de zijde van Loudon; van Zuylen trad den 10 November 1861 af als Minister van Buitenlandsche Zaken; de Heer Strens werd tijdelijk met dat Departement belast, maar na de aftreding van den Heer van Zuylen had het Kabinet geene levenskracht meer en het stortte den 1en Februarij 1862 in. Nu trad weder een zuiver liberaal Kabinet op onder leiding van Thorbecke als Minister van Binnenlandsche Zaken; de Heer G.W. Uhlenbeck[5], vroeger ingenieur op Java, trad op als Minister van Kolonien. Zijn volstrekte ongeschikt-

1 J.P.P. van Zuylen van Nijevelt (1816-1890); lid T.K. van 1848-52; 1852-53 Min. van Buitenl. Zaken; 1854-60 lid T.K.; 1861 Min. van Buitenl. Zaken; 1864-66 lid T.K.
2 J. Loudon (1824-1900); 1861 Min. van Kol.; 1862-72 C. des Konings in Zuidholland.
3 L.W.C. Keuchenius (1822-1893); vanaf 1842 in N.Ische staatsdienst; 1854-59 secr. gen. bij Kol.; 1859-65 lid R. van I.; 1866-67 lid T.K.; 1879-93 eveneens, met uitzondering van zijn ministerschap (1888-90).
4 L.A.J.W. Sloet van de Beele (1806-1890); van 1861-66 G.G. van N.I.
5 G.H. Uhlenbeck (1815-88); officier in het N.Ische leger; 1862-63 Min. van Kol.

heid bleek al zeer spoedig; hij kon zijne betrekking geen jaar volhouden en werd vervangen door Fransen van de Putte[1]. Eenigen tijd na zijne optreding had de Heer Uhlenbeck een wetsontwerp ingeleverd over particuliere cultuurondernemingen in Nederlandsch Indie, waarvan de duidelijke strekking was, het gouvernementscultuurstelsel te doen vervallen. Ik achtte dit zoo noodlottig voor de toekomst van Nederland en van Indie, dat ik er een boekje van beoordeling en afkeuring tegen schreef (uitgegeven bij H.C. Susan Chz. 1862), waarin ik na de inleiding alle de fouten van dit stelsel aanwees en waarin ik mij tevens beriep op het gevoelen van den toen nog vrij conservatieven Fransen van de Putte, die in een ten jare 1860 te Goes uitgegeven brochure over de regeling en uitbesteding der suikercontracten op Java, waarin hij als slotsom zijner mededeelingen en beschouwingen over den vrijwilligen arbeid onder anderen zeide: 'Een gemoedelijk onderzoek naar alle vrije suikercultuur heeft mij de overtuiging gegeven, dat het zonder onderscheid verholen dwangcultuur was, daar, waar de industrieel niet de beschikking over den grond heeft. Ik vind de zoogenaamde vrijwillige overeenkomsten met de hoofden en oudsten der dessa's (zeer wettig en gepermitteerd in Staatsblad en regeringsblad) veel erger dan het cultuurstelsel.; het is een stap achteruit in plaats van vooruit'. Hoe anti-conservatief Fransen van de Putte later geworden is, is gebleken toen hij Minister was, en daarna.

In 1862 zou ik met mijne dochter van Zuylen[2], haar echtgenoot en zijne oudste dochter eene reis naar Engeland doen via Parijs, maar mijne dochter werd te Parijs onwel en de geraadpleegde dokter gaf sterk in overweging niet naar Engeland maar naar Luchon in de Pyreneen te gaan en daar eene waterkuur te doen; wij deden dit, bleven er eenige weken, reisden van daar door het Zuiden van Frankrijk naar Marseille en keerden vandaar over Lyon en Parijs naar den Haag terug.

In 1863 ging ik weder naar Parijs en Lyon om mijn zoon Maurits, die als officier der Marine uit Nederlandsch Indie terugkwam, doch daar ernstig was ziek geworden, af te halen en een beroemde professor te Lyon te raadplegen.

1 I.D. Fransen van de Putte (1822-1902); 1862-63 lid T.K.; 1863-66 Min. van Kol.; 1866-73 lid T.K.; 1873-74 Min. van Kol.; 1874-80 lid T.K.; 1880-1902 lid E.K.

2 Emilie Annette (1837-1889), in 1857 gehuwd met Mr. J.P.P. baron van Zuylen van Nyevelt (1816-1890).

Te Parijs zijnde verzocht de Keizer mij aan den Heer Drouyn de Lhuys eene memorie te willen inleveren over de wijze waarop Frankrijk Cochin China als kolonie zou bezitten en beheerschen; ik deed dit en had het genoegen dat mijn raad en mijne voorstellen, aanvankelijk altans, in allen deele gevolgd werden.

Ook had ik te Parijs eene vergadering van de Société impériale d'acclimatation, waarvan Drouyn de Lhuys President was en nog is, bijgewoond. Er kwamen ter sprake de invoering der kinacultuur in Nederlandsch Indie en men verzocht mij mededeelingen en ophelderingen. Ik was er niet genoegzaam op voorbereid om dit terstond te doen, doch beloofde na mijne terugkomst in Nederland daarover eene Memorie te zullen inzenden. Ik deed dit en die memorie werd door de Société d'acclimatation gedrukt, uitgegeven en verspreid. (Paris, imprimerie de Martinot, rue Mignon 2, 1863).

In December 1863 sloeg de Koning mij voor dat ik naar Kopenhagen zou gaan om den nieuw opgetreden Koning van Denemarken te complimenteeren. Ik had er weinig of geen lust in; 1e. omdat eene reis naar het noorden in 't hartje van den winter niet aangenaam is; 2e. omdat ik vreesde dat het mijne gezondheid kon schaden; 3e. omdat ik mij nimmer voor ceremoniele zaken had laten bezigen; maar vooral 4e. omdat er toen groote moeijelijkheden, ja oorlog was over Sleeswijk en Holstein en omdat ik vreesde dat zoo ik ging, andere Mogendheden, vooral Pruissen en Oostenrijk, daaruit welligt geheime toenaderingen tot of overeenkomsten met Denemarken zouden kunnen afleiden. Zijne Majesteit stemde in met mijne redenen en benoemde een ander.

In 1864 ging ik met mijn zoon Maurits via Parijs, Orleans en Vichy weder naar Lyon om er opnieuw den professor over zijne gezondheid te raadplegen. Hij raadde eene badkuur te Aix in Savoye aan; wij gingen er heen, bleven er eenige weken, keerden terug over Zwitserland, Baden-Baden naar Wiesbaden, van daar naar Cassel en Eisenach naar Wilhelmstad bij den Groothertog en de Groot-Hertogin van Saxen-Weimar, van daar naar Lubeck, waar wij ons inscheepten naar Kopenhagen om er mijn zoon Willem[1], den Minister-Resident aldaar, te bezoeken. Van Kopenhagen keerden wij over Hamburg en

1 De in de inleiding genoemde Jhr. Mr. W.F. Rochussen (1832-1912) o.m. Min. van Buitenl. Zaken.

Hannover naar Nederland terug. Deze reis had mijn zoon Maurits veel goed gedaan.

Op het laatst van September en het begin van October 1864 had er te Amsterdam een internationaal congres plaats pour le progrès des sciences sociales. Onder de gestelde vragen waren ook deze: ‘quelle a été et quelle doit être l'influence des sciences économiques sur le régime colonial? Quels sont au même point de vue les droits et les devoirs des peuples de l'Europe qui possèdent des Colonies envers les aborigènes?’

Ik begaf mij er heen om de discussie over die vraag op 1 October bij te wonen en had mij voorgenomen, altans eenigermate voorbereid, om te spreken in het geval dat ons régime mogt worden aangevallen. Dit geschiedde inderdaad, niet door vreemdelingen, maar door Nederlanders, zoo zelfs dat een Belg overluid riep: ‘Est-ce qu'il n'y a personne qui prenne la défence de son Gouvernement?’ Ik antwoordde overluid: ‘j'accepte’, beklom den katheder en sprak in tegenwoordigheid van ± 2000 personen eene geimproviseerde redevoering in de Fransche taal uit, tot verdediging van het behoudend stelsel, welke mij bleek met veel bijval en goedkeuring te zijn aangehoord, altans zij werd bij tusschenpozingen als vooral bij het einde zeer geapplaudiseerd. Ze is afzonderlijk uitgegeven te Brussel, Imprimerie de Charles Leloy. Drie weken daarna stierf de Heer Cool[1], lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal voor Amsterdam; ik werd met eene zeer groote meerderheid in zijne plaats gekozen. Ik had er geen den minsten lust in om die betrekking opnieuw te aanvaarden; doch daar ik toen al mijne vermogens en eene vrij goede gezondheid bezat, vreesde ik, zoo ik weigerde, die zou verliezen. Ik nam dus aan. Thorbecke was nog Minister van Binnenlandsche Zaken en Fransen van de Putte van Kolonien. Maar het bleek mij spoedig dat er tusschen deze beiden meer verwijdering dan toenadering bestond. Dit nam meer en meer toe, zoodat eerstgemelde in Februarij 1866 aftrad en door den Heer Geertsema vervangen werd.

Nu kon het Ministerie Fransen van de Putte, in het geheim door Thorbecke tegengewerkt, zich ook niet lang staande houden; het viel ter gelegenheid der discussie over een wetsvoorstel tot vaststelling van grondslagen waarop ondernemingen van landbouw en nijverheid in Nederlandsch Indie kunnen worden gevestigd.

1 Cool (1804-1864); 1860-64 lid T.K.

Ik was sterk tegen dat wetsvoorstel en zeide bij de algemeene beraadslagingen daarover onder anderen het volgende: 'In de lange ambtelijke, staatkundige en parlementaire loopbaan die ik heb afgelegd, herinner ik mij niet eenig regeringsvoorstel aan de Volksvertegenwoordiging, waarvan, naar mijne overtuiging, de gevolgen zooveel beteekenend, om niet te zeggen, zoo verderfelijk kunnen, ja, moeten wezen, als het voorstel waarover onze algemeene beraadslaging thans geopend is, enz.'

Het ultra-liberale Kabinet Fransen van de Putte trad met ultimo Mei 1866 af en werd vervangen door een conservatief, maar ook wat sommige leden betrof, zeer orthodox Kabinet; de leden waren: Graaf van Zuylen van Nyevelt, Buitenlandsche Zaken; P. Mijer, Kolonien; Borret, Justitie; Graaf R.J. Schimmelpenninck, Finantien; Heemskerk Azn., Binnenlandsche Zaken, etc.

Het bleek spoedig en duidelijk dat P. Mijer[1] alleen de betrekking had aangenomen om langs dien weg Gouverneur Generaal van Nederlandsch Indie te worden; om zooals hij meende populair te worden, was niet meer noodig conservatief te zijn op koloniaal terrein maar eerder liberaal. Het gelukte hem; hij werd tot Gouverneur Generaal benoemd ter vervanging van den Heer Sloet van de Beele en werd vervangen door den Heer Trakranen, die zich in alle opzigten zwak toonde, en die later vervangen werd door den Heer Hasselman.

De schoolwetquestie verdrong de finantiele en koloniale questie als hoofdzaak. De Roomschkatholieke clerikalen kwamen meer en meer tot de conservatieven. Het Ministerie (Graaf van Zuylen) meende dat door ontbinding der Kamer het getal der conservatieven zou vermeerderen en dat der liberalen of radicalen zou verminderen. De Kamer werd ontbonden, doch de uitslag beantwoordde niet aan de verwachting. Ik werd weder herkozen. Den 3en Junij trad het Kabinet af; van Reenen, door den Koning belast met de formatie van een nieuw Kabinet, slaagde er niet in. Toen werd Thorbecke er mede belast; hij wilde er zelf geen lid meer van zijn, doch hij droeg aan den Koning het nieuwe Ministerie voor, waarmede Z.M. zich vereenigde, en dat heden (20 December 1869) nog bestaat: van

1 P. Mijer (1812-81); vanaf 1833 in N.I.; 1851-55 lid van de R. van I.; 1856-58 Min. van Kol.; 1860-66 lid T.K.; 1866 Min. van Kol.; 1866-71 G.G.

Bosse, Finantien en Hervormde Eeredienst; Fock, Binnenlandsche Zaken; van Lilaar, Justitie; Roest van Limburg, Buitenlandsche Zaken; de Waal, Kolonien; van Mulken, Oorlog en Brocx, Marine.

Daar echter de finantiele toestand, hoe ook verbloemd door van Bosse, en de Koloniale toestand, hoe verbloemd ook door de Waal, meer en meer de oogen openen en groote bezorgdheid voor de toekomst opwekken, zoo is de positie van het Ministerie allermoeijelijkst.

In 1867 deed ik eene reis met mijne dochter Maria naar Denemarken om er de kennis te maken van freule van Wedel Wedelsberg, met wie mijn zoon Willem geengageerd was. Wij logeerden op het eiland Seeland bij hare zuster en schoonbroeder Yoel, op een zeer groot landgoed en bleven er eene week. Toen keerden wij terug naar Hamburg, vandaar naar Berlijn. Vandaar naar Ilmenau, waar wij eene week alleraangenaamst logeerden bij Prinses Sophia[1], Groot Hertogin van Saxen-Weimar, van daar naar Liebenstein om er Prins Herman[2], den zoon van Hertog Bernard te bezoeken, die even als zijn vrouw (zuster onzer Koningin) allervriendelijkst voor ons waren, waarschijnlijk omdat ik deelgenomen had aan de oprigting van een Monument voor hun Vader[3], Hertog Bernard en het had ingehuldigd, waarvoor zij destijds te 's Hage gekomen waren. Van Liebenstein begaven wij ons naar Cassel en keerden over Munster naar 's Hage terug.

Met het einde der zitting 1868-1869 eindigde mijn mandaat; daar mijne gezondheid en mijn geheugen begonnen te verminderen besloot ik mij niet opnieuw verkiesbaar te stellen en kondigde dit in de Amsterdamsche Courant, het Handelsblad en de Tijd aan.

Zoo eindigde met September 1869 mijne parlementaire en politieke loopbaan.

Ik hoop na mijn den 23 October 72en verjaardag de laatste dagen van mijn leven in rust te slijten. Van die rust heb ik in de

1 Sophie, prinses der Nederlanden (1824-1897), gehuwd met Karel Alexander, groothertog (1818-1901).
2 Herman (1825-1901) gehuwd met Augusta, prinses van Würtemburg.
3 Hier is bedoeld de gedenkzuil op de Lange Voorhout, met de opschriften: Hulde van Tijdgenooten, 1866; Hertog Karel Bernard van Saxen Weimar, 1792-1862; Moedig en beleidvol krijgsman, Nederland onwankelbaar getrouw; Beschermer van Kunst en Wetenschap.

eerste plaats gebruik gemaakt om in korte trekken mijn zeer werkzaam en gevarieerd leven, voor mijne kinderen op papier te brengen.

[Jaarrekeningen 1958]

Rekening Historisch Genootschap 1958

		Saldo per 31 December 1957	*f* 3.238,54
Ontvangsten		*Uitgaven*	
Kapitaalsontvangsten	*f* 11.904,60	Kapitaalsuitgaven	*f* 2.831,74
Rente Spaarbanken	- 30,07	Contributie Genootschappen	- 124, -
Rente en Dividend Effecten	- 2.258,12	Reiskosten	- 8,30
Contributie Leden	- 11.372,55	Salarissen	- 515, -
Diversen	- 1.534,50	Honoraria	- 1.025, -
		Drukkosten	- 23.817,09
		Diversen	- 2.171,78
Saldo per 31 December 1958	- 6.631,61		
Totaal	*f* 33.731,45	Totaal	*f* 33.731,45

Rekening thorbecke-publicatie 1958

Saldo reserve per 31 December 1957	ƒ 2.500, -	Saldo reserve per 31 December 1958	ƒ 2.500, -
Totaal	ƒ 2.500, -	Totaal	ƒ 2.500, -

Rekening Publicatie-Gerretson 1958.

Ontvangsten		*Uitgaven*	
3 Maart subsidie	ƒ 2.000, -		
20 Aug. subsidie	- 100, -		
31 Dec. gereserveerd door H.G.	- 1.500, -		
		Saldo per 31 December 1958	ƒ 3.600, -
Totaal	ƒ 3.600, -	Totaal	ƒ 3.600, -

Rekening publicatie van Amsterdamse Kroniek 1958.

Saldo 1957	*f* 2.500, -		
Ontvangsten		*Uitgaven*	
2 Jan. subsidie	- 1.000, -		
25 Juni subsidie	- 2.000, -		
11 Juli subsidie	- 333,34		
18 Sept. subsidie	- 3.000, -		
		Saldo per 31 December 1958	- 8.833,34
Totaal	*f* 8.833,34	Totaal	*f* 8.833,34

Rekening boekenfonds Historisch Genootschap 1958.

Saldo per 31 December 1957	*f* 2.033,19		
Ontvangsten		*Uitgaven*	
Contributie leden Hist. Gen. 1958	- 101,50	Aankoop boeken en tijdschriften	- 840,15
Ontvangsten verkoop boeken en tijdschriften	- 1.185,36	Porto enz.	- 44,98
		Diverse uitgaven	- 191,40
		Saldo per 31 December 1958	- 2.243,52
Totaal	*f* 3.320,05	Totaal	*f* 3.320,05